

MÁGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. évfolyam

1993

4

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

109. ÉVFOLYAM 1993/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1993-tól egy évre 540 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető a korrektúra visszaküldésével egy időben.

FEHÉR KATALIN

**Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban
a 19. század első évtizedeiben**

1796-ban a Sárospataki Református Kollégiumban új tanulmányi rendszer került bevezetésre, amelynek legjelentősebb vívmánya az volt, hogy a tantárgyak többségét magyar nyelven kezdték oktatni. Sok értékes kézirat maradt fenn ebből az időszakból, amelyek a professzorok előadásait tartalmazták. Egy, a 19. század elejéről származó, feltehetően Rácz István pedagógiai előadásait rögzítő kézirat érdekes adatokkal szolgál a neveléstudomány oktatásának anyagáról.¹ Az első részben az előadó megpróbál választ keresni arra, miért szükséges a neveléstudomány tanítása és tanulása: „Melly szükséges légyen ez a Tudomány megtetszik tsak onnan is, mivel egyedül maga az ember az a földi teremtetsek közt, a kit nevelni kell, a' ki ha nevelés nélkül maradna, belőle soha ember nem lenne.”² Ez a fogalmazás jelzi, hogy a szerző a felvilágosult európai gondolkodók nyomában jár, mikor kijelenti, hogy a nevelés teszi az embert emberré. A nevelést tanulni kell, vallja Rácz amikor azt mondja: „Azért kell hát a nevelés mesterségét tanulni, hogy tökéletes nevelők lehessünk”.³ Felhívja tanítványai figyelmét arra is, hogy a nevelés elvi alapjait a tapasztalat adja. „A régulák többnyire tapasztaláson fundálódnak, a tapasztalás pedig mindig többre tanít bennünket. A Nevelés mestersége tehát időről időre mindig tökéletesebb lesz.”⁴ Rácz szerint „igen nehéz és fontos a nevelés mestersége, úgyannyira, hogy még a legtudósabb Philosophusok is azok között a tudományok között mellyeket az emberi elme feltalált, ezt... a legnehezebbnek tartják.”⁵ Rácz a továbbiakban a nevelés fő alapelveiről szól. Olyan dolgokat fogalmaz meg, amelyek napjainkban is helytállóak. Pl. ezt írja:

¹ [RÁ CZ ISTVÁN]: *A Gyermek Nevelés Mesterségére vezető tudománynak rövid le írása.* (Kézirat) A Sárospataki Ref. Koll. Könyvtárának Kézirattára (Kt. 623. 41 ff.)

² [RÁ CZ ISTVÁN]: *i. m.* 1. ff.

³ [RÁ CZ ISTVÁN]: *i. m.* 2. ff.

⁴ [RÁ CZ ISTVÁN]: *i. m.* 2. ff.

⁵ [RÁ CZ ISTVÁN]: *i. m.* 3. ff.

„A Gyermekek nevelését nem a mostani, hanem a jövőendő időkhöz kell alkalmaztatni. Mert ha igaz az, hogy a Világ mindig tökéletesedik. . . úgy kell hát a gyermekeket nevelni, hogy ők is lehessenek méltó tagjai a tökéletesebb világnak.”⁶

Arra a kérdésre, hogy meddig tartson a szisztematikus, rendszeres nevelés, Rácz a következő választ adja: „Meddig kell az embert nevelni, arra a természet tanít meg bennünket: addig t.i. míg csak a maga esze után el nem élhet, míg a természet őt is olyanná nem formálja, hogy mást is nevelhessen; még maga is Atya lehet, körülbelől 17 vagy 18 esztendőig. . . Ezután is szükséges ugyan a tanítás, a jó tanítás, tanítás, de rendes nevelés nélkül már élélhet.”⁷ A továbbiakban Rácz a nevelés lehetséges színtereiről ír. Megkülönböztet házi és „közönséges” nevelést. A házi nevelést sokféle ok miatt elmarasztalja, és inkább az iskolai, vagyis „közönséges” nevelést részesíti előnyben. Az iskolai nevelés előnyeit a következőképpen foglalja össze: „az iskolákban jobban hozzászoknak a világhoz, a fáradságos élethez és így jobb hazafiak, barátságosabb emberek válnak belőlök.” A gyermek az iskolában egy a sok közül, „látja, hogy más is olyan mint ő, és az a jussa a világba, a mi ő néki, és hogy itt a gazdag és a szegény, a nagy és a kicsiny közt semmi különbség nitsen, hanem az az első, azt betsülik aki a legjobb, a legengedelmesebb”.⁸ A fenti logikus fejtegetés igazán haladónak számított ezekben az években, amikor a jogegyenlőségre még gondolni sem lehetett.

Rácz részletesen ír a jó tanító személyiségvonásairól is. „Aki hát Tanító akar lenni — vallja — annak már jó előre sok szép tulajdonságokkal kell bírni.” Előszörban alapos és biztos tárgyi tudással kell rendelkeznie a leendő tanítónak. „Kell tudni a Tanítónak, még pedig igen jól, először is azt a Nyelvet, amellyen tanít”. Itt Rácz erősen hangsúlyozza az anyanyelv szerepét és jelentőségét az alsó- és középfokú oktatásban. Tisztában kell lennie a vallás, valamint a német és a latin nyelv alapjaival. Ismernie kell a földrajz, a természetrajz, a fizika, a matematika, a hazai és világtörténelem fő elveit, eseményeit. „Ezekeken kívül szükséges tudni a Psychologia Empiricát és az Antropológiát” — mondja Rácz. Ezeket azért, hogy „tudhassa a gyermekek mind testi, mind lelki hajlandóságait, indulatait, tehetségeit azok okaival egyetemben.”⁹ Ebben a vonatkozásban is modernnek Rácz gondolatai. Kevés szerző fogalmazta még meg ilyen világosan ezekben az években a pedagógus pszichológiai és anatómiai jártasságának fontosságát és szükségszerűségét. A tanítónak nemcsak elméletileg kell jól felkészültnek lennie, hanem tiszteletreméltó erkölcsi tulajdonságokkal kell rendelkeznie, azért, hogy tanítványai előtt példaként állhasson.

⁶ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 4. ff.

⁷ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 4. ff.

⁸ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 7. ff.

⁹ [RÁ CZ ISTVÁN]: i. m. 7. ff.

A kézirat további részei — a szokásos felosztást követve — a testi, értelmi és erkölcsi nevelés alapelveiről szólnak, majd a különböző tantárgyak tanításának módszertanával foglalkoznak.

Másik nagy református kollégiumunkban, a debreceniben is jelentős változások következtek be a 18. század utolsó éveiben. 1798-ban itt is új tanítási rendet vezettek be. Az új rendszer szerint a partikuláris iskolákba kimenni szándékozó préceptoroknak neveléstudományi és lélektani előadásokat is kellett hallgatniuk. A neveléstudományi előadásokat a filozófia professzora tartotta. Debrecenben az első ilyen tárgyú előadások Sárvári Pál és Szilágyi Gábor nevéhez fűződtek. Az ő előadásaik anyaga nem maradt fenn.

1802-től kezdve Budai Ézsaiás, mint „classium inspector” csaknem egy évtizedig látta el ezt a feladatot. A kollégium kézírattárában fennmaradt egy — a 19. század első évtizedéből származó kézirat, amely feltehetően Budai Ézsaiás pedagógiai előadásainak anyagát tartalmazza. A „dictatum” egy részét Kerekes Ferenc — aki később maga is a kollégium professzora lett — diákként, sajátkezűleg jegyezte le.¹⁰ Az *Oskolai paedagogia* címet viselő írás szerkezete a következő: Az első részben az „Elementológia” cím alatt a pedagógia fogalmáról, céljáról, „betséről” és a neveléstudomány területeiről olvashatunk. A második rész címe: „Methodológia”. Ebben az „abc-s klasszisok” módszertanával foglalkozik: tehát elsősorban az elemi iskolák leendő tanítóit kívánta segíteni.

Fontosabb fejezetei a következők: — Betűk megismertetéséről a syllabi-záltatásról és az olvastatásról; — Az írásról; — Az erköltsi mesékről; — A chatekizmus és a szent történelmi tanításról; — A szám mesterségéről; — A Geográfia tanításáról; — A magyar nyelv tanításáról; — A levélírás megtanítása.

A fejezetcímek ellenére főként a tanítási anyag leírására szorítkozik és a követelmények megfogalmazását ismerteti, tanítási módszerekről alig esik szó.

A „dictatum” egy nagy elméleti felkészültséggel rendelkező, a kor pedagógiai irodalmában rendkívül tájékozott szakember gondolatait tartalmazza. A részletes ismertetésre és elemzésre itt nem kerülhet sor, ezért az első, elméleti egység fő gondolatait emeljük ki, kitérve azokra a speciálisan hazai vonatkozású fejtegetésekre, amelyek éppen logikájuk és szenvedélyes megfogalmazásuk miatt érdemlik meg figyelmünket. Ezek alapján képet alkothatunk arról, milyen hangulatban zajlottak le az órák Debrecenben Csokonai korában, hiszen a „dictatum” az élő beszédet és nem a nyomtatásra szánt írást rögzíti.

Budai Ézsaiás a bevezetésben azon elmélkedik, mi az oka annak, hogy hazánkban az oktatás és az iskolaügy ilyen elmaradott állapotban van. Megállapítja, hogy kétféle embertípus létezik Magyarországon: „egyik az, aki akarná a Haza közjává, de akarátja véghezviteléhez tehetsége nints — a másik, amely

¹⁰ [BUDAI Ézsaiás]: *Oskolai paedagogia*. Leírták Kerekes Ferenc és mások. Dictatum. Debrecen, 1810 körül. A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára. Debrecen. R. 608/18.

ezen tehetséggel bír ugyan, de ahhoz való akarátja s szíve nints.”¹¹ Keserűen jegyzi meg: „Ha a Nemzet jövedelmének tsak azon részetskéjét fordítaná is áldozatul a Haza gyermekei Nevelésének előmozdítására, a mit most a Kopókra, Agarakra, ruházatbeli bujálkodásra, tobzódásra, bálra, biliárdra, kártyázásra elfetésél” — akkor mi is hamarosan elérhetnénk a művelt európai nemzetek kulturális szintjét. Ennek azonban nem pusztán anyagi akadályai vannak. Hiába költenénk többet az iskolákra, a tanítók képzésére, ha a legfőbb korlátot nem döntjük le.

„A Magyar Nemzet pallérozódásának legnagyobb akadály a Deák nyelvhez való babonás ragaszkodásának métele, mely azt már néhány századoktól fogva olly mély kábulásba tartja, hogy a pallérozott Nemzetek példájának vizsgálására, halálra vált álmából még tsak nem is eszmélhet”...¹²

Az irónia és a mélységes keserűség keveredik az itt következő fejtegetésben is, melyben megállapítja, hogy hazánkban a nevelés és oktatás célja nem más, mint a latin nyelv elsajáttatása, ami az adott korban már régen túlhaladott és felesleges:

„Tudni kell hát, hogy a Magyar Országi Tudományos Nevelés célja a Deák nyelv, — még pedig az is nem arról az oldalról gondolva, a mint ez minden pallérozott Európai Nemzeteknél van, hogy Deákul tsak a fő Tudósok tanuljanak, ... hanem Magyar Országban az a principium, hogy itt a legfőbb rangtól fogva az utolsó koldusig mindenek minden különbség nélkül folyvást Deákul beszéljenek, a Tudósok pedig írjanak is és tanítsanak.”¹³

Európában mindenütt nemzeti nyelven folyik az oktatás; a tudomány és a művészetek nyelve is az adott nép élő, beszélt nyelve. Nálunk, ezzel szemben, latinul kell tanítani az iskolákban, hiszen „Országunknak mind Politicos mind Criminalos Igazgatása, Törvénykönyvünkkel edjűtt Deák nyelven folynak, és mivel ezen fő Hivatalokra tsak mágnások és nemesek mennek — látni való, hogy a Deák nyelvnek ezen szükségessége kételkedhetetlen”. Hasonlóan ironikus hangnemben fejtegeti ez után a latin iskolai oktatásnak felesleges voltát. Megállapítja: „Az igaz, hogy a Deák nyelv mint régen megdöglött nyelv mind méltatlan, mind alkalmatlan is arra, hogy azt egy Nemzet megtanulás tárgyává tegye”.¹⁴ Végző következtetése a témában így hangzik:

„Egyebek Deákul nem beszélnek mint a Magyarok, a Lengyelek és a Bolondok: mindazonáltal mi tsak tselekedjük azt, amit a Felsőség elönkbe szab, hogy t.i. minden iskolai Tanításnak és Nevelésnek fő Principiomául, céljául és végül egyedül a Deák nyelvet tegyük.”¹⁵

Magyarországon minden józan terv és erőfeszítés a latin nyelv egyeduralmának megdöntésére kudarcba fulladt. Budainak az a véleménye, hogy a legnagyobb

11 [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 4. ff.

12 [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 5. ff.

13 [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 6. ff.

14 [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 9. ff.

15 [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 9. ff.

hibát akkor követte el a magyarság, amikor... „nem a Német nyelvet vette fel közönséges nyelvül, aminél fogva a Deák nyelvtől megmenekednék, és az élő nyelv igazi polgári életet, bátorságot s virágzást terjeszthetett volna az egész Nemzetre.” „Ugyan e' volt a célja ama Felséges és halhatatlan emlékeztető II. Jósefnek, aki uralkodásának kezdetében legottan azon iparkodott, hogy egész Nemzetünk a Német Nyelvet tanulná meg és minden nemű foglalatosságainak folytatására azt venné be.”¹⁶ Az előadó rendkívül sajnálatosnak tartja, hogy a német nyelv hazánkban nem vált általánossá a tudományok és az oktatás nyelvév. Latinul tudományos munkákat írni már nem érdemes a 19. században, vallja Budai, a magyar nyelv pedig még nem elég fejlett, hogy a tudományok nyelve legyen. Továbbmenve azt fejtegeti:

„Nem is volna nehéz a magyar Nemzetnek nagy lépéseket tenni a Paedagiába, minthogy már majd semmi újat sem kellvén feltalálni, tsak a szomszéd Atyafi Német Nemzettől kitaláltakat kellene magunkra szabni, s használni. A magyar Tudósok Német Nevelők és oktatók munkáit (minéműek Campe, Feder, Salzmann, Trapp, Villaume, Niemeyer) átolvasgatnák s azokat vagy Magyarra forgatnák vagy azoknak példáik után magyarul írnának.”¹⁷

Pedagógiai előadásainak anyaga nagyrészt Niemeyer ismert munkájára támaszkodik, magyar vontakozású kiegészítésekkel. Az általános pedagógiai elveket taglalva elsőként a nevelés fogalmát határozza meg Budai a következőképpen:

... „Mind azt ami az emberben eredendően benne van, előtsalni, és őtet olyanná formálni amilyenné természete szerint lenni kell, széles értelemben Nevelésnek hívjuk. Ezen értelemben tehát a Nevelés nem tsak tsetsemői, gyermek vagy ifjúkori időkhöz köttetett, hanem edjütt jár egész életünkkel”...¹⁸

Ez fontos, és az adott korban rendkívül modern értelmezés, hiszen az élet-hosszig tartó, permanens nevelés-tanítás-tanulás a 20. századi pedagógia egyik jellegzetessége.

A nevelés tárgyának meghatározása a következőképpen hangzik: „A Nevelésnek tárgya: Az ember tehetségei és erei. Ezek pedig mivel kétfélék, Testiek és Lelkiek tehát a nevelés is kétféle: Testi és Lelki. A Lelki Nevelésnek tárgya az Értelem, az Érzéklet és az Akarat formálása.”¹⁹ Mint a felvilágosodás más gondolkodói, Budai is egyformán lényegesnek tartja mind a „testi”, mind a „lelki” nevelést. Hosszasan tárgyalja, mit kell tennie a tanítónak, hogy tanítványainak képességeit mindkét területen a legsokoldalúbban kifejlessze.

A nevelés célja „az Erkölts formálása” — vallja a szerző. A tanítónak azt kell elérnie, hogy a gyermek ne erőszak hatására cselekedjen az erkölcs törvényei szerint, hanem saját maga lássa be azokat.

¹⁶ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 10. ff.

¹⁷ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 10. ff.

¹⁸ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 11. ff.

¹⁹ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 11. ff.

„Az erkölts formálása abban áll, hogy az ember maga magát önként, minden erőszaktól szabadon határozza meg mindannak hűségese megtselkedésére, amit a tiszta okosság ő elébe törvényül szab, és naponként ezen erköltsi törvények eránt tartozik tselekedni.”²⁰

A pedagógia területeiről szólva Budai többféle kategóriát állít fel. Beszél házi és közönséges nevelésről: „A közönséges nevelés az, ami az Oskolákba egy vagy több tanítók által megy végbe, a Házi nevelés ellenben az, amit vagy magok a Szülék, vagy a Szülék által kiválasztott tanítók, a gyermekek familiájok keretébe gyakoroltatnak”.²¹ Mindkét helyszínen folyó nevelés előnyeit és hátrányait elemzi a szerző. Végül megfogalmazza azt a véleményét, hogy az iskolai nevelés, bár elvileg jobb, hasznosabb és szükségesebb, mint a házi nevelés, hazánkban mégis „a mostani időkhöz és környülállásokhoz képest alábbvaló amannál.”²² Ennek okát Budai a következőkben látja: „Az Oskola Mesteri fizetés olly tsekély, hogy annál fogva az Oskola Mesterek tsak az éhenhalástól menekednek meg.” Ezért „ezen Hivatalba a Tanuló Ifjúságnak a legkészületlenebb s alkalmatlanabb része adja magát, akik a Gyermekek Nevelésnek és a Tudományok oktatásának sem tárgyával, sem céljával, sem eszközeivel nem esmeretesek.” Emiatt iskoláink „a legelveszettebb állapotba sínlődnek.”²³ A szerző az állam feladatának tartja az oktatásügy színvonalának emelését, és ennek egyetlen eszköze szerinte az, hogy több pénzt kell áldozni rá.

Folytatva a pedagógia területeinek kategorizálását, Budai megállapítja: „Ha a subjectumokra nézünk, a nevelés vagy a Férfi, vagy a Leány gyermeket illeti.”²⁴ Mivel a nemek különböző feladatokra hivatottak, különféle módon kell őket nevelni, de az elismeri, hogy az alapvető ismeretekre a leánygyermeknek is szükségük van.

Elismeri, hogy az iskolának a jövőendő életpályára kell felkészítenie a gyermeket. Ezért: „ha az élet sokféle állapotjaira tekintünk, akkor a nevelés tárgya a Polgár, a Katona, a Mesterember, a Kalmár, a Kereskedő, a Tudós, a Nemes, a Paraszt nevelése” — vallja.

Mivel a nevelésnek ilyen sokféle feladatnak kell megfelelnie, ezért rendkívüli helyet foglal el a többi tudomány között:

„A nevelés Tudományának véghetetlen a Betse, ugyanis:

a) A Nevelés Tudománynak a minden esmeretes teremtmények közt a legnemesebb és legméltóságosabb teremtmény, az Ember pallérozása lévén tárgya, kétség kívül akármilyen más Tudomány előtt saját magának elébb való rangot érdemelhet.

²⁰ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 11. ff.

²¹ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 4. ff.

²² [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 5. ff.

²³ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 7. ff.

²⁴ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 8. ff.

b) A tapasztaláson fundált és a minden időbe élt böltsék ítéletekkel megegyező igazság az, hogy véghetetlen sok függ attól, hogy vallyon hogy és mint fejlődnek ki az ember Lelkének tehetségei és erei, és testének tulajdonai.”²⁵

Budai véleménye az, hogy mindezeket csak a jó nevelés által lehet helyesen formálni. Mindezek miatt olyan fontos tudomány a pedagógia.

A pedagógia általános alapjainak kifejtése után, a kézirat további fejezetei a különböző tantárgyak oktatásának módszertanával foglalkoznak.

Mint láttuk, a 18–19. század fordulójától kezdve Debrecenben a partikuláris iskolákba kimenő fiatal rektorok és préceptorok oktató-nevelő munkára való felkészítését neveléstudományi előadások is segítették. Emellett Ertsei Dániel lélektani előadásokat is tartott, melyeknek anyagát 1813-ban, könyv formájában is megjelentette, *A lélek munkái, tudománya* címmel.

A reformkor hajnalán több oktatási intézményünkben tanítottak pedagógiát és pszichológiát, sőt felmerült önálló pedagógiai tanszékek létesítésének gondolata is. A pesti egyetemen 1814-ben alapították meg a „paedagogia sublimior” tanszéket a bölcsészeti kar keretében. A „paedagogia sublimior”, a „magasabb pedagógia” a rendszerbe foglalt elméleti pedagógiát jelentette. A megnövekedett oktatási ügyek megkívánták, hogy az előadók a pedagógiai eszméket rendszerbe foglalva tárják hallgatóik elé. A pesti egyetemen Krobot János 1814 és 1826 között latin nyelven tartott neveléstudományi előadásokat. Debrecenben 1817-ben a tanári kari ülés kimondta a pedagógia oktatására egy külön tanszék megszervezésének szükségességét. Első pedagógia professzorként Váradi Szabó Jánost szerették volna megnyerni, aki abban az évben publikálta *A hazabéli kisebb iskolák jobb lábba állítása* című munkáját, amelyben az iskolák igazi feladatait, a szükséges reformokat körvonalazta. A felkérést Váradi Szabó János nem fogadta el. Így kapta meg az első debreceni pedagógiai katedrát 1825-ben Zákány József, a nagyváradi gimnázium tanára, aki 26 évig, 1851-ig töltötte be a pedagógia professzorának tisztségét. Neveléstani előadásokat első- és másodéves hallgatóknak tartott, heti négy, illetve heti két órában. Az első évben a neveléstudomány általános alapjait ismertette, didaktikai, nevelélméleti, általános metodikai alapkérdéseket adott elő, a második évben pedig a különböző tantárgyak tanításának szakmódszertanával foglalkozott. A kollégium filozófiai osztályának első éves hallgatója, Lugosi József jegyezte le a nevelés első „tanító-széke” professzora, Zákány József neveléstudományi előadásait.²⁶ A kézirat azért különösen érdekes, mert lapjain egy olyan neveléstudományi rendszer körvonalazódik, amelyen ugyan érezhető Christian Wolff képességlélektanának, Kant filozófiájának és Niemeyer neveléstanának hatása, de egészében véve önálló neveléstudományi rendszer — magyar nyelven.

²⁵ [BUDAI Ézsaiás]: *i. m.* 2. ff.

²⁶ ZÁKÁNY József: *Neveléstudomány* (Paedagogica). Tiszántúli Református Egyházkerület Nagy-könyvtára. Kézirattár. R. 424 1827. 188.

A kézirat hét jól elkülöníthető részre tagolódik. Ezek: 1. Általános pedagógia 2. A pedagógia anatómiai lélektani alapjai 3. Neveléstudomány 4. Az írás tanításának módszertana 5. Az olvasás tanításának módszertana 6. A földrajz tanításának módszertana 7. A matematika tanításának módszertana.

A kézirat első harminc oldala foglalkozik a neveléstudomány általános kérdéseivel. Mi a pedagógia, a nevelés tudománya? — teszi fel a kérdést Zákány, és erre Christian Wolff szellemében válaszol: „A paedagogia azt adja elő, hogy a nevelésben lévő képességeket mi módon kell előbb segíteni, öregbíteni, gyarapítani.”²⁷ „Hány félek a gyermekben rejlő tehetségek? A nevelésben rejlő tehetségeket két fő részre lehet osztani, testi és lelki tehetségekre, melyeket a nevelés által lehet tökéletesíteni.”

A nevelés célját a boldogság elérésében látja Zákány, mint a legtöbb korabeli gondolkodó:

„A Paedagogusok azt mondják, hogy a nevelésnek czélja az, hogy az Emberből az legyen, ami a Természet Urától rendeltetett. De itt ismét azt a kérdést lehet feltenni, hogy mire rendeltetett? — A boldogságra. Itt ismét az a kérdés, miben áll a boldogság? A boldogság áll a lehető legtökéletesebb elégedettségben. Akkor érezzük magunkat a legelégedettebben, ha magunkra nézve derék, másokra nézve használhatóak legyünk. Ami ezekből következik, hogy boldogok legyünk.”²⁸

Mi szükséges ahhoz, hogy derék ember váljék valakiből? Zákány szerint ehhez egészséges test, emberi méltóság, „a testi és lelki tehetségek helyes kifejtése”, „józan és egyenes gondolkodás” és „a környül állásokhoz képest Lelkünk Tudományos Esméretekkel való gazdagítása” szükséges.

Áttérve a pedagógia részterületeinek tárgyalására, Zákány a következőket mondja: A pedagógiának négy fő területe van: „1. A tulajdonképpeni Nevelés tudománya” „2. A Tanítás Tudománya, Didactica”, „3. Oskolák Tudománya”, „4. A Paedagogica Historiája”. Zákány önálló, tehát a filozófiától különvált tudománynak tartja a pedagógiát, ami természetesen a filozófia eredményeire is támaszkodik.

Érdekes fejtegetést olvashatunk arról, hogy a pedagógia pusztán tudománynak tekinthető-e, vagy mesterségnek is.

„Széles értelemben véve, a Nevelés Tudományát nemcsak úgy lehet nézni, mint Tudományt, hanem úgy is, mint nemes mesterséget. Tudomány az, amely az elmét valamely tárgyról vagy esméretek rendszeréről úgy foglalatostájtja, hogy a testi tárgyhoz külsőképpen hozzá se nyúlunk, csak a róla lévő esméretekkel szerezük meg. Nemes mesterség az, mikor a megszerzett esméretekkel a testi tárgyakra is alkalmaztattjuk, és a tárgyal azok szerént az esméretek szerént bánunk. Amaz abstractum, emez concretum. A Paedagogicában ez a kettő érvényesül. Először meg kell szerezni a Tapasztaláson és az emberesméret tudományán épült principiumokat, azután ezeket alkalmaztatni kell a nevelésre.”²⁹

²⁷ ZÁKÁNY József: *i. m.* 1. f.

²⁸ ZÁKÁNY József: *i. m.* 5. f.

²⁹ ZÁKÁNY József: *i. m.* 6. ff.

A modern pedagógia is hasonlóképpen vélekedik. A pedagógiát mint elméletet napjainkban végső soron úgy fogjuk fel, mint a gyakorlati tapasztalatok általánosítását. Ebben az értelemben az elmélet terméke, eredménye a gyakorlatnak. Másfelől a gyakorlatnak el kell fogadnia az elmélet irányító szerepét. Egyik oldalt sem lehet sem elhanyagolni, sem eltúlozni. Zákány József már a múlt század húszas éveinek közepén ilyen, ma is helytálló elveket tanított hallgatóinak.

A továbbiakban Zákány a pedagógia lélektani alapjairól szól. Először az emberi testről szól meglepően korszerű formában. Aztán részletesen tárgyalja a megismerési folyamatokat, az érzékelést, az emlékezést, a gondolkodást és a képzeletet.

Ami különösen figyelemreméltó, hogy a legfontosabb fejlődéslélektani ismereteket is igen részletesen fejtegeti. Nemcsak a kor szintjén korszerűen, de sok esetben ma is elfogadható módon: Így például a serdülőkorról a következőket olvashatjuk:

„Ebben az idő szakaszban az értelmes helyes megvilágosítása, betsületesség, nagy tettekre való illendő feltüzelés, és a maga belső betsének éreztetése, a pontossághoz való szoktatás több jót tesz, mint a vesszővel való fenyték.”³⁰

Részletesen tárgyalja a szülők, különösen az anya legfontosabb kötelességeit, a magzati állapotól kezdve az ifjúkorig.

A neveléstani részben a testi és az erkölcsi neveléssel foglalkozik. Különösen az egészséges életmódra nevelést illetően ad még ma is megszívlelendő tanácsokat.

A neveléstani fejezet harmadik részeként az oktatást nevezi meg. Ennek megfelelően önálló részekként az írás, olvasás, földrajz és a számtan tanításának módszertanát fejti ki vázlatosan.

Zákány József előadásai tükrözik Salzmann, Sturve, Richter hatását, de a professzor mindezeket kitűnően átszűrte gazdag nevelői tapasztalatainak prizmáján. Példái eredetiek, szemléletesek. Logikus felépítés, jó tagoltság, a maga korához viszonyítva gördülékeny, jó stílus jellemzi. Éppen ezért úgy gondoljuk, hasznosan segíthette a falusi iskolákba kerülő tanítókat.

FEHÉR, KATALIN

Des cours de pédagogie en langue hongroise dans nos collèges dans la première moitié du XIXe siècle

L'étude rend compte de quelques manuscrits qui contiennent les textes des cours de pédagogie tenus aux collèges de Sárospatak et de Debrecen au commencement du XIXe siècle. L'auteur s'occupe d'abord de la conférence de science pédagogique d'István Rácz et en souligne le caractère moderne et

³⁰ ZÁKÁNY József: *i. m.* 15. ff.

éclairé. Ensuite elle analyse le manuscrit de la conférence d'Ézsaiás Budai, dont le titre était: „Oskolai pedagógia” (Une pédagogie d'école), et qui a été notée par Ferenc Kerekes. Cette conférence témoigne de l'influence de Niemeyer, mais elle contient de nombreux rapports hongrois aussi. A la fin, elle rend compte de la conférence de pédagogie de József Zákány, professeur de la première chaire de pédagogie de Debrecen, qui reflète l'influence de la psychologie de faculté de Christian Wolff, de la philosophie de Kant et de la pédagogie de Niemeyer, mais qui forme en même temps un système autonome aussi.

KOROMPAY H. JÁNOS

Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai

A kritikus szövegalkotó munkáját vizsgálva több jellemző területet különíthetünk el. Az egyik az önmagáról való írás: saját mű ismertetése bibliográfiai áttekintés, recenzió vagy történeti összefoglalás formájában (amire példa Toldy munkássága). A következő a más által írt szöveg kiadása: a válogatás és módosítás által az olvasói értelmezésben való részvétel (ennek különböző fokozatait képviseli Döbrentei, Toldy és Erdélyi). A harmadik az álnév lehetőségeinek felhasználása: a szerzőség megsokszorozása különböző állásfoglalások képviselésével (Bajza) vagy a saját felfogás felerősítésével, intenzívebb kifejtésével (Henszlmann, Erdélyi). A negyedik az előre elhatározott, olykor intézményes névtelenség a kritika lehető legszabadabb biztosítása és a szerzőség ismeretlenségben tartása céljából (a Magyar Szépirodalmi Szemle). Ennek a csoportnak egyik alelete a névtelenség takarta közös szerzőség.

Ilyen az *Egyéni és eszményi*, a korszak szintézise, amelynek írói, Erdélyi és Henszlmann, a negyvenes évek egyik fő kérdéséről értekeztek. Ahhoz, hogy felvázolhassuk a tanulmány előzményeit és perspektíváit, mindenképp a szerzőség kérdését kell megvizsgálunk.

A tanulmány névtelenül jelent meg a Magyar Szépirodalmi Szemlében, az 1847. (egyetlen) évfolyam második felében. Hét fejezete közül ötöt Erdélyi megjelentetett *Kisebb prózái* között, az első és az ötödik rész nélkül.¹ Az *Egyéni és eszményi* szerepel viszont Henszlmannak a Magyar Tudományos Akadémiai Almanachban megjelent bibliográfiájában is.²

Ezeknek az adatoknak részleges vagy teljes ismerete egymásnak ellentmondó felfogások alapja lett. A Magyar Szépirodalmi Szemle „szerkesztő bizottmányá”-nak tagja, Toldy Ferenc³ irodalomtörténete szerint Erdélyi Henszlmann esztétikai elveinek követője és továbbfejlesztője volt, s ő írta a Szem-

¹ Sáros-patak, 1863., ill. Debrecen, 1865. 144–171. L. *Filozófiai és esztétikai írások* (a továbbiakban *FEÍ*). Sajtó alá rendezte T. ERDÉLYI Ilona. A jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona és HORKAY László. Bp. 1981. 1006.

² Bp. 1873. 342.

³ T. ERDÉLYI Ilona: *Magyar Szépirodalmi Szemle (1847)*. In: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. KÓKAY György. Bp. 1979. 643.

lében közzétett tanulmányt,⁴ amelyre nézve hasonlóképpen tájékoztat Szinnyei kézikönyve is.⁵ Korach Regina és Schauschek Árpád Henszlmannak tulajdonította a tanulmányt,⁶ Kelecsényi János szerint azonban Erdélyi „nem adott volna ki sajátja gyanánt idegen dolgozatot”, így az ő művéről van szó, amelyen viszont „végig elevenen lüktet Henszlmann hatása”⁷. Jánosi Béla — a nem teljes második kiadást megemlítve — szintén Erdélyi tanulmányaként ismerteti az *Egyéni és eszményit*, „melyben Henszlmann gondolataiba való olyan mértékű belemélyedés lep meg, hogy a névtelenül megjelent fejtegetést Henszlmannénak gondolhatták”;⁸ ezt az értelmezést vette át Mitrovics Gyula *A magyar esztétikai irodalom története* c. könyvében.⁹ Erdélyi János válogatott műveinek bevezető tanulmányában Wéber Antal — Henszlmann-hatásról már nem is szólva — egyértelműen Erdélyit tekinti szerzőnek; ugyanitt Lukácsy Sándor a második kiadásra kitérve csak az első fejezet elhagyását említi meg, noha a szövegből hiányzik az ötödik rész is.¹⁰ Sótér István *Nemzet és haladás* c. könyve szerint Erdélyi összefoglalta „a klasszika elleni korábbi polémiáit az *Egyéni és eszményi* című cikkében”;¹¹ a kritikátörténeti antológiában pedig az „eszményi és az egyéni” összehasonlítását „Erdélyi kategóriái” között említve közli a tanulmány II. és VII. fejezetét.¹²

A sajtótörténeti összefoglalásnak a Magyar Szépirodalmi Szemlééről írt fejezetében T. Erdélyi Ilona szerint Erdélyi olyan tanulmányáról van szó, amelyben két rész „talán Henszlmann írása”.¹³ A *Filozófiai és esztétikai írások* jegyzetei között ugyanő ezt írja: annak alapján, hogy Erdélyi az első és ötödik részt nem publikálta újból, „arra kell következtetnünk, hogy a többi öt — általa közölt — rész az ő »egyéni« munkája, mert a Henszlmannal közösen írt darabokat nem vette volna fel saját tanulmányait tartalmazó kötetébe. Ez ellen az újraközlés ellen Henszlmann sem tiltakozott, aki különben — joggal — tiltakozhatott volna, ha Erdélyi a vele közösen írt darabokat sajátjaiként közli. A feltehetően együtt — intenzív szellemi együttműködéssel, folyamatos eszmecserék során — készült tanulmányok közül az elsőt és az ötödiket [...] mégis

⁴ *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*. Második, javított kiadás. Pest, 1868. II. 134–135. Bibliográfiájában már szerepel ERDÉLYI Kisebb prózái c. kiadványa, de az *Egyéni és eszményi* két hiányzó fejezetének említése nélkül.

⁵ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1893. II. 1391.

⁶ *Henszlmann Imre művészeti elmélete*. Bp. 1902.; *Henszlmann Imre*. KisFTÉ 1918. 171.

⁷ *Henszlmann Imre esztétikája*. Ath. 1910. 83, 126, 127.

⁸ *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*. BpSz 1914. (159. köt.) 45, 46.

⁹ Debrecen – Bp. 1928. 111–112, 142.

¹⁰ Bp. 1961. 14, 595.

¹¹ Bp. 1963. 39.

¹² *A magyar kritika évszázadai*. Szerk. SÓTÉR István. *Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus*. Írta és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÓTÉR István. Bp. 1981. I. 335.

¹³ I. m. 648.

itt, a főszövegben adjuk”, elkülönítve a „minden bizonyossággal Erdélyiének tekinthető fejezeteket, valamint az I.-t és V.-et, amelyeket feltehetően közösen írtak Henszlmannal [...]. A két kérdéses tanulmány közül az elsőben nagyobb lehetett Erdélyi közreműködése, abban inkább az ő stílusára ismerünk, míg az ötödiket inkább kell Henszlmann műhelyében készült tanulmánynak tartanunk [...]. Az Irodalmi Órban közölt Vörösmarty-tanulmány részlet az *Egyéni és eszményi* első megfogalmazásának tekinthető.”¹⁴

A fenti magyarázat nem ad választ arra, hogy Henszlmann miért vette föl ezt a tanulmányt bibliográfiájába, hiszen ha Erdélyi nem közölte a közösen írt részeket, ő miért tartotta sajátjának azokat, sőt netán az egész közleményt, illetve az annak megírásában való közreműködést.

Az Akadémiai Almanachban Henszlmann művei között található a *Homer Odysseája. Hellénből Szabó István* c. bírálat is,¹⁵ amelynek három része van, s Toldy Ferenc bibliográfiájában ugyanennek II. és III. „cikke” szerepel.¹⁶ Ha mindkét adatot hitelesnek tekintjük, Henszlmann csak az első részt írhatta. Toldyval más kapcsolatban volt, mint Erdélyivel, s így nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a rezensió önállóan és külön elkészült fejezetekből áll, ami nem egyedüli eset a Magyar Szépirodalmi Szemlében: nincs pl. arra bizonyíték, hogy Pulszky írta volna *A Falu jegyzője* c. Eötvös-bírálat második részét is.¹⁷

Ez a példa útbaigazít arra nézve, hogy Henszlmann bibliográfiája nem különböztette meg az önállóan és a társszerzőként írt műveket; ez pedig azt jelenti, hogy mint Erdélyi az újrakiadásra, ő is jogot formált az *Egyéni és eszményi* megemlézésére. Ha T. Erdélyi Ilona értelmezését folytatjuk, egyikük őt, másikuk két részt tekintett sajátjának, Henszlmann tehát azt, amit együtt írtak. Ez a magyarázat feloldja az ellentmondás egyik részét: azt, hogy Erdélyi őt fejezetet újra kiadott saját kötetében s hogy Henszlmann fölvette a tanulmányt bibliográfiájába, de meghagyja a másikat: azt, hogy Henszlmann miért tekintette sajátjának a közösen írt részeket; emellett további kérdések is megválaszolatlanul maradnak.

Henszlmann csak azokra a részekre gondolhatott, amelyek az ő közreműködésével készültek, de melyek voltak ezek? Azok-e, amelyeket később Erdélyi kihagyott, vagy esetleg több? S mi befolyásolhatta őt ennek eldöntésében: az, hogy melyikük publikált először az érintett kérdések tárgykörében s adott (vagy közvetített) ezáltal gondolatot; az, hogy a közös munka során melyikük tette meg szóban ugyanezt (immár ellenőrizhetetlenül a kutatás számára); vagy

¹⁴ FEI 1006.

¹⁵ MSzSz 1847. I. 219–223., 238–243.

¹⁶ GREGUSS Ágost: *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága. 1821–1871*. Pest, 1871. 42.

¹⁷ 1847. I. 22–27. L. erről Pulszky Ferenc *irodalomszemlélete az 1840-es években* c. dolgozatomat. (IHK 1985. 448.)

az, hogy — a másik hozzájárulásával — melyikük fogalmazta meg a tanulmány egyes részeit? Azaz: a megszövegezés egyet jelentett-e a szerzőséggel? (Főleg akkor, ha, mint tudjuk, sokat tanultak egymástól, és Henszlmann német, Erdélyi pedig magyar anyanyelvű volt.) Megkülönböztethető-e, s mennyiben, kettejük hozzájárulása a tanulmányhoz? A közös munka egyéb formáira is gondolnunk kell: vita utáni megfogalmazás; a fejezet megosztása, elkészítése és összehangolása; egymás megbírálna, a már elkészült részlet újabb adatokkal való kiegészítése, vagy bármilyen egyéb részvétel a szerzőségben. Az, hogy Henszlmann nem tiltakozott az újraközlés ellen, nem feltétlenül jelenti annak elismerését is, hogy a tanulmány hét része közül öt „minden bizonyossággal Erdélyiének tekinthető”.

Olyan kérdések ezek, amelyek eldöntését csakis a szövegek összehasonlítása segítheti. Vessük tehát össze az Erdélyitől nem publikált részeket Henszlmann és Erdélyi korábbi munkáival.

A cím és az I. rész¹⁸ fő állítása szerint az egyéni ábrázolás magasabbrendű az eszményinél. Ezt az alapelvet Henszlmann már 1840-ben leírta: „A művészetben [...] egyedes jellemzetes életet kell keresnünk”;¹⁹ ez az 1841-ben kiadott *Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* (a továbbiakban *Párhuzam*) tanítása, amelynek első fejezete már korábban megjelent.²⁰ Az „eszményileg” szót az „idealisch” megfelelőjeként használta;²¹ az „egyediség” pedig „individualitás”-t jelent.²² Ezt az állásfoglalást erősítette meg Erdélyi Vörösmarty-tanulmányának 1846-ban publikált utolsó fejezete.²³

A művészet „teremt, mint a természet maga” meghatározás megtalálható a *Párhuzamban*: „a művészetnek újat szülni, vagy is teremtenie kell” és összehasonlító értekezésében: „A művész [...] nem utánoz, hanem újolag teremt”.²⁴ Az eszményítésnek az a hibája, hogy „a részlet csaknem egészen eltűnt a követelt nemesítés és általánosítás alatt”, szerepel a *Párhuzamban* az „ideal” és a „nemesített természet” kapcsolatának tárgyalásakor²⁵ és a Vörösmarty-tanulmányban: „az általános fogalmakban egészen elvész az egyéniség”.²⁶

¹⁸ FEÍ 579–580.

¹⁹ *A bécsi műkiállítás 1840-ben*. Ath 1840. I. 664.

²⁰ BpSz 1840. II. 193–234.

²¹ *A hellenek rajzoló művészei Nagy Sándor koráig arcképet nem készítettek*. RPD I. 805.

²² *A hellen tragoedia tekintettel a keresztény drámára*. KisfTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 180.

²³ *Vörösmarty Mihály minden munkái*. In: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek* (a továbbiakban *ITP*). Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1991. 89–109.

²⁴ In HENSZLMANN Imre: *Válogatott képzőművészeti írások*. Szerkesztette TÍMÁR Árpád. Bp. 1990. [Az eredeti lapszámok szerint:] 2.; *A hellen tragoedia tekintettel a keresztény drámára*. KisfTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 390.

²⁵ I. m. 2.

²⁶ FEÍ 92.

Az *Egyéni és eszményi* szerint az egyéniség ábrázolása nem vádolható pusztán anyagisággal, s nemcsak az általánosító eszményiség éri el a szellemiség szintjét: már a *Párhuzam* azt tartotta az alkotás nélkülözhetetlen feltételének, hogy a művész tárgya által „elragadtatván azt viszont átszellemesítse”.²⁷ Nemcsak a szellemit nem zárja ki az egyénítés, hanem az általánost sem, „mivel az által, hogy valaki Péter vagy Pál, már eo ipso szükséges, hogy ember legyen”. Korábban Henszlmann hasonló módon szólt mindnyájunk egyediségéről: „Ha általában személyességgel nem bírunk, hiába törekednénk magunkat család- vagy keresztnevekkel egymástól különböztetni; mert akkor Péter mindig csak ugyanaz volna, mi Pál, vagy Károly”;²⁸ ezt taglalta Erdélyi Vörösmarty drámáinak elemzése előtt.²⁹

„A klasszicai kor (...) kevésbé gondolt az egyénivel, mint a keresztyén művészet” — olvassuk az első részben. A hellén kor alárendelése a keresztyénnek *A hellen tragoedia tekintettel a keresztyén drámára* c. tanulmány fő állítása volt, amely szerint Shakespeare felülmúlja Sophoklész;³⁰ a *Dramai jellemek* Goethe-t állítja Schiller fölé³¹ az *Egyéni és eszményi*hez hasonlóan. Raphael, Rubens, Rembrandt, Van Dyck, Tintoretto, Holbein értékesebb műveket alkottak a görögöknél, sőt a Traianus korabeli rómaiaknál: ez a *Párhuzam* és *A hellenek rajzoló művészei Nagy Sándor koráig arcképet nem készítettek* c. tanulmány visszhangja.³² Ugyanott találjuk annak első megfogalmazását, hogy a keresztyénnel szemben a görög arc a „legkevésbé eleven”, mert „legeszményibb, legáltalánosabb, [...] legtypicaibb”.³³ Vörösmarty-elemzésében Erdélyi is alárendelte a régi drámákat Shakespeare műveinek,³⁴ a „daguerrrotype” művészi hatása ellen pedig a *Párhuzam* tiltakozott.³⁵

Azt a veszélyt, hogy az eszményítés — például Schiller műveiben — határozatlansághoz vezet, Henszlmann már többször leírta: „mai arcképeknél azt is lehet gáncsolni, hogy a művész utánzásait az eredetnél szebbnek akarván képezni (mit idealisiren-nek neveznek, mely német szó bár soha magyarban ne léteznék), a határozatlannak, az általánosnak hibájába esik”;³⁶ „Schiller legin-

²⁷ I. m. 11.

²⁸ *Dramai jellemek*. RPD1 1842. I. 76.

²⁹ ITP 96–97.

³⁰ KisfTÉ V. 1843–5. Pest, 1846. 200.

³¹ RPD1 1842. I. 79.

³² 38–39.; RPD1 1844. I. 768, 791.

³³ Uo. 767.

³⁴ ITP 98.

³⁵ I. m. 111–112.

³⁶ *A bécsi műkiállítás 1840-ben*. Ath 1840. I. 664.

kább a határozatlan ideál annyiszori emlegetésével ártott”.³⁷ Az egyéni viszont — Hogarth képein — torzíthat is, mint ahogy erre már a *Párhuzam* figyelmeztetett.³⁸ Schiller Posa márkija mint élettelen személy Erdélyi Vörösmarty-tanulmányában jelenik meg;³⁹ az „úgynevezett szép” a *Párhuzam* tanítását eleveníti föl a szépség meghatározhatatlanságáról és szubjektív jellegéről.

Az V. rész⁴⁰ az egyéni jellem ábrázolásával, az organikus kifejlesztéssel foglalkozik: „a tulajdonok, részletek és módok, miknek öszvege az egyénit alkotja [...] összeütközésekben egymásra hatást és visszahatást gyakorolnak, miszerint módosítván egymást és módosíttatván egymás által [...] az összességben csak oly alárendelt helyet nyerne, mikép ez öszveg nélkül nem is gondolhatók többé, s ez életműi egybeolvadás, a viszonylagos áthatás [...] a művészet fő alapja”. Ez az okfejtés a *Dramai jellemek* c. tanulmányból ismerős, amelyben Henszlmann hasonló módon fogalmaz: „Ha e számtalan különbféleségnek okát keressük, azt az ember lelki tulajdonságának, egymással összeolvasztásában, találjuk miszerint az egyes tulajdonságok addig módosíttatnak mások befolyása által, míg egymás mellett, legyenek aztán eredetileg bár összeütközők is, mégis elférhetnek.”⁴¹ A kritikus nemcsak az egyéniség mibenlétének megfejtésén fáradozott, hanem bemutatásának normáját is megalkotta: „még ezen valóban nagy talentummal bíró szinköltőben [Victor Hugoban] sem találhatni törekvést, a különböző lelki életnyilatkozásoknak egymásrai hatásából s kölcsönös módosításából személyességet alkotni. Ő is személyei tulajdonságait csak egymás mellé helyezi, és rakásra halmozza a nélkül, hogy azokat organikus módon egy egészszé szőné, milly egész azután egyediséggé válhatnék”.⁴² Ugyane norma érvényesítése állítja Shakespeare-t a francia színház fölé: Othellónak „még dühe is nemessége által határozatván és módosítván, egyedi jelleme következetesen és határozottan állapítatik meg”.⁴³ (Egyebek között ez az a szövegpárhuzam, amely révén ez utóbbi cikket Henszlmannak tulajdonítjuk.) Az angol — francia szembeállítás megtalálható Erdélyi Vörösmarty-tanulmányában.⁴⁴

A „mechanikai elegyítés” és a „vegyni vegyítések” tárgyalása következik — A. W. Schlegel mechanikus és organikus formákat szembeállító példája nyomán — az V. rész gondolatmenetében. A Bajzával folytatott vitában is szerepet kapott ez az összehasonlítás: „Való ugyan hogy az életmű munkálódását nem

³⁷ *Párhuzam*, in i. m. 124.

³⁸ I. m. 6.

³⁹ ITP 96.

⁴⁰ FEÍ 580–582.

⁴¹ RPD1 1842. I. 77.

⁴² *Az újabb francia szinköltészet és annak káros befolyása a miénkre*. RPD1 1842. I. (Tárca) 284.

⁴³ *Othello bírálata*. RPD1 1843. I. 125.

⁴⁴ ITP 98.

foglalhatni számokba, mint a vegytan működésénél”,⁴⁵ az angol drámákban pedig „az egyes emberi tulajdonok, nemcsak mechanikailag, hanem vegytanilag sőt életműveleg úgy vegyülnek össze, hogy e vegyületek után egészen újat, t.i. organikus egyedet képeznek”.⁴⁶

Vannak emberek — áll az *Egyéni és eszményiben* —, „kik képesek meglehetősen sok kéziratból a kézirat tulajdonosaira ráismerni, [...] az anya [...] csecsemőjét egy egész sereg hozzá hasonlókból rögtön kiösmerni”. A *Dramai jellemek* megállapítása ismétlődik meg itt: „a személyre, ha azt nem látnók is, járásáról, hangjáról, de még írásáról is ráismerhetni; és ezen módon alapszik az egyediség, és a személyes jellem, minek csirája már a kisdedben is kezd fejlődni”.⁴⁷

„Winckelmann kitűnő tehetségei mellett sem átalotta nyilván kimondani, mikép Urbinói Rafaelnek II. Gyula pápát képező olajfestménye olyan szép, mintha ezt Mengs Rafael festette volna” — idézi és korrigálja a névtelenül megjelent tanulmány a *Párhuzamot*: „Winckelmann egy Raphael által festett arcképet — tizedik Leo pápát [...] — megbírálván, úgy nyilatkozott: hogy e kép a legszebbekhez tartozik, mellyeket valaha látott, hogy olly szép, mintha azt maga Mengs festette volna”.⁴⁸

Schiller „nem ismerhetett más szerelmezt, mint a szerelem ideálját, nem pedig szerelmes Piccolominit, Don Carlost, Mortimert, kiben a szerelem többi tulajdonával új egyéni egészet képezhetett volna”. Ez a gondolat is megtalálható Henszlmann korábbi tanulmányában: „igy látjuk [...] Schillernek (ki a németek közül legtöbbit álmodott az eszményről) drámáiban a hasonjellemtű személyek p. o. a szerelmesek (mint Don Carlos, Mortimer, Piccolimini Miksa, s a t.) mindnyájan ugyan azon ábrándos kaptafára üttetvék, s inkább a szerelmesek nemét, mint sem bizonyos meghatározott szerelmes személyt jellemzenek”;⁴⁹ Schiller jellemeinek absztrakt jellegét és Posát Erdélyi is említi Vörösmarty drámái előtt.⁵⁰

Ennek a két résznek összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy mindkettő erősen kötődik Henszlmann publikációihoz. A szövegpárhuzamok nagy száma azt sejteti, hogy a tanulmányírás ezek alapján folyhatott; már az első fejezetben előzményként tartandó számon Erdélyi Vörösmarty-tanulmánya. Henszlmann korábbi írásaiban kifejtett felfogását összegezte, amellyel szerzőtársa is azonosult: szinte tézisszerű szintézise ez egy évtizednyi munkásságnak. Nem volt tehát véletlen az, hogy a Henszlmannal foglalkozók közül többen neki tulajdonították az értekezést.

⁴⁵ *Dramai jellemek*. RPD1 1842. I. 77.

⁴⁶ *Az újabb francia szinköltészet és annak káros befolyása a miénkre*. RPD1 1842. I. (Tárca) 284.

⁴⁷ RPD1 1842. I. 77.

⁴⁸ I. m. 2.

⁴⁹ *A dráma alap-elvei*. RPD1 1843. I. 173.

⁵⁰ ITP 96.

Lássuk ezek után az Erdélyi által másodszor is publikált többi fejezetet: azt, hogy igaza volt-e Kelecsényi Jánosnak és Jánosi Bélának abban, hogy Henszlmann hatása az egész tanulmányon megfigyelhető. Erdélyi szerzőségének bizonyítása nem lévén szükséges, az érdekel, hogy Henszlmann közreműködése kiterjeszthető-e ezekre a részekre is.

A II. rész⁵¹ „Az egyéniség védelme az isméreten alapszik [...], tárgyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni” követelménye megtalálható a *Párhuzamban*: „művet alkotni másképp nem is lehet, mint a tárgy és az anyag tökéletes megismerése után”.⁵² Ez a megfelelés azt is tudunkra adja, hogy a közös munka során a tanulmányírók felülvizsgálták a már rögzített gondolatot, hiszen a második változat relativizálja az első abszolút feltételét.

Nem véletlen, hogy az egyediség az *Egyéni és eszményi*ben is a drámai jel-
lemben mutatkozik meg leginkább, hiszen Henszlmant és Erdélyit kezdettől fogva az egyéniség képzőművészeti és drámai ábrázolása foglalkoztatta. E tekintetben ismét Shakespeare a példa:

„minden új tárgyhöz, úgy szólván, külön új tanulmányt kívánunk, mert csak így lehet az egyféle eszmét vagy tárgyat a külön egyéniségben előtűntetni, mikép Shakespeare a cselszövő gazembert III. Richard, Edmund és Jago képében anélkül, hogy egyik gazember a másikat is eszünkbe juttatná. [...] a fogalom, például a gazember fogalma, rendesen úgy van szerkesztve, hogy az minden olyanra rá illik; de az megint az élet és az egyéniség kényszerűségében áll, hogy külön-külön minden gazembernek van valami éltető jele, mely által egymástól különböznek”.

Henszlmann ugyanezzel a példával élt *Figyelmeztetés Shakespeare harmadik Richardjára* c. írásában:

„Hasonlítsuk már most össze a három gazembert, Richardot, Edmundot, és Jagót, mind a háromban ugyanazon embermegvetést, miből a humor eredt, mind a háromban ugyanazon személyes bátorságot, mi az elszántságnak kútfeje, mind a háromban ugyanazon tettetést találjuk, mi nélkül a gazember semmire se mehet, de mégis a gabság alkotó részei bennök olly különböző módon vegyítvék, egymást olly különbözőképp módosítják és birtokosaival a különböző [!] célokra, olly különböző eszközöket választatnak, hogy mind a mellett hogy Richard, Edmund, és Jago jellemét ugyanazon alkotó részek képezik, mégis mindenikök tökéletesen bevégzett egyedi jellem”.⁵³

A III. rész⁵⁴ egyik fő állítása szerint „az egyéniség elve [...] semmit ki nem zár a költészetből” s nem ismer „külön rútat és szépet, mivel mindkettő csak érzéki felfogás”. Ez a *Párhuzam* megállapításának folytatása: „a régiebb meseterek soha sem kételkedtek a rútat is ábrázolni”.⁵⁵ Henszlmant és felfogását védi a következő állásfoglalás: „ha van esztétikus, ki a szép szót kihagyni véli azon tudományból, melynek neve inkább szokás, mint átgondolt elmélkedés

⁵¹ FEI 583–585.

⁵² I. m. 83.

⁵³ RPD1 1843. I. 688–689.

⁵⁴ FEI 583–585.

⁵⁵ I. m. 2.

után széptudomány, ez még nem következetlenség, hanem éppen a legbölcsebb nyilatkozat”; s az ő nézeteire épül az *Egyéni és eszményi* célkitűzése:

„nekünk a szép és rút elnevezések tudományba nem való esetiség gyanánt tűnnek föl, ellenben ha jellemzetet, egyénit, belső természetet keresünk, úgy véljük, az ellen bajos leszen kifogást találni”.

Mindkét szerző vallotta azt, hogy „bizonyos esztétikai köztársaság és egyenlőség országa áll fel, mely önként fogad el mindent a művészet tárgyaul”, de a *Párhuzam* ezt is tartalmazza: „alig van a véghetetlen természet körében olly tárgy, melly művészeti módon valaha föl nem fogatott és nem képezetett volna”.⁵⁶

A névtelenül megjelent tanulmány nemegyszer tömörítette Henszlmann megfogalmazásait: Winckelmann és Schiller az eszményítés két jelentős képviselője volt, „amaz, mint annak rendszerbe kidolgozója, emez gyakorlati művelője is”. A *Párhuzamban* ezt találjuk: „Winkelmann és Mengs után ezek eszméit Schiller még tovább fejté ki, a szépnek és idealisnak fogalmait összevegyitvén. Költeményei az ideált népszerűvé tették”.⁵⁷ Az *Egyéni és eszményi* így kezdi Winckelmann nézeteinek összefoglalását: „A legfelsőbb szépség van istenben”; a *Párhuzam* pedig így: „Maga Winkelmann, ki azt állította, hogy a valódi szépség csak a legfelsőbb lényben összepontosulva találtatik, (In Gott ist die höchste Schönheit)”.⁵⁸

A IV. rész⁵⁹ Schiller-kritikájának alapja is azonosítható. „»Az eszméleti szépség,« mond Schiller a tizenhatodik levélben, »örökleg csak egy eloszthatatlanul,« mire mi megjegyezzük következőleg, hogy éppen azért áll elő utána a mintaművészet, miképp Luini föstményeiben, kinek ha egy nőalakját láttad, azontúl mindegyiket megisméred.” Henszlmann ezzel a példával már a *Párhuzamban* élt: „Igy Luini arcai is egyforma szabásra szorítottak, midőn e festész alakjai minden vonataiban Leonardo da Vinci módját igyekezett kitüntetni”.⁶⁰

Erdélyi és Henszlmann egyaránt bírált mindent, ami ellenkezik a természetessel: ha a művész az „ideált folytonosan utánozza, [...] az nem lesz élet, hanem modor és típus”. A *Párhuzam* ezt az elvet is előlegezte: „károssá válik a művésznek érintett vágya, a már létező műnek styljét újra, még csak készülendőre átalvinni”; „A modor olly mód, melly csupán a már létező művek használatából, s azoknak újra öntéséből ered.”⁶¹

⁵⁶ Uo. 5.

⁵⁷ Uo. 56.

⁵⁸ Uo. 129.

⁵⁹ FEI 585–588.

⁶⁰ Uo. 20.

⁶¹ Uo. 19, 66.

A bemutatott — és korántsem teljes — idézetanyag alapján megállapíthatjuk, hogy — a két utolsó részt kivéve — az *Egyéni és eszményi*nek azok a fejezetei is kapcsolódnak a *Párhuzam*hoz, amelyeket Erdélyi felvett a második kiadásba. Bizonyítható tehát, hogy Henszlmann műve (többi munkájára most nem hivatkozunk) a közösen írt tanulmány egyik előzménye volt. Ebből az következik, hogy a hét fejezet nem osztható mereven két részre, hanem inkább a közös munkában való részvétel arányai szerint tagolható; ilyen szempontból inkább Henszlmann dominál az I. és az V., s Erdélyi a többi fejezetben. Ez egyikük érdemeit sem csökkenti, s megmagyarázza az újraközlés ilyen megosztását.

A kortársak számára ennek megállapítása annál nehezebb volt, minél inkább Henszlmann nevéhez kötötte Erdélyi az *egyéni* és az *eszményi* szembeállítását az ötvenes évek visszaemlékezésében, s ismerte el ezáltal barátja munkájának kezdeményező jellegét:

„nálunk az eszményi helyett most már könnyű ajkkal s folyó nyelvel emlegeti a legkurtább itész is az egyénit, holott ezelőtt tíz évvel a Henszlmann által kimondott *eleven, célirányos, jellemzetes*, mint művészeti háromság, csak fellökött lapta volt, melyet a kevés belátású írók, az akkor divatozott élcelés szerint, kapóra ütöttek. Mindamellet ama határozmány, melyek szerint a művészet remekei csak olyanok lehetnek, soha sem volt eléggé kimagyarázva, s nem csoda, ha el nem fogadtattot: mert [...] H. nagy műérzékeny tünnete inkább elő, mint írói ügyességet, kibeszélő, világosító előadást. Ő a művészetnek [...] inkább evangyelistája, mint apostola; épen azért megbocsátható neki, ha ama három kelléken túl nem mozdulva, az egyénit homlokegyenest az ideállal tüzetesen vitatta, a kettőt merev átellenességbe állította, holott az *egyéni magára hagyva épen úgy nem ad művészetet, mint nem az eszményi*. De a szellem fejlődése úgy akarván, hogy ellentétből ellentétbe csapjon át az új eredmény: az egyéni elvnek sürgetésére csak természetszerű visszatórlása volt az eszményiség előbbi diadalának. Az egyéniség pártolása leginkább a *Szépirodalmi Szemlé*ben lón kiemelve, úgy látszik, nem minden siker nélkül, mert a szépirodalom nagy része ma is azon szemközti csatarendben találja az eszményit és egyénit, melybe még a *Szépirodalmi Szemle* állítja őket.”⁶²

Ezek a sorok, amelyekben Erdélyi önmaga korábbi nézeteit is felülbírálja, a „kelmeiség” elleni harc idején, 1855-ben jelentek meg.

Kérdésünk az, hogy van-e kapcsolat az *Egyéni és eszményi* névtelensége és e között a kritika között, amelyben a Henszlmann nevével megjelent *Párhuzam* fő állításairól van szó, ezeknek a közösen írt tanulmányra gyakorolt hatásáról, s Erdélyi szerzői szerepéről, előtanulmányairól azonban nincs; ő csak mint szerkesztő jelenik meg itt. Henszlmann ekkor már emigrációban volt, s Erdélyi feltehetőleg nem kívánta tisztázni a szerzőség ügyét akkor, amikor a megváltozott irodalommal szembeni véleménye már módosult; a 40-es évekre visszatekintve egyre inkább harmadik személyben kezdte látni akkori önmagát s így a folyóirat már nem aktuális felfogásának csak általános jellemzését adta.

⁶² *Esztétikai előtanulmányok*, FEÍ 645. Henszlmann *eleven, célirányos és jellemzetes* terminusait ugyanez a tanulmány Hegel szimbolikus, klasszikus és romantikus formáinak igyekezett megfeleltetni (FEÍ 648–653.). L. ezzel kapcsolatban JÁNOSI Béla bírálatát: *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete*. BpSz 1914. 159. köt. 55–57.

Már volt a helyzet 1865-ben, amikor *Kisebb prózáit* megjelentette: az *Egyéni és eszményinek* ekkor már elsősorban dokumentumértéke volt.

1847 első felében, tehát közvetlenül a közösen írt tanulmány előtt a Magyar Szépirodalmi Szemlében megjelent *Berzsenyi Dániel összes művei* azonban az *Egyéni és eszményi* egyik közvetlen előzményének tekinthető. Erdélyi ebben hitet tesz a *Párhuzam* több alapelve mellett: a *szép* számára is meghatározhatatlan s „a művészetnek tárgya és anyaga az előtte fekvő természet és élet”. Ebből következőleg lesz központi szerepe a *jellemzetesnek* s az *egyéni*nek, mivel „életet csak *egyéni*leg látunk és nem abstracte vagy philosophilag szerkesztett *nemileg*”; az *eleven* (lebendig) pedig „Goethe kedvenc szava”; Shakespeare és Rubens áll e tekintetben a csúcson.⁶³ „Tehát a characteristicum tanítmánya nem légből kapott, hanem az ujkor legjobb művészeiből ki és elvont aethetici tanítmány; mely épen oly viszonyban áll az ideálhoz, mint a romanticus költészet a classicushoz, mert a kettőben mindenütt ama két eszmének találunk uralkodására.” A műalkotás ezek szerint „nem idealizált, nem utánzott, hanem megelevenített természet”.⁶⁴

Mint azt T. Erdélyi Ilona megállapította, az 1845–46-ban megjelent Vörösmarty-tanulmány az *Egyéni és eszményi* fontos előzménye. Ez nemcsak az utolsó, töredékben maradt és az első színművet bemutató fejezetre, hanem a többi elemzés egyik alapelveire is vonatkozik. A lélektanilag legkiválóbbnak tartott *Szép Ilonka* kínál alkalmat ennek kimondására: „De épen az a művészet: egyénben tudni összpontosítani, mit sok ezer tud, érez, tapasztal, mert csak így lehet költői az egyén, azaz jellem.”⁶⁵ Ez viszont a kritikus szerint az egyik fő hiány a *Zalán futásában*: a költő „annyira elmulasztá tanulni az egyént, az embert s *fősteni* lélektanilag”,⁶⁶ s ezt kívánja pótolni a *Tündérvölgyben* a kifejezés gazdagságával: „mert senkiséb készebb, mint ő, képért, ragyogásért feledni a tartalmat, a bensőt, az egyéni, [...] költői alakjaiban nehezen tud egyéniségre szorítkozni”.⁶⁷ Az egyéniség „a romantikában főpont”⁶⁸ (abban a romantikában, amely kereszténynek is nevezhető, s így a klasszikussal való összehasonlítása az antik, elsősorban a görög művészettel való szembesítését jelenti).

A Vörösmarty-tanulmány utolsó részében találjuk az *Egyéni és eszményi* II. fejezetének (és a Berzsenyi-tanulmánynak) előzményeit: „az egész természetben nem látunk sehol nemet máskép, mint fajaiban”,⁶⁹ s Winckelmann nézete-

⁶³ ITP 147.

⁶⁴ Uo. 148, 149.

⁶⁵ Vörösmarty Mihály minden munkái. In ITP 31.

⁶⁶ Uo. 61.

⁶⁷ Uo. 73.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo. 92.

inek bírálatát,⁷⁰ amelyet a III. rész tárgyal. Az eszményi itt is annak a fogalmi általánosításnak felel meg, amelyben „egészen elvész az egyéniség”,⁷¹ „minél magasabb a fogalom, annál kevesebb benne a tartalom” — mondja majd a IV. fejezet. Kölcsey felfogása⁷² is hasonlóképpen jelenik meg a VI. részben, a zárófejezet elején viszont feladványszerű panaszt találunk:

„Nálunk az esztétika mindeddig nagy parlagság, mert alig bírnak négy, öt, elv szerint gondolkozó széptanárt felmutatni, azok is csak töredékesen írtak, s megértésökhöz szükség másutt keresni kulcsot, elolvasni egy két idegen esztétikai könyvet, hogy be tudjuk cövekelni valamely rendszerbe elszórt nézeteiket.”⁷³

Kulcskérdés az, hogy esetünkben is mely idegen esztétikákról van szó.

A *Párhuzam*, mint tudjuk, a Szepességről Bécsbe került Böhm Dániel József felfogását foglalta össze, Böhm tudásának alapja pedig elsősorban a német művészettörténet és esztétika volt: Henszlmann műve tehát mindenekelőtt közvetítő funkciót töltött be. Az átvétel a mester szintézise által történt, ami egyszersmind az alapművek megismerésére is serkentette a tanítványt; Henszlmann azonban — Hirt nézeteinek kivételével — nem ismertette forrásait.

Nem kétséges, hogy az *Egyéni és eszményi* elválaszthatatlan ettől a közvetítéstől, amelynek Erdélyi is részese és folytatója. Még annak megjelenése előtt ő is megismerkedett egy összefoglalással, amely ilyen irányú tanulmányainak egyik kiindulópontja lehetett: ez Ludolf Wienbarg 1834-ben megjelent *Ästhetische Feldzüge* c. műve volt, amelynek nagyobbik részét Erdélyi 1836 és 1838 között *Esztétikai táborozások* címmel le is fordította. Az Athenaeum nem vállalkozott a beküldött részlet közzlésére, s a kézirat így kiadatlan marad.⁷⁴

Az előadássorozat Erdélyi meghatározó élménye volt.⁷⁵ Kiemelt helyen tárgyalja Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* c. munkáját, Goethe és Schelling felfogását, valamint Hegel *Esztétikáját*.⁷⁶ Wienbarg szerint hibás az a meghatározás, amely „a szépséget eszményi minék, a szépség minden hatásai egyetlen bizonyos okának tekinti”,⁷⁷ s a *hol és mi által valósul meg a szép* kérdésre a következő választ adja: „csak különösből és egyéniben, és ezzel kimondjuk, hogy a szépnek valaha, hogy szép legyen, *karakterének* kell lenni”. A történeti áttekintés a *Párhuzam* genezisével analóg:

⁷⁰ Uo. 91.

⁷¹ Uo. 92.

⁷² Uo. 92.

⁷³ FEÍ 592.

⁷⁴ FEÍ 1021–1022.

⁷⁵ L. T. ERDÉLYI Ilona: *Erdélyi János könyvtára az 1840-es években*. MKSz 1978. 278.

⁷⁶ FEÍ 689–691.

⁷⁷ Uo. 730. Az eredeti szövegben: „als ein ideelles Etwas”. Ludolf WIENBARG: *Ästhetische Feldzüge*. Berlin und Weimar, 1964. 96.

„Sokáig vitatkoztak afölött Németországban, mi volt a régiek legfőbb alaptétele a művészet tárgyaiban. Winckelmann mondá: a szépséget, Lessing a klasszikai nyugalmat, Fernow az eszményt, Hirt a karakterisztikust, míglen Goethe hoszadalmas nyomozás, és mélyelmű stúdium után minden pártokat nyugalomra hozott nyilatkozásával: »A régiek legfőbb alaptétele volt a jelentő, a szerencsés kezelésnek legfőbb eredménye a szép.«⁷⁸

A *Párhuzam* hivatkozik az említett vita résztvevőire, főképp Hirt Winckelmann-t bíráló elméletére, s igen gyakran idézi Goethét. Annak, hogy Wienburg az *Egyéni és eszményi* egyik megalapozója volt, a nyilvánvaló szövegegyezéseken túl az is bizonyítéka, hogy Erdélyi Vörösmarty-tanulmánya idézi az *Esztétikai táborozások* egyes részleteit, ami jelzi az érdeklődés folyamatosságát.⁷⁹

A közösen írt tanulmány egyes alapelveit tehát pontosabban eredeztethetjük. A II. részben található „az élet más forma alatt nem jelenhetik meg, mint egyénielg”⁸⁰ megállapítás szerepel Erdélyi Vörösmarty- és Berzsenyi-tanulmányában⁸¹ s a *Párhuzamban* is: „érzékeink csak olly életet képesek fölfogni, melly kiváló, s különös egyedben jelenik meg”;⁸² tartalmazza viszont Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* c. műve, igaz, az ábrázolásról szólva:

„Die Darstellung eines sittlichen Ideals wird so schwer als dessen Erschaffung, weil mit der Idealität die Allgemeinheit und folglich die Schwierigkeit zunimmt, dieses Allgemeine durch individuelle Formen auszusprechen”.⁸³

„Ha alkalmatosságom lesz, Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* rég óhajtott könyvét, elfogom [!] önnek, több másokkal küldhetni” — írta Podhorszky Lajos 1837 végén Erdélyinek,⁸⁴ aki nem sokkal később meg is kapta azt, *Úti naplójában* már „az én kedves Jean Paulom”-ról írt,⁸⁵ s a Vörösmarty-tanulmányban a *Vorschule* gondolatai többszörös közvetítéssel és az ő saját tolmácsolásában egyaránt jelen vannak.

Tudjuk, hogy Jean Paul ebben a művében bírálta Herder felfogását: a cselekmény meghatározta jellemmel a jellem meghatározta cselekményt állította szembe;⁸⁶ ez lett a Henszlmann – Bajza vita egyik központi kérdése: Henszlmannak tehát ismernie kellett a *Vorschule* felfogását. Vörösmarty-tanulmányában Erdélyi le is fordította az erre vonatkozó részletet,⁸⁷ a fentebb idézett

⁷⁸ FEÍ 740.

⁷⁹ ITP 71–72, 93.

⁸⁰ FEÍ 581.

⁸¹ ITP 92, 147.

⁸² I. m. 8.

⁸³ *Jean Pauls ausgewählte Werke in acht Bänden*. Stuttgart, é. n. I. 219.

⁸⁴ Erdélyi János levelezése (a továbbiakban *EJLev*) I. Bp. 1960. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta T. ERDÉLYI Ilona. 26.

⁸⁵ *Úti levelek, naplók* (a továbbiakban *ÚLN*). Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1985. 295.

⁸⁶ Jean PAUL: i. m. II. 7–8.

⁸⁷ ITP 94–95.

mondatot azonban nem, pedig ez lett egyik alapja annak az okfejtésnek, amelyben az eszményihez az egyénivel szembenálló általánost társította. Berzsenyiről szólva is korrigálta a Jean Paultól származó idézet értelmezését, amelyben „arról van szó, mennyire volt kiművelve a görög izlés az ideal és egyéniség (Individualität) fogalmi körül”.⁸⁸

Jean Paul munkája több tekintetben is eligazító jelentőségű volt Henszlmannak és Erdélyinek: fontosnak találta a természet ismeretét és tanulmányozását, s azt, hogy a műalkotás azt átlelkesítse;⁸⁹ a *lebendig* itt is kulcsszó, s Schiller Posa márkija sikerületlen jellemnek találtatott.⁹⁰ Megjelent a *jellemzetesség* kérdése az (erkölcsi) ideál ábrázolásában,⁹¹ a jellem mint a különösen megmutatkozó általánosság és allegorikus vagy szimbolikus egyéniség,⁹² Shakespeare mint az egyénítés („Individuation”) géniusza.⁹³ Az *Egyéni és eszményi* II. részének programja, amely szerint „az egyéniség fogalmát nem csak szóra, hanem az abból fejlődő cselekményre is átvisszük”,⁹⁴ szintén itt találta meg előképét: „Der Character spricht sich durch Handlungen und durch Rede aus, aber durch individuelle.”⁹⁵

Erdélyi a Wienbarg-fordítás után Goethe-tanulmányokat folytatott,⁹⁶ s ehhez egyik ösztönzője kétségkívül az *Esztétkai táborozások* volt. Azt a Goethe-idézetet, amelyet ebben találunk, tartalmazza majd az *Esztétkai előtanulmányok* (1854–55) szövege is: „A régiek legfőbb elve a művészetben a *jelentes* (das Bedeutende) volt, a szerencsés *kezelésnek* pedig legfőbb eredménye

⁸⁸ Berzsenyi Dániel összes művei. MSzSz 1847.; ITP 142. „Alles sogenannte Edle, der höhere Stil begreift stets das Allgemeine, das Rein-Menschliche, und schließt die Zufälligkeiten der Individualität aus, sogar die schönen.” Jean PAUL: *i. m. I.* 93.

⁸⁹ *I. m. I.* 53, 58.: „Allein das ist eben der prosaische und poetische Unterschied oder die Frage, w e l c h e Seele die Natur beseele, ob ein Sklavenkapitän oder ein Homer.”

⁹⁰ *Uo. I.* 213, 220.: „Schillers Marquis von Posa, hoch und glänzend und leer wie ein Leuchtturm, warne eben den Dichter vor dem Hinschiffen zu ihm. Er ist uns mehr Wort als Mensch geworden, und obwohl göttliches, doch kein Gottmensch.”

⁹¹ „Je weiter vom sittlichen Ideal der Maler heruntersteigt, desto mehr Charakteristik steht ihm zu Gebote”. *Uo. I.* 221.

⁹² „Die Form des Charakters ist die Allgemeinheit im besondern, allegorische oder symbolische Individualität.” *Uo. I.* 223.

⁹³ *Uo. I.* 224.

⁹⁴ FEÍ 582.

⁹⁵ Jean PAUL: *i. m. I.* 228.

⁹⁶ FEÍ 1002. Erre az is utal, hogy az *Esztétkai táborozások* utolsó félbenmaradt mondatában Goethe neve szerepel.

a szép”,⁹⁷ s ez azt jelzi, hogy a kötődés hosszú távon át érvényesült. Ehhez a mondathoz fűzte kommentárként Wienbarg:

„Ép oly helyesen mondhatta volna Goethe: a természet legfőbb alaptéte a jelen[t]őség, és annak szerencsés eredménye a szép [...] *A jelentő művészetben és természetben, épen egyéni meghatározottsága a természet és műtermékeknek, az karakterök, fogalmok. Mennél elvალasztóbban szóal eme fogalom plántában, állatban, emberben, annál tökéletesb a termék.*”⁹⁸

Ez az értelmezés már közvetlenül inspirálhatta a Vörösmarty-tanulmánynak és az *Egyéni és eszményi* V. részének azon részleteit, amelyek az egyediség természetbeni meglétét igazolták.⁹⁹ Goethe hathatott a tanulmány arra a tanítására, hogy a művészet „teremt, mint a természet maga”, hiszen analógnak hitte a művészet és a természet törvényeit, s így hasonlónak és kimeríthetetlennek tekintette alkotásait.¹⁰⁰ Azt hirdette, hogy a művész a tárgy pontos és alapos tanulmányozása által el kell hogy jusson annak mind mélyebb ismertetéig,¹⁰¹ s hogy az embernek, mint a képzőművészet legmagasabbrendű tárgyának megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a természet ismerete:¹⁰² ez volt Henszlmann és Erdélyi meggyőződése is. Azáltal, írja Goethe, hogy a művész a természet valamely tárgyát megragadja, az már nem a természethez tartozik: azt mondhatni, hogy a művész ebben a pillanatban teremti meg azzal, hogy benne a jelentőt, a jellemzőt, az érdekeset feltárja, vagy jobban mondva csak most adja hozzá a magasabb értéket.¹⁰³

⁹⁷ FEÍ 636. T. ERDÉLYI Ilona figyelmeztet arra, hogy az idézet megtalálható Hegel *Esztétikájában* (FEÍ 1015.): „Der höchste Grundsatz der Alten war das *Beteuende*, das höchste Resultat aber einer glücklichen *Behandlung* das *Schöne*.” *Ästhetik*. Berlin, 1955. 65.

⁹⁸ FEÍ 740, 741.

⁹⁹ ITP 96–97, FEÍ 588.

¹⁰⁰ FEÍ 579. Vö. René WELLEK Goethe-fejezetével: „Die Gesetze der Kunst laufen eng parallel mit den Gesetzen der Natur: »Die Kunstgesetze [liegen] ebenso wahr in der Natur des bildenden Genies, als die große allgemeine Natur die organischen Gesetze ewig tätig bewahrt.«” (*Diderots Versuch über die Malerei*). *Geschichte der Literaturkritik*. Darmstadt, 1959. 212. „Die vornehmste Forderung, die an den Künstler gemacht wird, bleibt immer die, daß er sich an die Natur halten, sie studieren, sie nachbilden, Etwas, das ihren Erscheinungen ähnlich ist, hervorbringen solle” (*Einleitung in die Propyläen*), *Goethes Werke*. Herausgegeben von Heinrich KURZ. Leipzig und Wien, é. n. XII. 10. „Ein ächtes Kunstwerk bleibt wie ein Naturwerk für unsern Verstand immer unendlich” (*Ueber Laokoon*). Uo. 171.

¹⁰¹ „Gelangt die Kunst [...] durch *genaues und tiefes Studium der Gegenstände selbst* endlich dahin, daß sie die Eigenschaften der Dinge und die Art, *wie sie bestehen*, genau und immer genauer kennenlernt [...]”. René WELLEK: *i. m.* 213.

¹⁰² „Der Mensch ist der höchste, ja der eigentliche Gegenstand bildender Kunst! Um ihn zu verstehen, [...] ist eine allgemeine Kenntniß der organischen Natur unerläßlich” (*Einleitung in die Propyläen*). *I. m.* 11.

¹⁰³ „Indem der Künstler irgend einen Gegenstand der Natur ergreift, so gehört dieser schon nicht mehr der Natur an, ja man kann sagen, daß der Künstler ihn in diesem Augenblicke erschaffe, indem er ihm das Bedeutende, Charakteristische, Interessante abgewinnt, oder vielmehr erst den höhern Werth hineingelegt” (*Einleitung in die Propyläen*). *I. m.* 13.

Az *Egyéni és eszményi* VI. részének hivatkozása szerint Goethe (Lessinghez hasonlóan) „másképp írt, mint tanított [...], egyéneket alkotott mindamellett, kik magokat képviselik inkább, mint nemöket, melyhez filozófi osztályozás szerint tartozhatnak; egyébiránt Goethe elégszer mondá ki széptani nézeteit, s az, mit ő »költői valóságának« nevezett, nem egyéb, mint hajlandóság a szorosán jelzett és meghatározott egyéniség felé”.¹⁰⁴ Ennek kulcsszavai a *Bedeutende*, a *Charakteristische*, az *Interessante*; a Goethe kedvenc szavának nevezett *lebeding*,¹⁰⁵ éppúgy, mint a *Besondere*, amelynek — mint majd az *Egyéni és eszményi*ben — nem ellentéte, hanem kiegészítő párja az *Allgemeine*.¹⁰⁶ A *Párhuzam* két kulcsszava: a *jellemzetes* és az *eleven* tehát gyakran fordul elő Goethe munkáiban, aki Henszlmann szerint „az új kor leghiresebb költője”,¹⁰⁷ s akinek a képe Erdélyi szobája falán volt látható Széchenyi, Kölcsey és Vörösmarty társaságában.¹⁰⁸ Jean Paul és Goethe műveit Erdélyi az 1830-as évek második felében megszerezte, felfogásukkal tehát már Henszlmann *Párhuzamának* megjelenése előtt megismerkedhetett.¹⁰⁹

Wienbarg harmadik jelentős forrása Schelling volt. Az *Ästhetische Feldzüge* tizenötödik részében, közvetlenül azután, hogy Erdélyi abbahagyta fordítását, hosszú idézet következik az *Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur* című beszédből (1807). A természet hatalmas szelleméről van szó, amely a csillagok mozgásában s a madarak énekében és építőképességében egyaránt megnyilatkozik, ott egészen tudatlanul, itt már a megismerés némi jeleivel. Wienbarg így összegzi Schelling tanítását:

„Nur auf den höchsten Stufen der Individualität wirkt die unbewußte Natur seelische Schönheit und Anmut, der bewußte Mensch steht schon oder sollte schon auf dieser stehen, er findet das Gesetz der Schönheit in sich, außer sich, die Wahl des Schönsten steht seiner Künstlerhand offen”.¹¹⁰

¹⁰⁴ FEI 590.

¹⁰⁵ ITP 147.

¹⁰⁶ René WELLEK: *I. m.* 215. Ez a két terminus lesz majd a kelmeiséggel szembeszálló Erdélyi felfogásának alapja: „szépnek mondjuk ezt, mi közvetlenül jelenvén meg előttünk, eszmét képvisel, külső egységében egyetemességre mutat”; „Végre fölismerszik benne a célirányosság, elevenség, a jelenesség (Goethe szerint: Bedeutung)” (*Szépészeti alapvonalak*, 1852–53. FEI 623.); „Mert a műremeknek a tartalmat nem egyetemességben, hanem az egyetemességet egyénítve, érzékileg kell előállítani, már Goethe mondá: Az igazi költő különösen láttat egyetemest” (*Eszétükai előtanulmányok*, 1854–55. FEI 642.); „Goethe [...] ezen kérdésre: mi az egyetemes, őszintén feleli: a különös. (Was ist das Allgemeine? Das Besondere)” (*Pályák és pálmák*, 1867, ITP 460.). Az *ideál és reál* terminusok eredete — bár más jelentésben — GOETHE *Shakespeare und kein Ende* c. tanulmányában keresendő. L. René WELLEK. *i. m.* 224.

¹⁰⁷ *I. m.* 91.

¹⁰⁸ Levele Vachott Kornéliához, 1840. dec. 18. *ELev I.* 134.

¹⁰⁹ L. T. ERDÉLYI Ilona: *i. h.* 273.

¹¹⁰ *Ästhetische Feldzüge*. Berlin und Weimar, 1964. 128–129.

A tudatos ember akkor lesz művész — fordítja le Erdélyi Wienburg értelmzésének következő részét Vörösmarty-tanulmányában — „ha felfogja a lelket, ha lelki szépséget állít elő a testben, ha minden testit úgy néz, mint a szellem jelvét (Symbol) és e jelvezetet (Symbolik) tisztán birja látszani művében. [...] Ekkor alkot ő művészi valamit, mi sem természet, sem ideál; mert magasabb, mint a természet, igazabb, mint az ideál.”¹¹¹

Ez a gondolatmenet kétségkívül megragadta Erdélyit, hiszen Schelling Wienburgtól összefoglalt nézeteiben ott látta az egyéniség egyre magasabbrendű fokozatait a természetben s a szolgálai utánzás és a Winckelmann elvei szerinti eszményi ábrázolás kritikáját. Ez utóbbi elvi alapjaira nézve is talált fogódzót: „szükség-e, hogy a való (élet, természet) idealizáltassék? Ha a való (das Wirkliche), mond Schelling, ellentéte az igaznak és szépnek, úgy a művésznek semmivé kell azt tennie, nem pedig idealizálni”¹¹² Arra nincs adat, hogy Erdélyi az eredeti beszédet már ekkor megismerte volna, azt viszont tudjuk, hogy *A hazai bölcsészet jelenében* gyakran fog a német filozófusra hivatkozni.

Erdélyi — Henszlmannal ellentétben¹¹³ — már ismerte Hegel *Estétikáját*, amely így különleges helyzetet foglal el az *Egyéni és eszményi* forrásai között, hiszen az egyik társszerző innen is meríthette azt, amit a másik annak előzményei által ismert meg. A Goethével „rokon tanítmányu”¹¹⁴ nagy szintézis a kor kiváló műértőjeként tartja számon Hirtet, s ismerteti a *jellemzetes* (das Charakteristische) felfogását, amely elsősorban az „egyéni jegyekre” figyel,¹¹⁵ s amely által a rútat és ábrázolását is elfogadja.¹¹⁶

¹¹¹ ITP 94. „Künstler ist er nur dann, wenn er Seelen erfaßt, wenn er seelische Schönheit in ihrer Verkörperung darstellt, wenn er alles Körperliche nur als Symbol des Geistigen betrachtet und solche Symbolik aus seinem Kunstwerk klärllich durchblicken läßt. [...] Dann hat er etwas Künstlerisches geschaffen, das weder Natur noch Ideal ist; denn es ist etwas Höheres als die Natur, etwas Wahrhafteres als Ideal”. Uo. 130.

¹¹² Uo. 92. T. ERDÉLYI Ilona hívta fel a figyelmet arra, hogy Wienburg volt a közvetítő, ezzel a megjegyzéssel: „Az idézetekkel Wienburg, mint általában, itt is szabadon bánt. Az eredetit értelem szerint összevonta” (ITP 568.). Wienburg szövege a következő: „Wäre das Wirkliche der Wahrheit und Schönheit entgegengesetzt, so müßte es der Künstler nicht idealisieren, sondern vernichten, um an dessen Stelle die Schönheit hinzupflanzen.” (I. m. 130.) Az eredeti pedig így hangzik: „...Wäre das Wirkliche der Wahrheit und Schönheit in der That entgegengesetzt, so müßte es der Künstler nicht erheben oder idealisieren, er müßte es aufheben und vernichten, um etwas Wahres und Schönes zu erschaffen.” (Über das Verhältnis der bildenden Künste zu der Natur (1807.) *Sämmtliche Werke*, I. Abteilung, Bd. 7. Stuttgart und Augsburg, é. n. 301–302.)

¹¹³ Vö. *A hazai bölcsészet jelene*. FEÍ 91.

¹¹⁴ *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból*. ITP 220.

¹¹⁵ „um unser Schönheitsurteil zu bilden, unser Augenmerk soviel als möglich auf die individuellen Merkmale, welche ein Wesen konstituieren, richten müßten”. *Ästhetik*. Berlin, 1955. 63.

¹¹⁶ „mit dem Prinzip des Charakteristischen auch das Häßliche und die Darstellung des Häßlichen als Grundbestimmung angenommen sei”. I. m. 64.

Hegel szerint „a műalkotás a tartalmat nem általánosságban szemlélteti, hanem teljesen egyénített, érzékileg egyedivé tett általánosságban”,¹¹⁷ s ez lesz az *Egyéni és eszményi* egyik fő gondolata. Jelentős szerepet tulajdonít annak, hogy a művészi ábrázolás „nem egyéb, mint éppen a tárgyak *szellem* által létrehozott látszata és megjelenése, ahol is az anyagiság külsőlegessége és érzékisége bensőséggé változik”.¹¹⁸ Az *Egyéni és eszményi* IV. részében a következő hasonlóság megfogalmazást találjuk: „nem is hisszük egyébnek a művészetet, mint az anyag szellem általi eleven meg hatásának, hol amaz mint feldolgozandó, ez mint feldolgozó, jelenik meg”.¹¹⁹ Erdélyi számára a „kelmeiség” jelenti majd azt a veszélyt, amely az anyagot legyőző bensőséget fenyegeti.

A II. rész a gazember egyénített ábrázolását dicsérte Shakespeare drámáiban, az V. fejezet bírálata szerint Schiller nem a szerelmeseket, hanem magát a szerelmet ábrázolta.¹²⁰ Ennek alapja is megtalálható Hegel *Esztétikájában*: „Ha [...] a mozgásra készítő hatalmak ábrázolásra kerülnek, mégsem léphetnek fel a maguk általánosságában mint olyanok — jóllehet a cselekvés valóságán belül ők az eszme lényegi mozzanatai — , hanem *önálló individuumokká* kell alakulniok.”¹²¹ Ehhez a költőnek „Ízig-vérig ismernie kell az emberi létezt; a világ és jelenségei egész bőségének befogadása, átérzése, áthatása, elmélyítése, átszellemítése vár rá”.¹²² Ez a norma a *Párhuzamnak* azon részéhez áll közel, amelyben Henszlmann így foglalja össze a „német philosophusok” követelményeit: „Den Stoff durchdringen, mit demselben eins werden, ihn durchgeistigen, beseelen”,¹²³ az *Egyéni és eszményi* II. részéből pedig ez a célkitűzés vág ide:

¹¹⁷ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. Válogatta, az összekötő szövegeket és az utószót írta ZOLTAI Dénes. II. kiadás. Bp. 1979. 27. „Denn das Kunstwerk soll einen Inhalt nicht in seiner Allgemeinheit als solchen, sondern diese Allgemeinheit schlechthin individualisiert, sinnlich vereinzelt vor die Anschauung stellen.” *Ästhetik*, 92.

¹¹⁸ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 63. „Was uns aber bei dergleichen Inhalt, insofern ihn die Kunst uns darbietet, sogleich in Anspruch nimmt, ist eben dies Scheinen und Erscheinen der Gegenstände als durch den *Geist* produziert, welcher das Äußere und Sinnliche der ganzen Materatur im innersten verwandelt.” *Ästhetik*. 188–189.

¹¹⁹ *FEI* 586.

¹²⁰ *FEI* 581, 589.

¹²¹ *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 121. „Diese treibenden Gewalten, wenn sie zur Darstellung kommen, dürfen jedoch nicht in ihrer Allgemeinheit als solcher auftreten, obschon sie innerhalb der Wirklichkeit des Handelns die wesentlichen Momente der Idee sind, sondern sie sind zu *selbständigen Individuen* zu gestalten.” *Ästhetik*, 240.

¹²² *Esztétika*. Rövidített változat. Fordította TANDORI Dezső. 346. „Nach innen und außen muß er [der Dichter] das menschliche Dasein kennen und die Breite der Welt und ihrer Erscheinungen in sein Inneres hineingenommen und dort durchfühlt, durchdrungen, vertieft und verklärt haben.” *Ästhetik*, 901.

¹²³ *I. m.* 94–95.

„Az egyéniség védelme az ismereten alapszik, vagy is a képzelődő erőhöz még egy más erőt társítunk, az ismérőt, mely szükséges föltételül szabja, hogy tárgyával a költő legszorosabban tartozik megbarátkozni, azaz megtudni annak állandó és múló, tehát szükséges és esetleges jegyeit.”¹²⁴

Erdélyi és Henszlmann tanulmányának genezise nem tárható fel a maga pontos részleteiben. A kritikátörténeti összehasonlítás még számos kapcsolódási pontot állapíthat meg, és kimutathatja, hogy az egyes gondolatok elsajátítása és továbbfejlesztése a bemutatottnál szövevényesebb volt. Böhm és Wienburg szintézise mellett Jean Paul, Goethe, Schelling és Hegel is összegezte vagy bírálta elődeit és kortársait, s rajtuk kívül olyan jelentős gondolkodók is szerepet játszhattak, mint a Schlegelek vagy Solger. Tudjuk, hogy Henszlmann és Erdélyi az 1830-as évek végén megismerkedett A. W. Schlegel dramaturgiájával,¹²⁵ s hogy Solger — akinek felfogásában a konkrét szépség, s az általános és a különös egysége szintén jelentős szerepet játszott¹²⁶ — Wienburg tanulmányozása után kezdte foglalkoztatni Erdélyit.¹²⁷ Nem dönthető el az olvasmányok sorrendje, az viszont több-kevesebb bizonyossággal igen, hogy az *Egyéni és eszményi* a német művészet- és irodalomszemlélet Hirttől Hegelig, tehát a 18. század végétől az *Esz­tétika* megjelenéséig terjedő szakaszának melyik pontjaihoz kapcsolódhatott. Német és magyar szempontból egyaránt fontos, hogy a *jellemzetes* és az *egyéni* ábrázolásának képzőművészeti kiindulópontja volt, s a német forrásokot értelmezve olyan magyar kritikusok alakították ki felfogásukat, akiknek műveltsége erre a területre is kiterjedt.

Az *egyéni* és *eszményi* jelentése relatív, s attól függ, hogy mihez történik a viszonyítás. Az eszményítés itt elsősorban neoklasszicizmust jelent, annak a kánonnak az átvételét, amely megszüri az ábrázolás tárgyait, s azok szépítését és nemesítését tartja szükségesnek. Jelenti másrészt azt a végletet is, amely az ismerettől meg nem erősített képzeletből ered: bírálata tehát a „littérature moderne”-nek, elsősorban a francia romantikus drámának és regénynek, mert az „mintául felállított elvemberek típusát” mutatja be.¹²⁸ Nem nevezhető tehát egyszerűen antiklasszicizmusnak, hiszen az ellenkező végletet sem fogadja el, s bár magasabbrendűnek tartja a keresztyén kort a hellénnél (szóhasználatában ez a szembeállítás felel meg a romantikusnak és a klasszikusnak), Winckelmann és Schiller felfogásával szemben Shakespeare és Goethe műveit tekinti mérvadónak: olyan értékrendet alakít ki, amelyhez nemcsak a régit, hanem a legújabbat is viszonyítja.

¹²⁴ FEJ 581.

¹²⁵ L. TÍMÁR Árpád: *Adalékok Henszlmann Imre életrajzához*. Ars Hungarica 1990. 135. és T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János könyvtára az 1840-es években*. MKSz 1978. 274.

¹²⁶ René WELLEK: *i. m.* 544–545.

¹²⁷ L. FEJ 1022.

¹²⁸ FEJ 582.

A Querelle des Anciens et des Modernes olyan hazai változatáról van szó, amely egyaránt óv a klasszicizmus és a romantika szélsőségeitől. Azáltal, hogy a jellemzetesre és az egyedire szavaz, felszabadítja a műalkotást a tárgykritikai előítéletek alól; előírja viszont, hogy kollektíve ismert legyen a tárgy, s ezáltal ellenőrizhető lehessen az ábrázolás, és hogy a jellemtől függjön a cselekmény. Legyen az alanyiség szempontjából is eredeti a mű, tehát ne utánozzon; s legyen a hazai ihlet így a nemzeti irodalom létrehozásának eszköze.

Annak az ízlésváltozatnak felel meg ez a kritikai szemlélet, amely, mint köztudott, Petőfi költészete és a *Toldi* által valósult meg. Kevésbé ismert azonban, hogy ez az új művészetfelfogás az *Egyéni és eszményi* első hazai forrása, a *Párhuzam* megjelenésével Petőfi fellépése előtt kezdődött meg. Arany, aki a Magyar Szépirodalmi Szemle olvasója volt, ezt írta Szilágyi Istvánnak 1847. szeptember 6-án: „Aesthetikai utam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többit maga csinálja”, s a Szemlének arra a számára hivatkozott, amelyben az *Egyéni és eszményi* első része megjelent.¹²⁹ Ez annak a költői tudatosságnak a megnyilatkozása, amely ebben az időszakban csak a levelezésben párosult kritikai megjegyzésekkel. Egy nappal később Petőfihez is így fordult: „Aesthetikai elvem (ha ugyan van valamilyen) határozottan az *egyéniség* (individualitát) elve”.¹³⁰ Értelmezésünk szerint az önképzés megtételését szolgáló kétely (s a rákövetkező szójáték) nem csökkenti a választás bizonyosságát. Anélkül, hogy közelebbi megfeleléseket tudnánk kimutatni Arany e korszaka és a kérdéses tanulmány között, fontos annak leszögezése, hogy a költő a Szemlében olvasott állásfoglaláshoz csatlakozott.

Henszlmann és Erdélyi a negyvenes évek hazai irodalmára vonatkoztatták a német esztétika tanításait. A „kelmeiség” elleni küzdelem az egyéni és eszményi összeegyeztetésével, tehát a szemlélet s ezzel együtt az értékrend változásával járt, ez a kérdés azonban már kritikátörténetünk újabb korszakához tartozik. Arany, Gyulai, Kemény s a többiek felfogásában már igen nehéz annak kutatása, hogy mikor, milyen közvetítéssel és mely műveket olvastak és gondoltak tovább, hiszen ők tanultak az előző nemzedék tanulmányaiból és kritikáiból is.

Az *Egyéni és eszményi* szerzőinek jelentőségét a közvetítésben és az előkészítésben jelölhetjük meg: az első az irodalomfelfogás elsősorban — de nem kizárólagosan — német forrásainak megismerését, a második az új irodalom befogadásának s a következő korszak kritikájának megalapozását jelenti. Henszlmann és Erdélyi központi szerepet játszott az általuk megismert művészettörténeti, esztétikai és poétikai gondolkodás újabb rendszerbe foglalásával, az ő munkásságukban is irányadó szerzők tanulmányozásával s ennek a hazai iroda-

¹²⁹ *AJÖM XV* 137. MSzSz 1847. júl. 25. A második fejezetet az aug. 15-i, a harmadikat az aug. 29-i szám tartalmazza.

¹³⁰ *Uo.* 142.

lomkritikában való érvényesítésével. Kortársaik és utódaik elméleti és gyakorlati szempontból is hasznosíthatják útmutatásként szolgáló írásukat.

KOROMPAY, H. JÁNOS

Verfasserschaft und Quellen der Abhandlung „Egyéni és eszményi” (Individuell und ideal)

Der Verfasser beschäftigt sich mit der Verfasserschaft und den Quellen der Studie, die im Jahrgang 1847 in der „Ungarischen Revue für die Schöne Literatur“ (*Magyar Szépirodalmi Szemle*) unter dem Titel „Egyéni és eszményi” anonym veröffentlicht wurde. Er gibt einen Überblick über die bisherigen Meinungen und weist auf ihre Mangelhaftigkeiten hin. Er selbst versuchte mit dem Vergleich der Texte von János Erdélyi und Imre Henszlmann das Problem zu lösen. Nach der Untersuchung der einzelnen Teilen der Studie und nach der Analyse der übrigen Schriften der genannten Autoren, gleichwie mit der Untersuchung der Genesis der Studie beweist er die Rolle der Autoren im Zustandekommen dieser merkwürdigen Schrift. Demnach kann man die sieben Kapitel nicht steif in zwei Teile verteilen, sondern können sie vielmehr nach den Proportionen der Teilnahme in der gemeinsamen Arbeit zergliedert werden. Henszlmann ist dominant in den Kapiteln I. und V., Erdélyi in den übrigen Teilen.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ
Könyvbegyűjtés és bezúzás 1946-ban

A második világháború utáni korszak hazai történetének viszonylag ismer-
tebb fejezetei közé tartozik az 1950-es, nagy botrányt kavart „könyvtárselejte-
zés”, amelynek keretében egy közel 3700 tétel tartalmazó lista alapján kellett
(volna) magyar és külföldi írók teljes életművét, illetve további „veszélyesnek”
érezett kiadványokat kivonni a forgalomból. Jóval kevesebbet hallhattunk vi-
szont arról a nagy begyűjtési-bezúzási akcióorozatról¹, amelynek keretében az
1945 január 20-án aláírt fegyverszüneti szerződés értelmében tiltottnak minő-
sített könyvek tízezreit ítélték halálra és semmisítették meg Magyarországon,
amely a világháborús Európában amúgyis a második legnagyobb könyvpusztu-
lást mondhatta magáénak. A következőkben — rövid bevezetés után — az
akcióorozat talán legérdekesebb és legkevésbé ismert, 1946-os fejezetét mu-
tatjuk be.

1945 február 26-án adta ki az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945 M. E.
számú rendeletét, annak a jogszabálysorozatnak a részeként, amely a fegyver-
szüneti egyezmény egyes kitételeinek igyekezett érvényt szerezni. A Moszkvá-
ban megkötött szerződés 16. (a közéletnek és a sajtónak a fasiszta szellemtől
való megtisztításáról szóló) pontjának megvalósítása érdekében született meg e
dokumentum, amely *A fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megse-
misítéséről* címet viselte, és részletesen előírta, hogy mit, mennyi idő alatt és
milyen feltételekkel kell beszolgáltatni és megsemmisíteni. A magyar és idegen
nyelvű könyvek mellett folyóiratokra, napilapokra, hirdeteményekre, röplapok-
ra és képekre is kiterjedt a megsemmisítési előírás, amelyről a közintézmények
és magánszemélyek által a kijelölt gyűjtőhelyekre való szállítás után a helyi tör-
vényhatóság első tisztviselője volt köteles gondoskodni. A beszolgáltatás elmu-
lasztóinak pénzbüntetést és elzárást helyezett kilátásba a rendelet. Az ügyért
felelős Miniszterelnökségi Sajtóosztály április 28-án létrehozta a Fasiszta Sajtó-
termékek Jegyzékét Összeállító Bizottságot a neves baloldali könyvkiadó, Faust
Imre vezetésével, s a Bizottság rohammunkában össze is állította az *Index* el-
ső, több mint nyolcvan oldalas jegyzékét. Mintegy kettőezer magyar, német és

¹ Az egész akció áttekintését részletesen l. ZALAI K. László: *Könyvpusztítás a háború után* = Élet és Tudomány 1992/51. 1620–1621.

olasz nyelvű könyv és több mint 200 újság szerepelt a listán, amelyet hamarosan követett a közel ugyanakkora II. számú jegyzék. Az *Indexre* elsősorban a fasiszta politikusok beszédei, életrajzai, fasiszta jellegű politikai és tudományos munkák kerültek, valamint fasisztának minősített szépirodalmi alkotások is. Jelentős mennyiséget tettek ki az antiszemita könyvek és röpiratok (egészen a múlt századig visszamenően), nagy számban kaptak helyet a Szovjetunióról szóló útirajzok, regények, gúnyiratok és politikai kiadványok, valamint a magyar 1918/19-ről szóló kurzusirodalom termékei.

E listák birtokában a szovjet Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SzEB) figyelő jelenlétében 1945 nyarán megkezdődhetett az „*Indexre* helyezett” kiadványok kampányszerű gyűjtése. A várakozással ellentétben a könyvek csak lassan csordogáltak a kijelölt begyűjtőhelyekre. Az *Index*-szel kapcsolatban nagyon sok volt a bizonytalanság a lakosság körében, sokan pedig már korábban eltűzeltek a háborús időkben „veszélyesnek” érzett kiadványokat. Ugyan a Magyar Közlöny részletekben közölte a teljes listát, a napilapok pedig nagy terjedelemben foglalkoztak az ügygel, az intézmények és a magánszemélyek egyaránt tartózkodó magatartást tanúsítottak. Ez pedig — ha lehet — még fokozódott azután, hogy az eredménytelenséget látva mind szigorúbb büntetéseket (többek között internálást) helyeztek kilátásba a beszolgáltatás elmulasztóival szemben, s egyre több rendőri akcióra, „könyvrazziára” került sor.

Hogy a szovjet igényeket kielégítsék, 1945 őszén újabb kampány indult (az ifjúsági szervezetek és a házfelügyelők bevonásával), de az erről szóló jelentések tanúsága szerint ezt is szolid eredménytelenség jellemezte. Az 1945 végéig összegyűlt könyvek túlnyomó többsége városi könyvtárak, polgármesteri irodák, múzeumok és rendőrségi épületek lezárt helyiségeiben várta további sorsát, az orosz katonaság és a politikai rendőrség mindössze egy csekély mennyiséget tüzelt el.

És amikor már úgy tűnt, hogy az egész *Index* lekerül a napirendről (a sajtó számára például már hónapok óta nem volt téma), 1946 tavaszán minden korábbit felülmúló méretű kampány és kiterjedt begyűjtési-beszolgáltatási akció indult el, elsősorban a szovjet külpolitika stratégiaváltásának és az evvel összefüggésben február közepén megélénkülő baloldali tömegakcióknak köszönhetően.

*

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság — nevéhez híven — mind gyakrabban lépett fel ellenőrző szerepben, s a megvizsgálandó területek közé hamarosan odakerült a fasiszta szellemi termékek ügye is. A SzEB illetékeseinek (A. M. Beljanov vezérőrnagynak, az Adminisztratív Osztály vezetőjének és beosztottjának, Szergejcsuk alezredesnek) a vidéki SzEB-megbízottak jelentései nyomán feltűnt, hogy az összegyűjtött, de el nem szállított illetve be nem zúzott

könyvek egy része „elszivárog”, kézen-közön eltűnik az őrzőhelyekről. Mivel azonban ez a helyzet gyakorlatilag 1945 szeptembere óta, vagyis közel fél éve fennállt, okunk van feltételezni, hogy határozott fellépésre taktikai megfontolások vezették a SzEB-et: február végén valemennyi érintett (a kormány, a rendőrség, a főváros, a pártok) részvételével tartandó értekezlet összehívását kezdeményezték a Miniszterelnökségen.

A március legelső napjaiban megtartott sorsdöntő értekezleten történtek a fennmaradt részletes jegyzőkönyv alapján viszonylag pontosan rekonstruálhatóak.²

A találkozót alaphangját Balogh István miniszterelnökségi államtitkár, a legendás „páter”, az akció kormányzati felelősének beszámolója adta meg. A páter részletesen ismertette az addigi intézkedéseket, de nem tért ki a kormánylépések tapasztalataira és különösen nem az eredményességi szempontokra. Érvelése nem is titkoltan azt a célt szolgálta, hogy az addigi akciók kimerítő mivoltát igazolja s a Beljanov vezérőrnagy által megelőlegezett újabb begyűjtési hullámnak csupán „lelkiismereti” jelentőséget tulajdonítson. Mintha előzetesen egyeztettek volna a stratégiát, úgy támogatták meg az államtitkárt az őt követő felszólalók. Dr. Széchy Tamás tanácsnok a főváros képviselőjében az akción kívül megsemmisült vagy megsemmisített könyvek nagy számát hangsúlyozta és a kis példányszámokra hívta fel a figyelmet, hogy a jegyzékekben felsorolt könyvmennyiség valódi nagysága a „magyar könyvkiadási viszonyokkal nem ismerős emberek” számára is felmérhető legyen. . . Vészy Mátyás, a Polgári Demokrata Párt jogász-könyvszakember képviselője népbírószági ügyekre hivatkozva hangsúlyozta, hogy fasiszta könyv már aligha lehet magánkézben. Fontosnak tartotta kiemelni a területi különbségeket: ha a kiadott könyvek 80%-a Budapesten kelt el, s ha az érdeklődő vidéki olvasóközönség legnagyobb része 1938 és 1944 között érthető módon az erdélyi és felvidéki területekre esett, akkor igazán nem lehet különösebben sokat várni a vidéki — különösen az alföldi — begyűjtésektől. Főleg a falvaktól, hiszen oda már eleve csak legfeljebb röplapok jutottak el, „amelyekbe nyilván már réges-régen szalonnát csomagoltak.” A magyar fél képviselőinek beszámolója valóságos ötletrohammal végződött, amikor szinte egymás szájából kapkodták ki a szót, hogy jobbnál jobb megoldásokat javasoljanak a legsikeresebb gyűjtők jutalmazására. Sólyom László rendőrkapitány egyenesen azt vetette fel, hogy a begyűjtés legyen az iskolások feladata, mert „kis gyermekeknek mindenki szívesebben odaadná” a könyveit.

Ez a „lelkesedés” nemigen hatotta meg a jól informált szovjet vezérőrnagyot. Az addigi munka eredménytelenségére hivatkozva a begyűjtés hatékonyságának növelését szorgalmazta, s minden korábban felvetett érv ellenére nagy

² 5 sűrűn gépelt oldalon maradt fenn a dr. Wolf János rendőrszázados által vezetett jegyzőkönyv. UMKL MEI XIX-A-1-j 49. d. 2923/46. A jegyzőkönyv dátumot nem tüntet fel, de Balogh államtitkár egyik hivatkozása a „múlt heti főispáni körlevélre” annak február 26-i keltének ismeretében március első napjaira datálja az eseményt.

mennyiségű könyv beszolgáltatathóságát feltételezte. Ettől kezdve az értekezlet a diplomácia formanyelvén és a látszatra úgyelve a résztvevők kölcsönösen kialakított álláspontjának véglegesítésére tért át, de ez a valóságban a SzEB követeléseinek maradéktalan érvényesítését jelentette. A kormány javaslatcsoomagjából nem maradt semmi. A jegyzéket összeállító bizottság megszüntetése helyett záros határidőn belül elvégzendő munkára való utasítás lépett, a március 31-i dátumot távolabbi terminus, április 20-a váltotta fel, a sajtó- és rádiópropaganda mellé szigorú rendeletek társultak, a gyermekek helyére párt- és társadalmi szervek kerültek begyűjtőként, újra szerephez jutott a rendőrség, elsősorban házkutatások feladatával, az akció szolid figyelemmel kíséréséből tíznapenkénti részletes jelentési kötelezettség lett, a „lelkiismeret megnyugtatósa” érdekében szervezett lépésekből pedig ily módon „hadjárat”. S noha a magyar oldal hozzászólói egyetértőleg vették tudomásul a változtatásokat, a SzEB fenyegető eltökéltségét látva az érintettek számára minden valószínűség szerint kellemetlenül egyértelművé vált, hogy 1945 nyarának rendelet-operettje és adatokkal való zsonglórkodése a múlté: ezúttal nincsen pardon.

Nem csoda hát, hogy a szigor jegyében születtek meg a kormány első intézkedései a végrehajtás érdekében. Március 14-én a miniszterelnök nevében Balogh István államtitkár minden addiginál részletesebb és dörgedelmesebb körrendeletet küldött a főispánokhoz³, külön kiemelve azt a tényt, hogy ezúttal már nemcsak a reakció elleni harcról, hanem „külpolitikai érdekekről” is szó van. Az országos akció lebonyolításához minden törvényhatósági központban és járásban egy felelős tisztviselőt kell megbízni, gondoskodni kell a helyi sajtókampányról, a tanügyi hatóságokkal együttműködve be kell kapcsolni a begyűjtésbe az iskolásokat. Az április 20-i határidőt olyan értelemben kell kijelölni, hogy az addigi beszolgáltatók mentesülnek a büntetőjogi felelősség alól, ám a határidő lejártá után a törvény teljes szigorát érvényesítik. Az államtitkár azonnal jelentést kér az addig összegyűlt anyag súlyára és darabszámára, valamint megsemmisítésére vonatkozóan és további terminusokat szab meg a részeredmények jelentésére. Nyomatékosan figyelmezteti az érintetteket, hogy „az összegyűjtött anyag gondosan őrzendő és idevágó rendelkezéseim megérkeztéig meg nem semmisíthető.”

A hatósági gépezet elindult. A főispánok a vármegyék legalsó szintjéig, a községi és körjegyzőikig bezárólag továbbították a rendelet utasításait, a helyi viszonyokra szabott határidővel. A belügyminisztérium a maga csatornáin értesítette a rendőri szerveket az akció újbóli megindításáról. Budapesten Sólyom László főkapitány rendelete március 18-tól heti száz házkutatást írt elő a kerületi kapitányságoknak. Az udvarias fellépésre kötelezett és politikai detek-

³ A rendelet szövegét l. UMKL Tájékoztatásügyi Minisztérium (TÜM) 932/46. (Dátuma gépelési hiba folytán 1943. március 14.)

tívekkel „megerősített” csoportok feladatául elsősorban a könyvkereskedések és a könyvkiadó vállalatok raktárainak ellenőrzését jelölte meg.⁴

Mindenkinél gyorsabban cselekedett a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. A miniszter nevében Simon László államtitkár már március 9-én felszólította a közoktatási hatóságokat, hogy haladéktalanul hajtsák végre ismételten a fasiszta sajtótermékek kiválogatásának, eltávolításának és beszolgáltatásának feladatát. A könyvtárakat külön katalógus készítésére kötelezte az elkülönített könyvek címe és darabszáma szerint, s a legkisebb mulasztás esetén is fegyelmi büntetést helyezett kilátásba.⁵

Noha az akció propagandájába a Tájékoztatásügyi Minisztérium is bekapcsolódott, s a SzEB-bel való megállapodás is komoly sajtó- és rádiós hírverésről beszélt, a korábbiakhoz képest a lapok kifejezetten mérsékelten és visszafogottan vettek részt az akcióban. Szinte kizárólag csak a hivatalos felhívásnak adtak helyet, legfeljebb egy-két mondatos kommentárral. Bizonyosra vehető, hogy a kormány tudatosan hallgatott az akcióról, szándékosan fogta vissza a sajtót: amikor március végén az Ellenőrző Bizottság kifogásolta a kellő propaganda hiányát, a Tájékoztatásügyi Minisztériumban mind Kállai Gyula államtitkár, mind a később felkeresett Balla Antal egyaránt avval védekezett, hogy egyáltalán nem volt tudomásuk az akcióról, de a továbbiakban természetesen gondoskodnak a megfelelő hírverésről. Mármost ez a propaganda többszöri sürgetésre és Kállai Gyula ismételt ígéretei nyomán sem akart „úgy igazán megindulni”, egyébként a tájékoztatási tárca vezetői természetesen nagyon is jól tudtak az akcióról.⁶

A SzEB és az irányítása alá tartozó gépezet azonban a korábbi és az ehhez hasonló újabb keletű tapasztalatok alapján nem várta meg a szokásos végkifejeletet és a semmitmondó jelentéseket, hanem maga is tevőlegesen bekapcsolódott az akcióba. Szergejcsuk alezredes vezetésével a fővárosban kialakították az összehangolt és minden részletre kiterjedő napi ellenőrzések rendszerét, és a vidéki SzEB-kirendeltségek is hasonló fellépésre kaptak utasítást. A magyar rendőri szervek tevékenysége így a legtöbb helyen szovjet tisztek állandó jelenlétében zajlott. A fővárosban és néhány vidéki körzetben különböző szovjet tiszt csoportok nemcsak részt vettek könyvtárak és könyvraktárak

⁴ L. Világ és Kis Újság 1946. március 19. 3.

⁵ A Nagy Ferenc miniszterelnöknek március 27-én elküldött 28630/1946 III. sz. rendeletet l. UMKL MEI 3666/46. A VKM Elnöki Osztályának anyagában megmaradt a minisztérium „házi” selejtezési akciójának teljes iratanyaga. (XIX-J-1-s 1934/46.) Ennek érdekessége, hogy a belső feljegyzések tanúsága szerint a Fővárosi Könyvtárba átszállítandó és addig zárt helyen őrzött könyvek egy részét (elsősorban idegen nyelvű kiadványokat) visszatartották, sőt a selejtezés első tapasztalatai nyomán Papp József miniszteri irodafőigazgatónak kemény hangú levélben kellett felhívnia a munkatársakat arra, hogy kizárólag a jegyzékeken szereplő sajtótermékeket szolgáltassák ki.

⁶ Balogh István például már március 14-én átiratban kérte Balla Antaltól a nagyközönség megfelelő értesítését, az akció fontosságára való tekintettel. L. UMKL TUM 932/1946

átfésülésében, hanem saját kezűleg „szálltak be” a tiltott anyag kiválogatásába, felügyelték az elszállítást, jelen voltak a tárolóhelyiségek lepecsételésénél, személyesen kísérték figyelemmel a zúzdai munkálatokat. A vidéki jelentések tanúsága szerint minden egyes vasúti szállítmány útnak indításakor és érkezésekor SzEB-megbízottak ellenőrizték a vagonok pecsétjeit és a bezúzendó sajtótermékek súlyát. Néhány esetben — pl. Sárbogárdon és Bicskén — a szovjet járásai katonai parancsnokságok saját hatáskörben meg is semmisítették a begyűjtött irodalmat. Szergejcsuk alezredes óriási tempót diktált. Budapesten, a legfontosabb „frontvonalon” páratlan alapossggal szervezte meg az akciót. A Péter Gábor vezérőrnaggyal történt megegyezése nyomán közvetlenül alá rendelt magyar rendőri erőkkel és a könyvmozgatást végző internáltakkal, valamint a különböző tulajdonosoktól erre az alkalomra kölcsönként teherautókkal először is a már összegyűjtött, elkülönítve tárolt, de be nem zúzott sajtótermékek papírgyárba való szállítását hajszolta végig. Ezzel szinte egyidőben megkezdte a legfontosabb könyvtárak személyes ellenőrzését, sorra meglátogatta a pártok, a főváros és a kerületek, valamint a kormány illetékeseit. Gondosan összeállított listák alapján napi penzumot szabott ki a magyar és a szovjet tiszteknek, akiknek sokszor reggeltől estig iskolákban, kerületi könyvtárakban, sőt még minisztériumi kezelés alatt lévő romépületekben is ellenőrizni kellett a maradéktalan beszolgáltatást.

Furcsa munkamegosztás alakult ki a Magyar Rendőrség Budapesti Főkapitányságának Államrendészeti Osztálya és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság illetékesei között. A Dr. Benjamin Olivér vezérőrnagy által megbízott magyar rendőrtisztek — Takács Péter Pál őrnagy és dr. Váradi György főhadnagy — hivatalos feladata a szovjet szervekkel való együttműködés, az operatív ügyekben való segítségnyújtás volt, s a teherautók szerzésétől intézmény-listák összeállításáig terjedt. A magas rangú rendőrök azonban magyar részről az akció folyamatos figyelemmel kíséréséért is feleltek, s Balogh István utasítására napi jelentéseket készítettek a miniszterelnök számára.⁷ Az első napok tapasztalatai nyomán gyorsan kiderült, hogy szerepük egyúttal az ellenőrzők ellenőrzése is: az ő jelenlétük volt a garancia arra, hogy a nagy magabiztossággal tevékenykedő SzEB-megbízottak minden lépéséről legyen megbízható információ, s hogy szükség esetén magas szinten lehessen közbenjárni, ha sérelmes dolgok történnek. Ezek pedig nem is vártak magukra.

Szergejcsuk alezredes és „különítménye” már március 13-án letette a névjegyet: A Fővárosi Könyvtárba 10 óra körül megérkezve, az összegyűjtött sajtó-

⁷ A két rendőrtiszt részletes napi jelentései közül mintegy három hét anyaga — 19 jelentés — megmaradt. (UMKL MEI 2923, 3237. stb.) A jelentés-együttes a korszak páratlanul érdekes és értékes dokumentuma, a begyűjtés hétköznapiaink könyvszámlálásaitól Beljanov tábornok előszobáján át a szovjet tiszti különítmények fellépésének ismertetéséig számtalan izgalmas kortörténeti adalékot tartalmaz. A SzEB budapesti — és kis részben vidéki — fellépéseire vonatkozó ismeretek nagyobb hányadát ezekből a dokumentumokból merítettük, így a külön hivatkozásoktól ez esetben eltekintettünk.

termékek haladéktalan elszállítását rendelték el. Hiába tiltakoztak a könyvtár dolgozói, hogy a dokumentációs anyag kiválogatására még nem volt módjuk, az alezredes ezt nem volt hajlandó figyelembe venni. Egy tehergépkocsi rakományát — mintegy 10 ezer kötetet — azonnal a csepeli papírgyárba szállítottak, ahol a szovjet kapitány jelenlétében megszervezték az őrzését. A könyvtár és az akcióban résztvevő magyar rendőrtiszt jelentése alapján Sólyom László altábornagy személyesen járt közben Neményi vezérigazgatónál, hogy mindaddig ne kerüljön könyv a zúzdába, amíg a pótlólagos kiválogatásra sor nem kerül. A dokumentációs anyag megmentése érdekében már másnap kisebb küldöttség kereste fel Beljanov tábornokot, aki Péter Gábor őrnaggyal való konzultációja után másnapra hozott döntést. Ennek alapján egy-egy kötet visszatartását engedélyezte a könyvtáraknak, az orosz témákkal foglalkozó kiadványoknak viszont a politikai rendészeti osztályra való beszállítását rendelte el, avval kiegészítve, hogy hatósági megkeresés esetén ott kell majd rendelkezésre állniuk.

Noha mind a kormány alap-rendelete, mind az a SzEB Sajtóosztályának egyik tanácsosával, Grigorjevvel folytatott előzetes kormánytárgyalások 3–3 példányt engedélyeztek, a Szergejcsuk-féle különítmény Beljanov tábornok utasítása ellenére is kelletlenül fogadta ezeket a különgyűjteményeket, s szinte minden egyes esetben harcot kellett vívni egy-egy könyvtár elkülönített anyagáért. Átmeneti kudarcukba azonban a SzEB-tisztek sem nyugodtak bele. Április elején Szergejcsuk újra kísérletet tett a zárt anyag egy részének felszámolására: úgy „döntött”, hogy fasiszta anyag csak a Fővárosi Könyvtár központjában és a Nemzetgyűlési Könyvtárban maradhat, az Egyetemi Könyvtárból, a Széchenyi Könyvtárból és az Akadémia könyvtárából megkezdik az elszállítást. A magyar rendőri szervek — alighogy tudomásukra jutott az információ — azonnal mozgósították Keresztury Dezső miniszterig bezárólag a kultusztárcát, s Beljanov tábornoknál még aznap délután sikerült közbenjárni a pótolhatatlan értékű közgyűjtemények megóvásáért.⁸ Közben a Fővárosi Könyvtár a maga csatornáin keresztül Illés Bélát kérte meg közbenjárásra,⁹ a Nemzetgyűlési Könyvtár Varga Bélán, a Nemzetgyűlés elnökén keresztül egyenesen Rákosi Mátyáshoz fordult, aki viszont közvetlenül Szviridov altábornagnál emelt szót a könyvtár érdekében. Az MTA könyvtárában lévő zárt anyagot úgy sikerült megmenteni,

⁸ Az ország legnagyobb egyházi könyvtára, a Pannonhalmi Főapátság könyvtára is hasonló gondokkal küzdött: a pannonhalmi járási főjegyző 1946. június 5-i feljegyzése szerint a kultuszminiszter megerősítése ellenére — ti. hogy a tudományos célt szolgáló intézményre nem vonatkozik a beszolgáltatási rendelet, csak el kell különítenie a tiltott anyagot — faládákban elküldték a jegyzői hivatalba, nehogy mégis baj történjen. *Uo.*

⁹ L. BERKÓ Pál: *Indexen. Adalékok a fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek második világháború utáni történetéhez* (Kézirat az OSZK Kortörténeti Különgyűjteményében, 1988. 39 oldal).

hogy egy illegális akcióval az egészet átszállították a Nemzetgyűlés könyvtárába.¹⁰

A „hivatalos” csatornák mellett a szovjet tisztok esetenként saját ötleteiktől vezérelve is el-eljártak. Március végén pl. több alkalommal is felkeresték a Széchenyi Könyvtárt, ahol „kezükbe vették” a kiválogatás feladatát. „Ellenőrzés” címén végigjárták a könyvvállomány egy részét, s amit nem megfelelőnek találtak — függetlenül attól, hogy szerepelt-e az Indexen —, azt kidobálták.¹¹ Hasonlóképpen jártak el a könyvkereskedések, kiadók raktáraiban. Különösen a Horthy-képekre voltak „érzékenyek”: ha bárhol találtak ilyet, egyszerűen kitépték a könyvekből.¹² Az emeletekről és belső helyiségekből udvarra szórt könyveket többször azonnal elszállították. Április első hetéig félelmetes alaposítással „fésülték át” a fővárost. Sorra kerültek az iskolák, a kulturális közintézmények, de még azok az épületek is, amelyekbe egyébként szovjet katonaság volt elszállásolva. Nem maradhattak ki a romépületek, s szisztematikusan ellenőrizték a kerületi rendőrkapitányságok teljesítményét. Figyelmük még arra is kiterjedt, hogy az április közepén megjelenő III. sz. *Index*-füzetek terjesztéséhez a gyorsaság érdekében saját helikoptereiket ajánlják fel. . .

A magyar közigazgatási apparátusnak a szigorú előírások hasonlóan feszített ütemet diktáltak. Az időszakonkénti jelentéstételi kötelezettség, az újonnan begyűjtött könyvek számbavétele, a meglévők elszállítása folyamatosan ellátta munkával április végéig a megyéket és a felelős alispánokat. Néhány helyen ugyan továbbra is felületesen, majdhogynem könnyedén kezelték az ügyet, de a legtöbb helyen ezúttal nagyon komolyan vették.

A miniszterelnöki utasítások kézhezvétele után az egyes megyékben és törvényhatósági jogú városokban azonnal megindult a munka. Bács-Bodrog megye és Baja város főispánjának intézkedéssorozata, amely a rendelet előírásán túlmenő alaposítással igyekezett megszervezni az akciót, jól példázza a lehetséges hatósági lépéseket. A főispán személyesen készítette el és terjesztette fel a miniszterelnökhöz azt a *Munkatervet*, amely Bajára és a megye községeire egyaránt kiterjedt. A *Munkaterv* megismertetésére értekezletet hívott össze, ahol az alispán, az ügy előadója, a város polgármestere, a rendőrfőkapitányság vezetője, a rendőrség politikai osztályának vezetője, a Nemzeti Bizottság három kijelölt tagja, a pártok két-két képviselője, a Tanfelügyelőség vezetője, az ügy tanfelügyelőségi előadója, a város összes középfokú oktatási intézményének igazgatója és az Utcamegfigzottak Szervezetének vezetősége vett részt. Szabá-

¹⁰ Minderről l. Dr. TOMBOR Tibor: *A zárt kiadványok tárának születése* = Magyar Nemzet 1991. január 23. 8.

¹¹ L. a könyvtár egykori dolgozójának, Nagy Károlyné dr. Létay Idának a visszaemlékezését (1989. november 20.).

¹² Püski Sándor személyes közlése, 1992. január 7. (A Püski kiadó emeleti könyvraktárát egy alkalommal keresték fel szovjetek. A letépett címlapú kötetek egyébként újrakötve továbbra is forgalomban maradtak.)

lyos mozgalom indult el: a hírlapok, a mozik, iskolák, polgári iskolák, gyűlések, pártértekezletek, állandóan ismétlődő dobszó, valamint az iskolás gyermekek fellépései jelentették a folyamatos propagandát. Külön-külön felkerestek minden lakást, és az ottaniakat figyelmeztették kötelességeikre. A családfők aláírásukkal igazolták a teendők ismeretét. Külön értekezlet tisztázta a részleteket a főjegyzők számára. Az egyes egységekre lebontott 15 pontos *Munkaterv* végrehajtásáért a községekben létrehozott ún. „Vegyés Bizottságok” feleltek, akik ugyanúgy igyekeztek a hagyományos kidobolástól egészen a házról-házra történő figyelmeztetésig terjedő skálán eleget tenni a feladatnak.

Ennek a sémának megfelelően alakult másutt is az akció: egy-egy lépés ki-maradhatott, más lehetőségekkel viszont jobban élhettek. Kiemelkedő volt a helyi sajtó szerepe Csanád vármegyében, ahol a *Makói Népiújság* például nemcsak nagy cikkekben értekezett a „fasiszta szemét kitakarításának” szükségességéről, hanem heteken keresztül szinte naponta csempészte be a legkülönb-félőbb hírek közé a közeledő határidőre való figyelmeztetést, lapszámonként akár öt-hat vastagabban szedett, jelszószerű mondattal.¹³ Míg Bács-Bodrogban elsősorban a közigazgatás képviselői jeleskedtek a házról házra történő tájékoztatásban, Kecskeméten ezt az egyes körzetek vezetői kirendelt rendőrökkel együtt hajtották végre, Sopronban pedig kizárólag a rendőrség feladata volt. (Nem véletlen, hogy itt ez már házkutatási jelleget öltött és néhol eljárásokat is vont maga után.) Az általa kibocsátott felhívások mennyiségével túnt ki az esztergomi főispán. A precíz végrehajtás jellemezte Zala vármegyét: az április 22-ig beérkezett jelentések alapján összeállított „hiányos” lista 224 község részletes adatait közli, a 4671 könyvet összegyűjtő Nagykanizsától a mindössze 4 db-ot gyűjtő Pákáig... Heves vármegye egyes részjelentései egyenesen könyvenkénti bontásban, címekkel együtt tartalmazták a tiltott irodalmat. Egyes könyvtárakban és iskolákban az *Index* tételein túlmenően állítottak össze extra listákat, s ennek alapján is selejteztek. Rendkívüli buzgalmat tanúsított a gyűjtésben a szegedi törvényhatóság: a „fasiszta sajtótermékek kiszelektálásával” 149 bizottság foglalkozott, összesen 929 taggal. Ugyancsak Szegeden sikerült leginkább a miniszterelnökségi intenciók alapján bevonni a „tanuló ifjúságot” az akcióba, amit az általuk igényelt jutalomkönyvek különösen nagy száma is jelez. Miniszterelnökségi felszólításra az országos szervezetek újólág átfésülték alárendelt hatóságaikat és hivatalaikat, legalaposabban talán a pénzügyigazgatósági intézmények és vámhatóságok. A begyűjtés olajozott gépezetét néhol megzavarták az Iparügyi Minisztérium leiratai, amelyek az elhúzódó papírhiány enyhítését meggyorsítandó a bezúzás felett próbáltak némi ellenőrzést gyakorolni (kötelezték pl. a polgármestereket hulladékpapiros felajánlási

¹³ A lap egyetlen héten – március 22. és 28. között – három nagyobb cikkben foglalkozott a könyvek kérdésével. (III. 22. 1.: *Takarítsuk ki a fasiszta szeméttel.* III. 28. 2.: *Pártközi értekezletet tartanak a fasiszta sajtótermékek megsemmisítése ügyében.* 3.: *Új köntösben régi könyvek*)

lap kitöltésére), de a rendelkezési jog végülis Balogh páter kezében maradt: a zúzdába került papír ellenértékét a fennmaradt számlák alapján a miniszterelnökség kapta meg, kisebb részben a megyék, irodapapír formájában.

A buzgó és jól szervezett akciók ellenére a szovjetek a nyomásgyakorlás minden eszközét bevetették, hogy az eredményességet növeljék. A SzEB-megbízottak állandó jelenléte ellenére elégtelennek érezve a figyelem súlyát, szabályszerűen feljelentették pl. a miniszterelnöknél Bács-Bodrog főispánját, mivel információik szerint nem elég lelkiismeretesen vesz részt az akció végrehajtásában. Más eszközt választottak a Győr megyei főispán lejáratására: az *Új Szó* április 14-i számában az intézkedések elmulasztásával vádolták meg. Valójában mindkét esetben az addig összegyűjtött könyvek alacsony száma szolgáltatott okot a szovjet fellépésre.¹⁴

Az összegyűlt mennyiséget keveslők számára kapóra jött *A fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek III. sz. jegyzékének* kiadása. Azt a képtelen helyzetet ugyanis, hogy az akció határidejének lejárta előtt néhány nappal jelenik meg a sokszáz érintett könyvet tartalmazó katalógus, oly módon lehetett „előnyhöz” változtatni, hogy az erre való hivatkozással egy újabb hónappal, május 20-ig meghosszabbították a beszolgáltatás határidejét. A hosszabbítás eső után köpönyeg volt az *Index*-listák szempontjából, a harmadik katalóguson kívül ugyanis sok helyen a második, sőt egyes járásokban az első (!) lista teljes hiányában folytak a begyűjtések. Az akció kellős közepén már hiába próbálták az 1945-ben megjelentetett jegyzékek utányomásával és szétküldésével pótolni a hiányt, minden érintett számára bebizonyosodott az akció végiggondolatlan mivolta: országos begyűjtést csak egy végleges és mindenki által ismert lista birtokában lehetett volna lefolytatni. Így viszont újra tág tere nyílt a visszaéléseknek, elsősorban ott, ahol a rendőrség vitte a vezető szerepet.

Még ennél is súlyosabb következménye volt azonban annak, hogy a beszolgáltatás SzEB-garantálta sürgőssége és kampányjellege folytán nagyon sok nem fasiszta könyv — elsősorban tankönyv — semmisült meg. A gyűjtőhelyeken ugyanis az iskolák által az első hullámban beszolgáltatott tankönyvek kiválogatásra várva, ömlesztve pihentek — köztük sok „semleges”, problémamentes kiadvánnyal. A szelekció elmulasztásának különböző magyarázatai lehettek. A legprózaibb okok közé az tartozott, hogy az őrzésre kijelölt intézmények raktáraiban ősz végétől tavasz elejéig rendkívül hideg volt, s fűtés hiányában az amúgyis túlterhelt illetékesek számára értelmetlennek tűnt a munkába be-

¹⁴ A későbbiek ismeretében úgy tűnik, Győr esetében volt némi alapja a követeléseknek, hiszen a cikk után indult új gyűjtés során a korábbi mennyiség sokszorosát sikerült előteremteni. Egyik esetben sem lehetett azonban az intézkedések elmulasztásával vádolni a főispánt, olyannyira, hogy az érzékeny dr. Borbély (Győr) egyenesen a miniszterelnök közbenjárását kérte, hogy az *Új Szó* közöljön helyreigazító nyilatkozatot. A miniszterelnökség munkatársa telefonbeszélgetést folytatott Beljanov tábornokkal, aki április 26-án meg is ígérte a közlést. Tudomásunk szerint az *Új Szó* mégsem tért vissza az ügyre.

lefogni. Sok helyen azonban egyszerű emberi hanyagságra volt visszavezethető a rostálás elmulasztása.¹⁵

Ezekre a hiányosságokra következetesen és ismételten fel-felhívták az illetékesek — elsősorban Balogh páter — figyelmét az akció lebonyolításáért közvetlenül felelős rendőrtisztek, akik a feladat mechanikus végrehajtói helyett értékek őrzőjeként léptek fel: ahol csak lehetett, igyekeztek a minimumra szorítani a veszteségeket. Súlyom altábornagy, Benjamin vezérőrnagy, Takács őrnagy és Váradi főhadnagy az akció „levezenylése” mellett katonásan ügyeltek arra, hogy a „hadjárat” a hatáskörök megtartásával a törvényesség keretein belül maradjon. Minderre azért kellett ekkora hangsúllyal kitérnünk, hogy a rendőri fellépés ellentmondásosságára hívhassuk fel a figyelmet. A rendőrségről ugyanis legtöbb helyen politikai csoportjainak visszaélésekkel is tarkított fellépései állították ki a bizonyítványt, amin a Beljanov tábornokkal láthatóan bizalmas viszonyba keveredő Péter Gábor volt a pecsét. Mivel a lakosság csak ez utóbbiakkal találkozhatott, a teljesség kedvéért feltétlenül különbséget kell tennünk a kétfajta magatartásmód között, mint ahogy az agresszíven és hatalmi pozíciójának tudatában fölényes türelmetlenséggel fellépő SzEB-megbízottak mellett is akadtak együttműködésre kész, korrekt tisztek (mint pl. Pécselt Ocskany (?) ezredes, aki szó nélkül elfogadta a késedelmes beszolgáltatást magyarázó főispáni jelentést.)

Az akció menetrendjének és a begyűjtést kísérő jellegzetességeknek az áttekintése után itt az ideje, hogy megvonjuk a márciustól májusig tartó időszak mérlegét. Bár minden bizonnyal készült az 1945 nyárihoz hasonló összegző dokumentum, ezidáig csak megyei rész-jelentések kerültek elő. Ezek alapján kell kísérletet tennünk annak megbecslésére, hogy ez idő alatt mennyi könyv és egyéb sajtótermék gyűlt össze, hogy az újonnan beszolgáltatott nyomdatermékek milyen arányban szerepelnek, hogy hozzávetőlegesen mekkora mennyiséget zúztak be, s hogy összesen mekkora könyvpusztulás kísérte az *Index*-akciókat.

Az 1946 tavaszi begyűjtés-sorozat legfeltűnőbb sajátossága a tankönyvek őríási „fölnye” az egyéb könyvekkel és a folyóiratokkal szemben. Az 1945-ös összesítésekben ritkán tüntették fel a könyv — tankönyv arányt, a meghatározó és mértékadó budapesti adatokat alapul véve azt mondhatjuk, hogy a tankönyvek a teljes könyvmennyiségnek alig egyharmadát tették ki. Evvel ellentétben 1946 tavaszán megfordult az arány, s szinte mindenütt a tankönyvek tették ki az összegyűlt anyag javarészét. Általában két-háromszor annyi tankönyv szerepel a jelentésben, mint az összes egyéb sajtótermék, de vannak helyek, ahol

¹⁵ Budapesten pl. a Fővárosi Könyvtárban tárolt 78 000 és a Pannónia úti iskolában tárolt több ezer tankönyv maradt kiválogatás nélkül, mert a tanügyi illetékes szerint „a nem-fasiszta tankönyv olyan kevés a fasiszta tankönyvekhez képest, hogy nem érdemes ezt a nagy munkát... keresztül vinni”. Az ellenőrzést végző Takács őrnagy azonban számszámra talált értékes és használható könyveket, amit a súlyos tankönyvhiányos helyzetben csak felháborítónak tudott minősíteni. UMKL MEI Uo.

szinte kizárólagosan tankönyvekről tudnak beszámolni. Jász-Nagykun-Szolnok megyében például ez az arány több mint negyvenszeres — 21 889 tankönyvvel szemben mindössze 518 egyéb művet, 167 kg folyóiratot és 120 db zeneművet mutatnak fel —, Abaújban közel kilencvenszeres (!) — 6469 tankönyvvel szemben mindössze 73 (!) könyv és 26 db (!) egyéb sajtótermék áll —, a Vas megyei jelentés pedig nem is különbözteti meg a két kategóriát: az összegyűlt 30 ezer kötet „java része” tankönyv. Budapest (ahol változatlanok maradtak az arányok), Komárom — Esztergom, valamint a gyűjtésben élenjáró Szeged és Debrecen a kivétel: Szegeden a mintegy 40 ezer kötetből csak 6947 db a tankönyv, s ennek súlyban körülbelül kétszerese a 43, 85 q folyóirat, Debrecenben pedig a tankönyvek csak a nyolcadát teszik ki a végeredménynek. A szegedi „rekordadatok” ellenére a tankönyvek aránya országosan körülbelül az össz-mennyiség kétharmada.

Vajon minek köszönhető ez az arány, figyelembe véve azt, hogy egyetlen egy „honvédelmi” tárgyú munka kivételével az *Index* nem is tartalmaz tankönyvet?

A válasz az előzmények ismeretében kézenfekvő. Az a teljesítménykényszer, amelybe a SzEB megújuló követeléselei behajszolták a megyéket, különös helyzetet teremtett. Úgy kellett eredményt produkálniuk, hogy sok esetben szinte a semmiből kellett előteremteni több ezer bezúzendó könyvet. Hiába vették fel szinte minden megyei értekezleten, hogy fellelhető fasiszta sajtótermék már aligha található, nem volt pardon. Bátran állíthatjuk, hogy magánkézben ekkorra csak elvétve maradt tiltott könyv¹⁶ s ha volt is, a potenciálisan összegyűjthető mennyiség mélyen alatta maradt az elvártnak. (Nem véletlen, hogy a meghosszabított határidőig terjedő egy hónapban már nem is került sor házkutatásra, a miniszterelnök külön utasítása alapján.) Hasonlóképpen nem lehetett sokat remélni a könyvtáraktól, kiadóktól és könyvesboltoktól sem, mert ezeknek elemi érdeke volt, hogy zavartalanul működhessenek, s ennek érdekében igyekeztek időben megszabadulni az „index-irodalomtól”. Egyetlen egy „forrás” maradt: az iskolahálózat és a tankönyvek.

Az iskolák és a tanárok ekkorra keresztűzbe kerültek. Újságcikkek, parlamenti felszólalások támadták a régi könyveket és a „régiszellemet”, így a ki nem vont, de háború előtt kiadott könyvek használata is mind veszélyesebbnek tűnhetett. Az iskolák ezért inkább összegyűjtötték minden régi könyvet, beleértve a csupán számsorokat tartalmazó logaritmustáblákat és kizárólag antik auktorok szövegeit tartalmazó latin szöveggyűjteményeket is, és zúgolódva bár, de várták az új tankönyveket. Ha elő is fordult egyes helyeken, hogy a tiltott tankönyvekből tanítottak, ez bizonyosan nem akkora arányban történt, mint a

¹⁶ A megyei panaszokat számszerűleg is megerősítik a mértékadó budapesti adatok. Váradi főhadnagy március 27-i ellenőrzése során kiderült, hogy a magánlakásokon tartott rendőri razziák eredménye alig több a semminél. A IX. kerületben például 200 razziából 4, a VIII. kerületben 57-ből mindössze 3 volt eredményes. Az V. kerület 11 sikeres razziájának eredménye 17 db könyv volt, a VI. kerület 9 eredményes razziája során 20 db könyv gyűlt össze. . . A számok önmagukért beszélnek.

harcos baloldali sajtó állította. Mindenesetre a SzEB ismételt követelése nyomán¹⁷ 1946 áprilisának elején a kultusztárca határozott hangú közleményben jelentette be, hogy a tiltott könyvek használói ellen fegyelmi terhe mellett haladéktalanul eljárást indít.¹⁸ A közlemény nyilvánosságra hozása (április 13.) időben egybeesett a politikai rendőrség akciósorozatával, amellyel a „demokrácia ellenségeivel” szemben jártak el, látványos külsőségek közepette. „Reakciós” vicc mesélése, üzemi WC falára karcolt Tildy-ellenes mondat, Horthy dicsőítése, HÉV-en részegen eldalolt Horthy-nóta már elég volt a letartóztatáshoz. A *Képes Figyelő* című hetilapot 14-én két hétre betiltották, mert a háborús bűnösökkel kapcsolatban megpróbált tárgyilagosabb, mértéktartóbb hangot megütöni. Ilyen körülmények között kellett a tanároknak mérlegelni, akik ezért inkább vállalták a diktálást és a fullánkos cikkeket, de nem kockáztattak. Ennek következtében valóságos „kincsesbánya” nyílt meg a megyei begyűjtő apparátusok előtt. Említsük meg a tipikusnak tekinthető Csanád megyei esetet. A főispán április 10-éig minden erőfeszítése ellenére mindössze 288 db könyvről és 30 kg 20 deka (!) folyóiratról tud beszámolni soros jelentésében, szellemesen arra hivatkozva, hogy a korábbi beszolgáltatások során az „illegális sajtótermékek többsége bizonyosan beadatott”, mivel „a vármegye lakossága demokratikus gondolkodás szempontjából nagy többségben fölötte áll más vármegyék lakosságának”. Demokratikus gondolkodás ide, főispáni büszkeség oda, eredményt kell felmutatni: május 2-án már 10 495 tankönyv, 3022 könyv és 1567 kg folyóirat vár bezúzásra a megyében. . .

A tankönyv-túlsúly mellett az akció másik fontos jellemzője az volt, hogy a március elejétől április 20-ig tartó időszakban folyt be az összemennyiség túlnyomó része, a meghosszabbított határidővel általában minimális mértékben lehetett csak növelni a végeredményt. (Tipikusnak tekinthetők a szombathelyi adatok: április 20. és május 20. között a megyében — írj és mondd — 8 db tankönyvet, 13 db egyéb könyvet és 13 db sajtóterméket sikerült produkálni). Az egyetlen kivétel talán Kecskemét, ahol a hosszabbítás alatt nagyjából azonos mennyiség gyűlt össze, mint az előző hónapban.

Összevetve mármost a végeredményeket az 1945 nyári adatokkal, azt látjuk, hogy vidéken a begyűjtött anyag az akkorinak mintegy hétszeresét teszi ki, Budapesten pedig kb. a felét. Mit jelent ez abszolút értékben?

A nem nyilvánosságnak szánt, s ezért megbízhatóbbnak tűnő főispáni jelentések végeredményeit összegezve első lépésben vidéken közel félmillió, Buda-

¹⁷ Közvetlen forrás híján is elég meggyőzőnek tűnik KIRÁLY Istvánnak a Társadalmi Szemle 1946/7. számában megjelent cikke (517–518. o.: *A kultúrpolitika aktuális kérdései*), amelyben a tankönyv-ügy áttekintésekor mintegy dicsérőleg említi meg, hogy „csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság közbelépésének a hatására. . .” született meg a VKM áprilisi intézkedése. . .

¹⁸ Részletesen és kommentárral l. Szabad Szó 1946. április 13. 4.: *Eljárás indul a tiltott könyvek használói ellen.*

pesten pedig mintegy 130 ezer, együttesen kb. 630 ezer kötet könyvvel kellene számolnunk.¹⁹

A jelentések alapján jóval kevesebb volna a súly szerint nyilvántartott egyéb sajtótermékek mennyisége: megyénként átlagban 10–12 q, Budapesten 14 q, az öt vidéki nagyvárosban együtt mintegy 100 q (egyedül Szegeden közel 44 q!), együttesen kb. 370 q újság és folyóirat. Vajon mennyiben tekinthetők elfogadhatónak ezek az adatok? Réálisak-e egyáltalán?

Szerencsére rendelkezésünkre áll a május végén illetve június első napjainban kelt elszállítási jegyzőkönyveknek mintegy a fele, és ennek alapján képet alkothatunk a tényleges arányokról. Mivel a SzEB-tisztek, MÁV-hivatalnokok, rendőrök és közigazgatási tisztviselők jelenlétében leplombált vagonokba berakott és a MÁV hitelesített mérlegén lemért összmennyiséget javarészt egyetlen nekifutással szállították zúzdába, a jegyzőkönyvben rögzített súly-adatok összevethetők a főispáni zárójelentések számaival. Ennek alapján az derül ki, hogy a pályaudvari mérleg és a begyűjtési statisztika hajszálpontosan egyezik néhány helyen (pl. Kecskeméten, Tólma megyében), minimális eltérést mutat Szegeden és Békéscsabán. A jelentett súlynál jóval kevesebbet találunk Berettyóújfalun (Bihar vm.) és Baján (Bács-Bodrog), Győrben és Zalaegerszegen pedig a bevallott összmennyiségnek csak mintegy a felét igazolja vissza a mérleg. Mindebből arra következtethetünk, hogy az előző évhez hasonlóan itt is sok alkalommal „feltupírozták” az eredményt, a tények szerint ugyanazzal a módszerrel. A kevésbé átlátható és „megfogható” vegyes sajtótermékek rovására megnövelték a könyvek számát, mivel minden érintett elsősorban erre az adatra figyelt. A súlyhiány így annak a következménye, hogy valójában a folyóiratok 0,1-es szorzója (10 db folyóirat = 1 kg) alapján kell a vagon súly egy részét darabra visszaszámolni, s így áll helyre a statisztika. 1945-ben ezzel a módszerrel 25%-ot sikerült „lendíteni” a végeredményen, s ha a szigorú ellenőrzés miatt 1946-ban ezt az arányt valószínűleg kisebbnek is vehetjük, akkor is legalább 10–15%-ot le kell írunk a könyvek számából, természetesen ennyivel megnövelve a vegyes sajtótermékek súlyát. (S ne feledjük, hogy az összsúly

¹⁹ Az olvasót megkímélendő csak lábjegyzetben részletezzük, miképpen jutottunk erre az eredményre. A jelentések mintegy 50%-a, amely számszerű eredményt tartalmaz, maga hivatkozik adatai pontatlanságára, az elégetések, elszállítások miatt megbecsülhetetlen mennyiségekre. Ehhez társulnak az adatközlés következetlenségei: a darabszám és a súly összekeverése, az egyes begyűjtési szakaszok részeredményeinek áttekinthetetlen összemosása, a sokszor 4–5 tájékoztató adatsor elkülönítetlen feltüntetése, a könyvek és tankönyvek esetenkénti közös tárgyalása, stb. Gyakori hivatkozási alap a kommunikációs problémák miatt pótlólagosan beérkező adatok hiánya. 4 megyéből hiányzik az összesítő adat, de a többi 21 megye 16 ezres átlagával számolva együttesen kb. 400 ezer kötetet jelentenek. Ehhez jön az öt nagy vidéki város (Szeged, Debrecen, Pécs, Győr, Kecskemét) együttesen mintegy 100 ezres összmennyisége. Budapestről április végéig 125 ezer újabb beszolgáltatott könyvről adnak számot, a meghosszabbított határidő eredményeiről nincs tudomásunk, pár ezernél több könyvvel nem szaporodhatott az összmennyiség, ami végülis így kb. 130 ezerre tehető.

elkülöníttetlenül tartalmazza a korábban begyűjtött, de elszállításra nem került mennyiséget is.)

Evvel azonban még korántsem merült ki a mennyiségért lihegő SzEB-megbízottakat megtévesztő eszközök tárháza. Mint korábban említettük, a várhatóan csekély eredményt hozó új beszolgáltatások mellett minden eszközt meg kellett ragadni a felmutatott teljesítmény növelésére. Mivel a vidéken az 1945 szeptembere óta tárolt könyvmennyiségnek legalább a fele — mintegy 35–40 ezer kötet — az akció kezdetéig nem került bezúzásra, változatos eszközökkel sikerült ezeket új szaporulatként bemutatva „hozzácsapni” a beszolgáltatási eredményekhez. Ennek ötletesen újszerű módja volt például a könyveknek az egyik gyűjtőhelyről a másikra való átszállítása (pl. múzeumból vagy könyvtárból a politikai rendőrségre), de több helyen választották a „hagyományosabb” és rizikósabb szám-misztikát, a korábbi eredmények egyszerű hozzászámítását az újhoz. Ilyen és ehhez hasonló módszerekkel jónéhány további százalékkal fel lehetett javítani a mutatókat.

Mindezzel együtt az 1946-os akció során begyűjtött és bezúzott könyvek számát valamivel 500 ezer fölé tehetjük, amihez mintegy 400 mázsányi vegyes sajtótermék társult. Eredményét tekintve tehát beváltotta az előzetes várakozásokat: jócskán felülmúlta az előző év összteljesítményét. A SzEB illetékesei megnyugodhattak: a gyűjtés alapossága immár szinte bizonyossá tette, hogy nemigen található már forgalomban vagy magánkézben lévő „fasiszta szellemi termék.” S noha a begyűjtéssel egyszer s mindenkorra véget értek a tiltott könyvek jegyzékeihez kötődő akciók, az indexek története még korántsem fejeződött be.

Z. KARVALICS, LÁSZLÓ

Büchereinsammeln und -Einstampfen in Ungarn 1946

Im Frühling 1946 wurde die von den ungarischen Behörden auf Grund des Waffenstillstandsvertrags in Gang gesetzte Büchereinsammelungs- und Vernichtungs-Aktionserie von einer von der sowjetischen Internalliierten Kontrollkommission veranlassten und streng kontrollierten Kampagne gefolgt. Infolge der Aktion wurde eine bedeutende Menge, ungefähr eine halbe Million Bücher und 400 Doppelzenter Zeitschriften auf die bezeichneten Sammelstellen, später in das Stempfwerk eingeliefert. Die „Bücherkommandos” verurteilten zu Vernichtung auch solche Bücher, die in den drei offiziellen Listen der verbotenen Bücher nicht zu finden waren. Sie zwangen zu einem verzweifelten Nachhutkampf die Bibliotheksfachleute, die im Geist der Verordnungen Recht hatten für die Zwecke der wissenschaftlichen Forschung Exemplare von den verbotenen Büchern zu behüten. Die mit dem Kontroll beauftragte hochgestellte ungarische Polizeioffiziere versuchten ihre Bemühungen zu unterstützen, die Politpolizei dagegen interessierte sich vielmehr für die zahlenmäßige Ergebnisse.

Die Studie gibt einen kurzen Überblick der Vorgeschichte, behandelt ausführlich den Ablauf der Aktionen in der Hauptstadt und in den Komitaten. Das Ganze der Aktionsserie, der Schicksal der eingesammelten und eingestampften Bücher, der politische Hintergrund, das Pressenecho und die Analyse des ganzen Index ist in einer handschriftlichen Monographie des Verfassers (*Index in Ungarn 1945–1947*) bearbeitet.

REMETE LÁSZLÓ

Egy visszahozott hadizsákmány

Magyarország 1944. március 19-én végrehajtott német megszállását követően az Országos Rabbiképző Intézet épületét lefoglalták és „kisegítő toloncház-zá” alakították. Az Intézet 1877-ben alapított könyvtárából Adolf Eichmann utasítására több ezer kötetet külföldre szállítottak. Az elrabolt állományrész további sorsáról hosszú időn át mit sem tudtak a könyvtár gondozói, de utóbb az anyagot Prágában megtalálták, így az 1991 decemberében visszakerült otthonába. Az itt következőkben sorsfordulóinak felidézése után vázoljuk a kereken 3000 kötet tartalmi megoszlását.

Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy Eichmann bizonyára előzetes tájékozódás után vetett szemet az Intézet könyvtárára, amelyet már a századelőn a vele csaknem egyidős, ma ugyancsak működő párizsi Bibliothèque d'Alliance Israélite Universelle és az amszterdami Biblioteca Rosenthaliana mellett szakkörök Európa három legjelentősebb hebraika – judaika gyűjteményei egyikének tekintettek.

Szólni kell arról is, hogy a Rabbiképző könyvtárát, számos más budapesti közgyűjteményhez hasonlóan, 1944 – 1945 fordulóján olyan súlyos károk érték, hogy az ezeket összegező első nyomtatott jelentés szerzői az állomány kifosztására már csak egyetlen feltételezes mondatban utaltak. Erről ugyanis az Intézet 1943 – 1946-os működéséről összevontan kiadott Évkönyvében mindössze ezt olvashatjuk: „Mindmáig eléggé nem ellenőrzött hír szerint a nemhéber nyelvű zsidó történeti szakot elhurcolták a németek — a nyilasok segítségével — Kőszeg felé”.¹

E bizonytalanság magyarázatát az akkori állapotokban kell keresnünk. Az idézett jelentésből megtudjuk, hogy az épületet a nyilasok hatalomátvételét követően VIII. kerületi pártszervezetük vette birtokba, majd a Budapestért folyó csata idején gépágyút helyeztek tetőzetére. A tűzharcok következtében a tető és a második emeleten levő könyvtár az első emeletre zuhant. A háború befejezése után az állományt a romok alól kellett kibányászni. Évekre volt szükség, míg áttekintést nyertek az anyagról, amelynek igen sok bombaszilánkoktól tépett, átlőtt értékes darabja még ma is idézi a történeteket. (A Prágából ha-

¹ *Az Országos Rabbiképző Intézet Évkönyve 1943–1946.* 74.

zatért dokumentumok épségben maradtak.) Az idézett jelentés összeállítóinak menségére emlékeztetünk arra is, hogy a nagyszabású könyvrahlás jelentősége szerint eltörpült a lakosságot ért milliós, ezen belül a magyar zsidóságot sújtó félmilliósvérveszteséghez és a mérhetetlen anyagi pusztuláshoz képest, amely a fasiszta rendszer közelgő összeomlásának némi késleltetése érdekében hadszíntérré változtatott országot sújtotta.

A külföldre hurcolt állományrészfelfedezéséről és hollétéről a Magyar Könyvszemle hasábjain 1970-ben Scheiber Sándor adott hírt. Szerinte Eichmann a könyvtár katalógusai alapján „azt a két szakot szállította el, amely a magyar zsidóság történetére vonatkozó irodalmat tartalmazta. . . (HI, Hi). A végcél a Frankfurt am Main-i Zsidókutató Intézet lett volna, de csak Prágáig jutott el a préda”, ahol később a zsidó hitköztség anyagának rendezésekor bukkantra rá. Scheiber már azt is jelentette, hogy „Vagy száz kötet vissza is került hozzánk, a többi még mindig vár a hazaszállításra”.²

A hazaszállítás csaknem két évtizedes késedelmességének több oka volt, közülük a bürokratikus lassúságnál is nagyobb szerepe lett a könyvtár anyagi ellehetetlenedésének, amit az is érzékeltet, hogy a nyolcvanas évek közepén a gyűjtemény gondozása egyetlen, a könyvtártechnikában tapasztalatlan munkatársra volt bízva. A helyzetet átmenetileg csak súlyosbította, hogy az Intézet 1942-es jelentése szerint akkor kerekén 42 000 kötetes, majd a háborús események miatt erősen megcsappant állománya részint a deportálásban elhunyt tudósok esetenként nagyvolumenű hagyatékainak, elárvult vidéki zsidó hitközsegek könyvanyagainak és különösen az 1950-ben államosított zsidó intézmények együttesen több tízezer kötetes gyűjteményeinek beszállítása miatt közel 100 000 kötetre növekedett. Az elviselhetetlen raktárhiány megbénította az érdemi munkát.

A könyvtár sorsában átmeneti enyhülést hozott, hogy 1988–1991 között három helyről (Soros Alapítvány, Művelődési Minisztérium és Csengeri Imre New York-i üzletember) az intézmény jelentősebb pénzösszegeket helyeztek el számára (az Országos Széchényi Könyvtár gondozásában) rekonstrukciója megindításához. A keret gazdasági ügyeinek intézésére a Soros Alapítványtól Volenszky Paula kapott megbízást, aki a prágai anyag hazahozatalát a leg-sürgősebb feladatok közé sorolta. A külső támogatások nemcsak a könyvtár korszerűsítését, személyzetének megerősítését tették lehetővé, hanem fedezetet biztosítottak a prágai állományrészf 90 000 forintos fuvardíjának kifizetéséhez is.

Ilyen előzmények után 1989 szeptemberében utazhatott a 3000 kötet átvételére Prágába Volenszky Paula és e sorok írója.

² SCHEIBER Sándor: *Zsidó könyvek sorsa Magyarországon a német megszállás idején* = MKsz 1970. 233.

Az anyagot a prágai Állami Zsidó Múzeum őrizte egyik száraz pinceraktárban, nájlönlepedőkkel védve a portól. A prágaiak korábban már összeállították az anyag 2343 művet felsoroló nyers címjegyzékét, melynek egy példányát évekkel előbb Budapestre is megküldték, és gondoskodtak az akkor még csehszlovák művelődésügyi minisztérium és a vámhatóság engedélyéről is.

A Budapestre hozatal ugyanazon hónapban megtörténhetett, de a 76 nagy kartondobozt megtöltő anyagot a könyvtár túlszűfoltsága miatt ideiglenesen a Páva utcai templom egyik szobájában kellett elhelyezni.

Az Országos Széchényi Könyvtárnál elhelyezett keretösszezből a könyvtár tarthatatlanná vált helyhiányának enyhítésére is futotta: a vele szomszédos két kihasználatlan, elhanyagolt helyiség földemjének megerősítése, teljes rekonstrukciója, majd korszerű, tömör-raktárrendszerrel való beépítése után, 1991 legvégén régi otthonába lehetett beszállítani a prágai anyagot.

*

Az ömlesztett könyvtömeg 1991 első negyedében végzett előrendezése az eredeti raktári számok alapján folyt le, ennek során bontakozott ki az állományrész tartalmi összetétele. A még a könyvtár múlt századi alapításának időszakában szerkesztett séma szerint a dokumentumokat 22 szakcsoport megfelelő betűjeleiből és a bedolgozáskor adott numerus currens kombinációiból álló raktári jelzetekkel látták el (az 1944-ig kiépített törzsállomány ma is e rendben sorakozik a polcokon). B-vel a *Biblia* különböző kiadásait, Bi-vel a bibliográfiai gyűjtemény darabjait, Ch-vel („christologia”) a keresztény vallástudományt, G-vel (grammatica) a nyelvtudományt, Hi-vel a történettudományi műveket jelölték stb.

Már az első szemrevételezés cáfolta azokat a korábbi (fentebb idézett), bizonyára hallomásra alapított információkat, melyek szerint Eichmann csak a magyar zsidóság történetére vonatkozó anyagot emeltette ki, mert a Hi jelzetű művek együttesen is csak harmadát tették ki az egésznek, ezen belül pedig mindössze 15 – 16% a magyar vonatkozású, a többi héber, német, olasz és egyéb (latin, angol, francia, spanyol, dán, holland stb.) nyelvű.

Szakszerű válogatásról aligha volt szó. A szállítmányból tucatjával kerültek elő múlt századi folyóiratok kiragadott évfolyamai, amelyekkel most pótolhatatlannak vélt hézagokat lehetett betölteni a raktárban. A prágai anyagban nagy számmal szerepeltek egyes művek 2 – 3, sőt több példányban, Bacher Vilmos egy arab filozófusról írt német nyelvű tanulmánya pl. 26 példányban (nyilván szerzői tiszteletpéldányok, a professzor hagyatékával kerültek a könyvtárba). A kigyűjtés esetlegességére vall, hogy a raktár 22 szakcsoportjának mind-egyikéből vittek kisebb-nagyobb összekapkodott könyvtömeget.

A raktári állomány visszahagyott anyagában elvégzett összehasonlítások után kiderült, hogy a prágai küldeménybe mintegy 10 000 olyan duplumot is beso-

roltak, amelyekből a könyvtárban is maradt példány. Feltételezhető, hogy a szállítmány előkészítésében olyanok is részt vettek, akik a duplumok kiemelésével csökkenteni akarták az összefüggő szakgyűjtemény megconskításának mértékét. Az Intézet akkori igazgatója, Lówinger Sámuel egyik cikkéből tudjuk, hogy egyes munkatársak egy ideig bejárhattak a fogháznak berendezett épületbe.³ (Hahn István professzort például a foglyok nyilvántartásánál dolgoztatták). Valószínű, hogy a könyvek válogatásában is részt kellett venniük és ők igyekeztek menteni, ami menthető volt, noha személyes sorsukat illetően, látva a szemük előtt és körülöttük zajló eseményeket, aligha lehettek illúzióik.

Az elrabolt állományrészrel kapcsolatos korábbi híradások kiemelték, hogy a könyvtár legféltettebb kincsei, az ősnymtatványok és kéziratok „egy sziklapincében” megmenekültek.⁴ A légveszély miatt — még a német megszállás előtt —, a budapesti könyvtárak a legértékesebb állományrészeit bombabiztos helyekre szállították, a Rabbiképző a magáéit a kőbányai sörgyár katakombájába. A prágai anyagból mégis előkerült 16 kézirat, amelyek valamilyen okból 1944-ben a könyvtár területén maradtak (egy részük még nem volt feldolgozva). Miután ezeket Eichmannék elvitették, bizonyosra vehetjük, hogy ha ismerték volna a többi, mintegy 400 darabot számláló 15–16. századi ritkaságokat is tartalmazó kéziratgyűjtemény és a 15 ősnymtatvány lelőhelyét, azokat is elvitték volna.

A visszahozott kéziratok közül egy 1796-os a legrégebb: Naftali Cvi Berlinben keltezett *Siré tiferet* című, vallási tárgyú verseinek gyűjteménye. A többség 19. századi, szintén héber, a legfiatalabb már latin betűs, az 1930-as évekből való. Besorolásuk unikum jellegű miatt a K 274-től K 290-ig terjedő sorszámok alatt már megtörtént, egyeseké még ideiglenes leírással, mert nehezen olvashatók; a szerzőt, keletkezési helyet és időt egyelőre nem sikerült megállapítani. A már azonosítottak közül magyar vonatkozásaik miatt említést érdemelnek A. H. Kohen Pesten, a múlt század közepe táján írott levelei (176 darab), amelyekben a nagy árvízről is szó esik, továbbá az eisenstadtí (kismartoni) rabbi sógorházasságban hozott döntései. Irodalomtörténeti kuriózum a Prágában élt Heller Zélig kalligrafikus gondossággal 1847-ben papírra vetett versfüzére, mely részint a szerző saját héber költeményeit tartalmazza, részben Schiller és Herder egyes verseit, német eredetiben és héber fordításban.

Történelmi reminiszcenciákat ébreszt a Szaloniki zsidó hitközségének 1935–1936-os levelezését tartalmazó 500 lapos dosszié. Budapestre hozatalának időpontja erős valószínűséggel 1941 és 1942 tavasza közé határozható be. Ismeretes, hogy a náciak a Szovjetunió ellen 1940 decemberében titokban programra tűzött hódító háborújuk háttérének biztosítása érdekében, a „renitens” Jugoszlávia és Görögország leigázását célzó, az angolok balkáni partraszállását meg-

³ LÓWINGER Sámuel: *Országos Zsidó Központi Könyvtár* = Új Élet 1950. márc. 9.

⁴ *ORI Évkönyve 1943–1946*. 75. és SCHEIBER: *i. m.*

előző hadjáratukat 1941 áprilisában folytatták le. Ekkor szállták meg Szalóni-
kit is, melynek 2000 esztendőös múlta visszatekintő, 1941-ben közel 50 000 fős
zsidóságát kifosztásuk után gettósították. Haláltáborokba való szállításuk csak
1942 március – áprilisában történt meg. A deportálás elől egyeseknek sikerült
elmenekülniük, többnyire olasz megszállási övezetbe, néhányan Magyarorszá-
gig jutottak, ezek egyike hozhatta Budapestre a két időpont között az iratcso-
mót, amely azután Prágát is megjárta. Az iratok fele héber, fele ladino nyelvű.
(A ladino a Spanyolországból 1492-ben kiűzött és egyes csoportjaikban ma is
élő spanyol zsidók nyelve.)

A Rabbiképző könyvtárában 1944-ig szerény becslés szerint is legalább 1500 –
1600 darab 16 – 18. századi nyomtatvány is felgyűlt, ezeket a későbbi kiadvá-
nyok tízezrei közé sorolták be a raktárban, külön címjegyzéket nem fektettek
fel róluk. Annak ismeretében, hogy a nácik az általuk leigázott nemzetek mun-
kaerejének és gazdasági erőforrásainak lehető maximális kiaknázása mellett a köz-
és magángyűjtemények értékeire is igyekeztek rátenni a kezüket, nem le-
het kétséges előttünk, hogy a Rabbiképző könyvtárából is minél több kommer-
ciális értéket is képviselő ritkaságot szerettek volna elvinni, ez azonban csak
kis részben sikerült nekik. A Prágát megjárt anyagból ugyanis eddig mindössze
5 antikva (16. század) és 70 db régi nyomtatvány (17 – 18. század) került fel-
színre. Számuk némileg növekedhet, ugyanis a héber kiadványok revíziója még
nem fejeződött be: egyeseknél nem sikerült megállapítani a kiadás évét, né-
hányan a címlapja hiányzik. A könyvészeti értékek kigyűjtéséhez sok idő és
a megszállók érdekeit képviselő szakértelem kellett volna, amivel Eichmannék
nem rendelkeztek. A hazakerült régiségek közt sok a nagy terjedelmű, 600 –
1000 oldalas fólió nagyságú régi nyomtatvány, ezeket bőr-, illetve pergamen-
kötésükről is fel lehetett ismerni. Az elvittek közt is akadtak olyan régiségek,
amelyekből két példány volt a raktárban, így az egyik itthon maradt. Josephus
Flavius, az ókori történetíró műveiből például az eredeti latin szövegeket és
német fordításait tartalmazó kiadásokon kívül egy spanyol nyelvű variánst is
elvittek, ugyanígy jártak el a 11. század neves filozófusa, M. Maimuni esetében
– hozzá kell tenni, hogy mindkét klasszikus szellemi hagyatékából számos da-
rab maradt még a raktárban. A szállítmánnyal tucatnyi régi keresztény, („Ch”
jelzetű) 17 – 18. századi teológiai munka is visszakerült.

Az újonnan bedolgozott antikvitások közül példaként soroljuk fel itt a kö-
vetkező címeiket:

Josephus Flavius: *De las Antiquidades Judaicas.* (spanyol) Anvers, 1554.;

Mose Alfászi: *Vajachél Mose.* Venezia, 1593.;

Epitome libri christianae concordiae per M. Joh. Kromayerum. Lipsiae–Jenae, 1620.;

Benedicti Carpcov: *Opus definitiorum consistorialium.* Lipsiae, 1655.;

Porta Mosis, sive dissertationes aliquot R. Mose Maimuni de Tamudicis partibus. I–II. 1672.;

Operum Ioh. Coccei. Lugduni–Bataviae, 1673.;

- Tobias Wagner: *Feyertägliche Evangelien*. Frankfurt/M., 1677;
Postilla textualis. Das ist schrift- und textmässige Auslegung der Sonn- fest- und feyertäglichen Evangelien des Jahrs. Frankfurt/M., 1677.;
- Samuele Parhero: *Dissertationes de Deo*. Londini, 1678.;
- Johannis Buxdorfi: *Patres Synagogae Judaeae de Judeorum fide*. Basiliae, 1680.;
- Joannis Lightforti *opera omnia*. Rotterdami, 1686.;
- Antonii Klingeri *Bella Jehovae et portio Israelis*. . . Zürich, 1695.;
- Antonii van Dale: *Dissertationes de origine ac progressu idololatriae*. . . Bonn, 1696.;
- Johannis Nicolae: *Libri quattuor de sepulchris Hebraeorum*. Lugduni-Bataavorum, 1706.;
- Basnage: *L'histoire et la religion des Juifs*. Rotterdam, 1707.;
- Des hochberühmten jüdischen Geschichtschreibers Flavii Josephi Historien*. . . Frankfurt/M., 1711.;
- D. Salamonis Deylingi *observationum sacrarum*. Lipsiae, 1720–1726. I–II.;
- H. Grotius: *De veritate religionis christianae*. Jenae, 1726.;
- J. Prideaux: *Histoire des Juifs*. Amsterdam, 1744.;
- Biblia sacra quadrilingua Novi Testamenti* (szír, görög, latin és német szöveg). Lipsiae, 1747.;
- Moses Lowmann: *Abhandlung von der bürgerlichen Regierung der Israeliten*. Hamburg, 1755.;
- Anton Carl: *Einleitung in die rabbinischen Rechte*. Braunschweig, 1756.;
- I treni di Geremia*. Verona, 1762.;
- I. D. Michaelis: *Mosaisches Recht*. I–V. Frankfurt/M., 1775.;
- Josephus Flavius: *Historien*. Frankfurt/M., 1711.;
- Josephus Flavius: *Opera*. I–VIII. Verona, 1779.

*

A prágai anyagban a szakcsoportok aránya a következő: kerekén 40%-ot tesznek ki a H, HJ, Hi, valamint a HS jelű történeti művek, 30%-ot a DI-jelzett periodikák, a további húsz szakcsoport együttesen is csak 30%-ot.

A H-t valószínűleg a könyvtárépítés első szakaszában használták, amikor még a latin, gót és héber betűs nyomtatványokat vegyesen dolgozták be. Ezekből félszáz került a prágai szállítmányba. Utóbb a héber műveket (elenyésző kivétellel) a HJ betűkkel különítették el — , Prágából 240 került vissza belőlük. A történeti csoport legterjedelmesebb része HI jelzés alatt található, ezek különböző európai nyelveken írt latin és gót betűsek, a visszahozott szállítmányban 690 mű volt belőlük. HS-sel a könyvtár gyűjtőköre szempontjából profilidegen munkákat jelöltek, amelyek valószínűleg nagyobb hagyatékok keretében kerültek a könyvtár birtokába, és amelyeket sajnáltak kiselejtezni.

A kerekén ezer történeti mű mintegy 70%-a 19. századi kiadású, nagyrészt német, ezt mennyiségben a héber nyelvűek követik (több mint két és félszáz héber dokumentum), mellettük az olasz nyelvűek száma jelentős, de nem csekély az egyéb (latin, spanyol, francia, angol, holland, dán, cseh, szerb, horvát stb.) nyelvű nyomtatványoké sem.

E szakcsoportban a hungarikák aránya 16%: hazai nyomdákból kikerült magyar, német és héber nyelvű, valamint külföldi német, francia, illetve olasz nyelvű magyar vonatkozású publikációk. Íme néhány cím:

Mishagi Elijahu: *Széfér rabba* (héber). Ofen, 1837.;

- Neumann A.: *Kurze biblische Geschichte*. Ofen, 1841.;
A honi izraeliták. Pest, 1847.;
Zsidó valláselvek. Pápa, 1848.;
 Roth R.: *A zsidók polgárasulása*. Pest, 1848.;
 Fejér G.: *A kazárokról*. Pest, 1851.;
Charakterbilder aus der judischen Geschichte. Pest, 1860.;
 Tauber Izrael: *Ezrah Haraanan* (héber). Pozsony, 1862.;
 Fischer N.: *Emet vöemua* (héber). Pest, 1865.;
 Bergl József: *A magyarországi zsidók története*. Kaposvár, 1879.

A héber nyomdák közül a budai és pesti műhelyek mellett a paksi, pozsonyi, munkácsi és a szatmári szerepel több termékkel.

A Nyugat-Európában kiadott magyar vonatkozású nyomtatványok több darabja a politikai antiszemitizmus első hullámát nálunk elindító, néhány hónapon belül koholmányként leleplezett 1882-es tiszaezlári események visszhangja. A középkori misztifikációk egyike, a vérvád magyarországi felfrissítése nemzetközi tiltakozást váltott ki. A magyarországi „Endlösung”, („végső megoldás”) hangulati előkészítéseként nálunk az 1940-es évek elején kiadványokban, versben felmelegített vérvád egykorú külföldi visszhangjából 1944-ben Prágába szállították a következőket:

- R. Reuss: *L'affaire de Tisza-Eszlár*. Strasbourg, 1882.;
Die Blutbeschuldigung gegen die Juden. Berlin, 1882.;
 J. C. Bloch: *Contra l'antisemitismo*. Trieste, 1882.;
Christliche Zeugnisse gegen die Blutbeschuldigung. Berlin, 1882.;
Die Blutlüge. Berlin, 1883.;
 S. Steinach: *L'accusation du meurtre rituel*. Párizs, 1883.

A HI jelzetűeknek több mint a fele németországi és ausztriai. Egész sor dokumentum egyes tartományok (Poroszország, Bajorország), illetve városok (Berlin, Hamburg, Bréma, Magdeburg, Bamberg, Nürnberg, Bécs stb.) zsidó közösségeinek történetét vagy annak egyes periódusait tárgyalja. A szállítmányba bekerültek azoknak a 19. századi német szerzőknek (Jost, Ewald, Graetz) nagyszabású, többkötetes munkái is (hiányos sorozatokkal), akik az elsők között vállalkoztak a zsidók egyetemes történetének a kor tudományos színvonalán való megírására. Több német nyelvű munka más európai államok (Portugália, Spanyol-, Cseh-, Lengyelország stb.) zsidó lakosságának történetét foglalja össze.

A német publikációk mellett a történeti részben, de több más szakcsoportban is jelentős számú itáliai nyomtatvány szerepelt, és e dokumentumok többségében Lelio Della Torre ovális alakú tulajdonpecsétjét találjuk. Az 1871-ben elhunyt Della Torre a Páduában fennállott Collegio Rabbिनico — kiterjedt publikációs tevékenysége révén máig számon tartott — professzora, egyzersmind bibliofil könyvgyűjtő volt. Magángyűjteményének katalógusát (*Catalogue du feu L. D. T. Padova*, 1872.) halála után egy évvel kiadták. A páratlan

becsű, 11 ósnyomtatványt, 300, részint 15–18. századi kéziratot, többszáz antikvát és régi nyomtatványt tartalmazó magángyűjteményt két hónappal a budapesti Rabbiképző megnyitása előtt, 1877 júliusában az Intézet akkor fiatal, utóbb nemzetközi hírnévre emelkedett professzora, Kaufmann Dávid javaslatára a könyvtár számára megvásárolták és Budapestre hozták. Az 1944-ig háborítatlanul megőrzött állományrész jelentős hányada járta meg Prágát és tért vissza 1991-ben. Íme néhány itáliai kiadvány címe: M. Majmuni: *Misné Tora*. I. Venezia, 1524.; Josephus Flavius: *Operae. I–IV*. 1779–1780.; *Capitoli della ricondotta degli Ebrei. I*. 1777.; *Riflessioni di un Israelitico del regno Illirico*. Venezia, 1822. — Itáliai nyomdatermékek valamennyi szakcsoportban előfordultak, ám a Della Torrétól örökölt ósnyomtatványok és kéziratok egyike sem jutott Prágáig.

Régebben a szorosán a könyvtár gyűjtőkörébe tartozó irodalom- nyelv- és héber nyomdatörténeti művek is a H főjelzetet kapták, ugyanúgy az életrajzok. Az utóbbiak közül a kutatók számára a legnagyobb nyereséget azon évtizedeken át hiányzott múlt századi, külföldön kiadott gyűjtemények visszatérése jelenti, amelyek a maguk idején nagy tekintélyű tudósok, rabbik, közéleti személyiségek pályafutásának rövid héber nyelvű rajzát tartalmazzák („Sém hagdolim”, „Ánsé hásém”, azaz neves emberek életrajzai).

HS-sel, emellett LG-vel is a könyvtár gyűjtőköréhez csak lazán kapcsolódó, vagy bizonyára magánhagyatékokból származó profilidegen, de valamilyen meggondolásból megtartott és bedolgozott műveket jelöltek. Az 1944-es must-rából ilyenek is szép számmal kerültek vissza. Herder összes műveinek két múlt századi kiadásából például 40 kötet. A német klasszikusok közül például Goethe, Schiller, Lessing, Klopstock is képviselve volt, de az olasz Tasso, az angol Thackeray és más neves szerzők német fordításai sem hiányoztak, noha ezek minden valamirevaló könyvtárban megvoltak. Közöttük latin és német nyelvű hungarikák is előfordultak. pl. Julius Horn: *Das Koenigreich Ungarn.*, Pest, 1864.; *Compendium iuris privati*. Pest, 1737.; Horváth Mihály magyar történetének német fordításából az I. kötet (Pesth, 1841.). Ezekon kívül még Anglia és Amerika történetéről, Napóleon életéről, az itáliai városállamokról, a Nagy Francia Forradalomról írott HS jelű művek is visszakérültek.

Mint fentebb említettük, a történeti szakcsoportok mellett a periodikáké volt a legterjedelmesebb: kereken 190 folyóirat (DI), nagyrészt kettő vagy több (esetenként 8–10) évfolyammal. Hiánytalan sorozat nem akadt köztük. A periodikáknak is mintegy a fele német, mennyiségükkel követik ezeket az olaszok. Itt már a magyar kiadványok is nagyobb helyet foglaltak el, de ezek többsége századeleji. Több példány volt belőlük, az állományban teljes sorozatok maradtak, többségük emellett más rokon gyűjtőkörű hazai gyűjteményekben is megtalálható.

A régebbi magyar időszak kiadványok illusztrálására említjük az 1847-ben Pesten kiadott *Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv 1848-ra* címűt, (a könyvtár

három példányából egyet vittek el), továbbá az 1860-ban megjelent *Allgemeine Illustrierte Judenzeitung*ot (Pest), az ugyanazon évből való *Israelitisches Jahrbuch*ot, az *Unterhaltungsbuch für Israeliten* (1866.), az *Israelita Közlöny*t (1869.), a politikai antiszemitizmus magyarországi előfutára, a sikertelen Antiszemita Párt vezére, Istóczy Győző *Tizenkét Röpirat* című pamflet-sorozatának 1884–1886-os köteteit. Ez utóbbival kapcsolatban kell utalni arra, hogy a Rabbiképző könyvtára, akárcsak a legtöbb nagyobb külföldi judaika gyűjtemény, kezdettől fogva gyűjtötte az antiszemita termékeket is.

Az idegen nyelvű periodikák összetételének jellemzésére is csak a múlt századiakból ragadunk ki néhány címet: *Wissenschaftliche Zeitschrift für Theologie* (Stuttgart, 1837.); *Kalender und Jahrbuch für Israeliten* (Wien, 1842–1855 közötti évfolyamokból); *Volkskalender für Israeliten* (Königsberg, 1849.); a borszlói (Wroclaw) Rabbiképző két tucat múlt századi évkönyve.; a bécsi *Die Neuzeit* című folyóirat 1869–1902 között kiadott számos évfolyama (ezekből lehetett a könyvtárban hagyott sorozat legtöbb hiányát pótolni, továbbá a párizsi *Archives Israélites* 1856–1886 közt publikált számos kötete; az *Il Corriere Israelitico* 1862–1875 közötti évfolyamainak sorozata, a firenzei *Rivista Israelitica* számos kötete stb.

Az eddigiekben jellemzettekhez képest jóval kevesebbet vittek el további 20 szakcsoport anyagából. A visszaérkezettek közül a P-vel (philosophia) jelzettek (170 mű) állnak számuk szerint az első helyen. Az egyetemes filozófiatörténeti művekben is számon tartott, ismert zsidó gondolkodók, mint az ókori alexandriai Philo, a 11. századi Maimonidesz, Spinoza, Mendelssohn több, jobbára latin, német, héber, olasz nyelvű kiadással is helyet kaptak (Spinoza pl. öttel). A felvilágosodás képviselője, Moses Mendelssohn, Lessing barátja és *Nathan der Weise* (Bölcs Náthán) című darabjának modellje Budán (Ofen) német eredetiben 1819-ben kiadott összes művei (*Sämtliche Werke*) I. kötetével. Múlt századi magyarországi termékek szerepelnek még az ugyancsak a P alá sorolt régi hit-tankönyvek között is.

Figyelmet érdemel, hogy a könyvtár keresztény és keresztényen teológiai részlegéből (CH) szintén kiválasztottak csaknem félszázad. Egy a múlt század első feléből való Károli Biblia-fordításon kívül találkozhattunk itt az *Új Testamentum* héber, német, francia, latin fordításaival is (*Novum Testamentum hebraice*. London, 1817-es és 1836-os kiadás, *Le Nouveau Testament en Français*. Amsterdam, 1747. stb.), olaszul Ágoston Vallomásaival (*Le confessioni*. Torino, 1830.), Jézus élettörténetével (D. F. Strauss: *Das Leben Jesu*. Tuebingen, 1840.; *Die Geschichte des Rabbi Jeschua*. Altona, 1855.). Magyar vonatkozású a *Die Religionsbeschwerden der Protestanten in Ungarn*. (Leipzig, 1838.), az *Áhítatosság órái Budán*. (Buda, 1828–1830.) stb.

A könyvtár B jelű kereken 700 kötetes Biblia-gyűjteményének, mely az *Ótestamentum* és annak egyes könyvei különböző nyelvű 16–20. századi kiadásait tartalmazza, 51 darabját vitték el, ezek többsége is 19. századi, Ausztria, Orosz-

ország, Hollandia, Francia- és Olaszország nyomdáiból való. Régebbiek csak elvétve fordultak elő, mint például a *Pentateuch* egy 1735-ös amszterdami, az *Exodus* és a *Numeri* Metzben nyomtatott kötetei (1766, illetve 1767-es kiadás). Magyarországi: *Jób könyvének* 1836-os, továbbá a *Leviticus* 1841-es példánya (pesti, illetve budai nyomdából) és Luther német Biblia-fordításának 1857-es pesti kiadása.

Felszínre került 52 darab G alá sorolt grammatika is; héber és arameus nyelvkönyvek, jobbára szintén múlt századiak, magyarországi csak H. Deutsch: *Leitfaden zur hebräischen Sprache* c. munkája (Pest, 1859.) (A történelmi véletlen játéka, hogy amíg a Prágából hazahozott újabb kiadású nyelvkönyvek sértetlenek, addig a Budapesten maradt rész a fővárosért folytatott harcok idején különösen nagy károsodást szenvedett. A 90-es évek elején néhány 16–18. századi ritkaságot, arameus, szír stb. monográfiákat sikerült ugyan igen nagy költség- és időráfordítás árán restauráltatni, de számos, golyók és bombaszilánkok által roncsolt, tépett darab helyreállítása reménytelennek látszott, ezek sérült állapotukkal ma is idézik a tragikus éveket.)

Több mint félezer további mű — a könyvtárban C-vel (99 cím), D-vel (97 cím), L-lel (55), N-nel (124), R-rel (125), illetve T-vel (26) jelölt szakcsoportok — az elenyésző kivétellel héber nyelvű vallástudományi anyagból származott. Mintegy másfél tucat európai város (Szentpétervár, Kiev, Zsitomir, Odessza, Lemberg, Varsó, Krakkó, Prága, Brünn, Berlin Stettlin, Lipcse, Bécs, Salzburg, Luzern, Bazel, Amszterdam, London, Edinburgh, Velence, Livorno, Szaloniki, Konstantinápoly stb.) nyomdáiból valók, akadnak New York-i, haifai, jeruzsálemi kiadások is. A kevés hazait Pesten, Budán, Pakson, Munkácson, Pozsonyban nyomtatták. Túlnyomó többségük 19–20. századi. Meglepő, hogy az L-lel (liturgia) jelölt imakönyvek, a T-vel jelzett *Talmud* kötetek számos 16–17. századi kiadásából egyet sem vittek el, ellentétben a C jelzetű „kódexek” részlegével. Ez utóbbiak a *Bibliában* és a talmudi irodalomban szétszórta található törvényekről először a 11. században M. Majmuni, egy évszázaddal utóbb Jákob ben Aser, végül a 15. században Káró József műveiben összefoglalt és rendszerezett, „kodifikált” gyűjteményei, illetve kommentárai. Közülük került vissza pl. Ráv Alfász Szabionitában (Itália) 1554-ben megjelent Tóra-magyarázata, pontosabban ennek 752 oldalas fólió méretű 2. kötete, továbbá Majmuni *Misné Tórája* (Venezia, 1574.) Káró József *Sulchán Áruhja* (Venezia, 1594.). Keresztény teológus latin fordításának kíséretében Amszterdamban 1638-as keltezésel jelent meg Majmuni egy másik műve (Mosis Maiemon: *De fundamentis legis*. Latine reddita per Guilielmen Vorstius C. F.). A C jelűek közt szerepelt még Káró József említett főművének 1574-es és 1594-es kiadása (Venezia) is. 17–18. századi nyomtatványok előfordultak a vallási kérdésekre adott válaszok („R”, azaz responsa), a vitás kérdésekben hozott rabbinikus döntések („D”, azaz decisores) és a fejlődés során felmerült új problémák megoldásait tartalmazó N (novellus) jelű gyűjteményekben is.

Végül néhány szakcsoportból (pl. E = exegézisek, Biblia-magyarázatok; A = aggáda, a *Bibliához* kapcsolódó elbeszélések; Le = lexikália; NH = zsidó tárgyú szépirodalom) csak jelentéktelen mennyiségű, főként század eleji kiadványt vittek el.

*

A fenti vázlatos ismertetés után még számos kérdés vár megoldásra, így például az állományrész összeállításának szempontjait, az elszállítás körülményeit, Prágában való elhelyezésének okát még nem sikerült teljesen tisztázni. Annnyit azonban már most is biztonsággal megállapíthatunk, hogy a közel fél évszázadon át nélkülözött dokumentumok több mint fele révén tovább növekedett a tudós generációk hozzáértő és fáradságos munkájával felépített budapesti gyűjtemény hézagpótló jelentősége a hasonló funkciójú nagyobb külföldi kutatóhelyek mellett.

REMETE, LÁSZLÓ

Un butin de guerre recouvré

En 1944, conformément à l'instruction d'Adolph Eichmann, plusieurs milliers de livres ont été dérobés de la Bibliothèque de l'École Rabbiniqne de Budapest, de l'une des collections juvaidques les plus importantes de l'Europe, et transportés à un lieu inconnu. Sur le sort de cette partie du stock de la bibliothèque, Sándor Scheiber a déjà rendu compte dans l'année 1970 de la revue *Magyar Könyvszemle*. Le présent article s'occupe, cette fois-ci, de la réexpédition réussie de ces livres-là. Cette partie précieuse du stock a été retrouvée à Prague et la réexpédition a été effectuée au mois de septembre de l'année 1989. L'auteur de l'article qui a participé, lui aussi, à la réexpédition et à l'élaboration bibliographique aussi de ces livres, au nombre de trois mille environ, illustre par un vaste échantillon des titres la composition de ce stock.

KÖZLEMÉNYEK

Kézai Simon a „fajtiszta” Magyarországról. Kézai Simon *Gesta Hungarorum*jának szerkezetét és ideológiatörténeti hátterét a jogtörténeti és művelődéstörténeti kutatás eredményeinek, elsősorban Gerics Józsefnek és Szűcs Jenőnek köszönhetően jól ismerjük.¹ A mű/ tagolása világos: az első két részben a hun–magyar communitas történetét ismerjük meg, amely vérségileg a hunoktól, illetve a 108 magyar honfoglaló nemzetségtől származik. A két záró fejezet pedig a communitashoz csatlakozott előkelő jövevényekkel (hospes-vendégekkel), illetve a hadizsákmányként fennhatóságuk alá került szolgarendű népelemekkel ismert meg bennünket.

Kézainak a magyar nemzetre és az idegenekre alkalmazott terminológiája azonban már sokkal több fejtörést okozott, s ösztönzést adó forrását eddig nem sikerült azonosítani. A „Hungaria”-val szemben használt „extera natio” idegen, idegen föld szülötte értelemben való előfordulása nem példa nélküli. Régióta ismert egy 1297. évi királyi oklevél, amely a „regni nostri incolae”-val szemben az „extere nationis hominis” kifejezést állítja szembe.² Annál szokatlanabb a magyar nemzethez tartozó anyától és apától származók körére a tiszta Magyarország, „pura Hungaria” (c. 76.) megnevezés. E gondolatmenetnek megfelelően a vegyes, külföldiekkel kötött házasságból származókra a keverék, „missitalius” jelzőt alkalmazza, mindkét előfordulásakor negatív, elmarasztaló jelentésben (c. 22. és 55.) A „pura natio”-val szemben a szerző használja a „mixta gens” kifejezést, mégpedig azokra a népekre, amelyek nem jutottak el a communitas-lét szintjére. Így a c. 22-ben a hunok ellenfeleire, a c. 73-ban a magyarok ellenfeleire használja.

A „pura” és a „missitalius” jelzős kifejezések értelmezése nem kevés gondot okozott. A krónikának a *Monumenta Germaniae Historica*-beli kiadója a „missitalia”-ról megjegyzi, hogy „verbum quod significat, nescio”.³ Egy 1983-ban megjelent kanadai tanulmány szerzője a rasszista ideológia előfutárai közé helyezi a magyar krónikást, s többek között a kasztíliai, 14–15. századi conversos és zsidó-ellenes „limpieza de sangre” eszmekörében véli felfedezni középkori párhuzamait. Mondanunk sem kellene, hogy Kézai művének ilyen értelmezése csak a 13. századi művelődés- és jogtörténet teljes mellőzése árán lehetséges.⁴ Kézai szövegének magyar fordítói is ingadoznak a kifejezések magyartításakor, körülírják vagy

¹ GERICS J.: *Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de L. Eötvös nom. Sectio historica* 1 (1957). 106–134.; Uő: *Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friauli-aquileiai kapcsolatairól* = *Filológiai Közöny* 1975. 315–318. SZÜCS J.: *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumjában* = *Századok* 107 (1973). 569–643, 823–878.

² DEÉR József: *Közösségérzet és nemzettudat a XI–XIII. századi Magyarországon* = *A Klebelsberg Kuno MTI Évkönyve* 4 (1934). 101.

³ L. HEINEMANN in *MGH SS Bd. 29. Kézai* 55. fejezetéről.

⁴ HOFFMAN, Richard C.: *Outsiders by Birth and Blood. Racist Ideologies and Realities Around the Periphery of Medieval European Culture* = *Studies in Medieval and Renaissance History* 6 (1983). 14–17.

éppen fordítatlanul hagyják őket.⁵ Véleményünk szerint a probléma megoldásához közelebb jutunk, ha a „missitalius” szó ismert és legutóbb Szűcs Jenő által is hangsúlyozott olasz eredetét próbáljuk nyomom követni, és ezen az úton megkeresni jogtörténeti előzményeit.⁶

Az itáliai *communé* működésének volt ugyanis egy olyan területe, ahol a Kézai krónikájában előforduló terminusokhoz hasonlókat találunk. Ez pedig a városi polgárjoggal (*civilitas*, olaszul *cittadinanza*) kapcsolatos előírások, státútumok s jogi értelmezések, „*consilia*” területére és szövegkörnyezetére vezet el bennünket. A városi jogforrások ugyanis különbséget tettek a frissen bevándoroltak és polgárjogot elnyerők, valamint a város területén már régóta helyben élők között. Ez utóbbiakat illették a *civis* (illetve *civilitas*) *verus*, *merus*, *antiquus*, *purus*, *originarius* vagy éppen *naturalis* jelzőkkel. Az újonnan érkezetek ezzel szemben csak *civilitas civilis*-hez, *civilitas accidentalis*-hoz jutottak. Kezdetben e különbségtétel megfelelő jogi – a polgárjog gyakorlására, a polgároknak járó kedvezményekre hatással levő – következményekkel is járt. Így egyes városi tisztségekre való megválaszthatóság feltételei között szerepelt, az években meghatározott helybenlakás, esetleg az egész évben ott tartózkodás (*cives assiduus*) előírásaival együtt. Sienában például a „régí polgárok” az 1262. évi *Constitutio* alapján nagyobb fokú jogi védelemben részesültek a többiekénél, a városi tanács tanácsosai, a *contado* rektorai, a *Biccherna*, a pénzügyi magisztratúra felügyelői s más vezető testületek rangjai csak közülük kerülhettek ki.⁷ E rendelkezések alapján úgy tűnik, hogy inkább a helyben lakás éveit szabályozták, s nem a beköltözés óta született generációk számát vették figyelembe. A folyamatos helyben lakás kritériuma hol 10, hol 3 év volt, mindenhol a konkrét helyzetnek megfelelően szabályozott és időről időre változó. Így éppen Sienában az 1309. évi *Constitutio* szinte már formálissá teszi az ősi polgárok kiváltságait, s pusztán csak a frissen kooptáltakat érintő rendszeres vizsgálatok alól mentesíti őket. Az 1320-as évekre szinte teljesen eltűnik a megkülönböztetés, s ettől kezdve a polgárjogot már mindenki a „*veri cives Senenses*” mintájára nyeri el.⁸

Velencében például a *Consiglio Maggiore* 1305-ben a 15 és 25 éve helyben élő adót fizető polgárok között tesz különbséget, s csak az utóbbiakat tartja méltónak az igazi polgárjogra, a politikai jogok gyakorlásának teljességére. A század folyamán azután az előírt évek száma fokozatosan csökkent 15-re, majd 8-ra.⁹

A városok és városállamok saját gazdasági előnyeiket szem előtt tartva igyekeztek előmozdítani a betelepülést, s az adófizető polgárok számának növelését, de ugyanakkor érthető okokból gyanakodtak is, hogy az illető valóban le fog-e telepedni, s képes lesz-e az elnyert polgárjoggal járó terhek vállalására. Az 1288. évi bolognai státútumok még a bolognai nyelv ismeretét is előírták azok számára, akik a város ősi, „*ancianus*” polgárai vagy a város konzulai akartak lenni. Magától értetődő, hogy a helyben lakás mellett a leszármazás volt a kritérium, ami megragadhatóvá tette valakinek a hovatartozását.¹⁰

1205-ben Magyarországon elég volt annyit válaszolni a „ki a magyar” kérdésre, hogy „*persona qui originem de regni Ungaria duceret*”.¹¹ Az itáliai városállamokban ennél konkrétan kellett fogalmazni,

⁵ Pl. ERDÉLYI László: *Krónikáink magyarul*. Szeged, 1943. 79, 109. stb.; BOLLÓK János ford. in *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 133, 148, 157. – HORVÁTH János nagy tanulmányában a *missitalius* korszaként fordítja. L. *A hun-történet és szerzője* = Irodalomtörténeti Közlemények 67 (1963). 448–449. stb.

⁶ SZÜCS J.: *i. m.* 620–621.

⁷ BOWSKY, W. M.: *Medieval Citizenship: the Individual and State in the Commune of Siena, 1287–1355*. = *Studies in Medieval and Renaissance History* 4 (1967). 198–201.

⁸ RIESENBERG, Peter: *Citizenship and Equality in Late Medieval Italy* = *Studia Gratiana* 15 (1972). 433–435.

⁹ RIESENBERG, Peter: *Civism and Roman Law in Fourteenth-Century Italian Society*. In: *Economy, Society and Government in Medieval Italy. Essays in Memory of R. L. Reynolds*. Kent, Ohio, 1969. 240–241.

¹⁰ Vö. 12. sz. jegyzet.

¹¹ SZÜCS, J.: *Theoretical Elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum*. Bp. 1975. 21. (kiad. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Ed. F. KNAUZ. 1. k. Strigonii, 1874. 181.)

ahol, mint láttuk, a polgárok számára ez közvetlen következményekkel járt. Bolognában a konfraternitások szabályzataiban, így a Società dei Lombardi statútumaiban (1256) azt találjuk, hogy lombardiai az, aki a Scultenán túl született, de legalább atyja, testvére, atyai nagybátyai. A szintén bolognai Società dei Toschani szabályzata (1256) a női ágat is bevonja annak megállapításába, hogy ki a toszkán.¹²

A polgárjog-adományozás kérdésének igen tekintélyes jogi szakirodalma alakult ki a 14–15. század-
ra,¹³ közülük a legnagyobb ismertségre Bartolus és Baldus de Ubaldis művei tettek szert.¹⁴ E századokban a jogi consiliák nem jelentéktelen része a polgárjoggal kapcsolatos problémákkal foglalkozott. Ez jól mutatja, hogy a kortársak tisztában voltak a jogi szabályozás fontosságával, s az abból rájuk származó előnyökkel. Betelepülő külföldieket, zsidókat, vidékieket egyaránt érintett a szabályozás, és számtalan vitatott határesetben a jogászokra maradt annak eldöntése s jogi mérlegelése, hogy a született polgárok és a megadómanyozottak, kooptáltak mikortól és mennyiben élveznek azonos jogokat. A 13. századi felfogás – miként a statútumok bizonyítják – előnyben részesítette a születés alapján öröklődő polgárjogot. Ez a felfogás teljes mértékben összhangban volt a római jogi rendezéssel (Cod. X,40–39–, Dig. 50,1 és 50,6). Baldus és kortársai azonban már elismerték a commune által kreált, polgárjoggal megadómanyozott kategóriát, s azt a született polgárokkal teljesen azonos jogúaknak tekintették. Bartolus például a városi polgárjogot teljes mértékben jogi ügynek tekintette, s a nem természetes (originarius) polgárra vonatkozóan is kimondja, hogy azt „igazi és eredeti” polgárnak kell tekinteni (habeatur pro cive vero et originario). A communénak, amely „superiorem non recognoscat”, joga van meghatározni azok körét, akiket polgárainak tekint. Némi eltéréssel, de a lényegét illetően Baldus is hasonlóképpen vélekedett. Baldus férje jogán még a betelepülő feleséget is az ősi polgárok közé sorolja.

Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza Kézai szóhasználatához, aminek legérdekesebb eleme kétségkívül a missitalius szó.¹⁵ Magára a szóra a jogi szövegekben nem sikerült rátalálnunk, a szóképzés alapjául szolgáló miscere, régies mischiare, meschiare alakjaira viszont igen. Az, hogy az olaszban a miscere használatos embercsoportok keveredésének a leírására, nem meglepetés. Ilyen jelentésben a latin miscere is előfordul a *Bibliában*. Témánkhoz azonban közvetlenül kapcsolódnak azok az előfordulásai, amelyek a városi polgárjoggal kapcsolatosak. Ezekre a legfrappánsabb példákat nem másutt, mint Dante *Isteni színjátékában* találhatjuk meg. A *Paradicsom* 16. énekében (48–51.) ugyanis a firenzei polgárság idegenekkel, arra méltatlan elemekkel való felhígulásáról panaszodik a költő: „Ma la cittadinanza, ch'è or mista / Di Campi, di Certaldo e di Figghine / Pura vedeasi nell'ultimo artista”.

A Dante-részlet fenti értelmezését jól támogatják az *Isteni színjáték* 14. századi kommentárjai. Így például Benvenuto de Rambaldis de Imola kommentárjában a cittadinanza szót a következőképpen magyarázza: „... deplorat perversionem et confusionem suae civitatis, et breviter vult dicere, quod Florentia erat tunc habita solum et antiquis et veris civibus, ubi modo est repleto faece rusticorum”. Majd egy kicsi-

¹² *Gli Statuti della Società del popolo di Bologna*. Ed. Augusto GAUDENZI. Roma, 1889–1896. (Fonti per la storia d' Italia, t. 3–4.), *Gli Statuti di Treviso* (s. XIII–XIV). Ed. Bianca BETTO. Roma, 1984. (Fonti per la storia d' Italia, vol. 109.) vol. 1. 146–148.: ancianus választhatósága: 30 éves helybenlakás vagy „civis natione patris vel matris vel propria natione”. uo. 611.

¹³ RIESENBERG, P.: *Citizenship at Law in Late Medieval Italy* = Viator 5 (1974). 334–339.

¹⁴ CANNING, Joseph: *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge–New York, 1987. 169–184., Uő.: *A 14th Century Contribution to the Theory of Citizenship in the Thought of Baldus de Ubaldis*. In: Authority and Power. Studies. . . presented to W. Ullmann. Ed. Brian TIERNEY – Peter LINEHAN. Cambridge–London–New York, 1980. 208–212.

¹⁵ A missitalius szó értelmezésére először MADZSAR Imre: *Missitalius és missitalia* = Egyetemes Philológiai Közölny 64 (1940). 222–223. Dantéra: RIESENBERG, P.: *i. m. (l. a 9. sz. jegyzeteket)* 241. Idézett kommentár: *Comentum super Dantis Aldigherii Comoediam*. Firenze, 1887. Ed. Jacobo Philippo LACARTA. Vol. 5. 163, 167. További kommentárok: *Comento di Jacopo della Lana*. Ed. SCARABELLI. Bologna, 1867. Vol. 3. 255–257.; *L'Ottimeo commento*. Ed. A. TORRI. Pisa, 1829. Vol. 3. 368–72. (Utóbbi kettőt nem használtam).

vel később a költő „confusion delle persone” szavait „colluvies et mixtura scilicet diversarum nationum cum civibus”-ként értelmezi.

A fentiek értelmében úgy látjuk, hogy Kézai szóhasználatára az itáliai városállamok polgárjoggal kapcsolatos terminológiája lehetett hatással, miként sokszor a *communitas* szó helyett is annak olasz változatát, a *communé*t használta. A magyar krónikás a *missitalius* szóval az említett példáinkban leírt keveredettséget kívánta érzékeltetni. Amint a krónika 55. fejezetében olvashatjuk, Kézai felfogása szerint a *civis verustól* és egy idegen származású betelepülttől való leszármazás nem eredményezett tiszta „polgárjogot” az illető számára.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Pótlás az RMNy-hez. S 1143B » BEYTHE Imre [transl.]: Az Vr Christusnak szentseges vachoráiáról valo praedicatio, melliet Martinus Mollerus bechülletes feo praedicator nemet nyelvön irtt, abbol magyar nyelüre fordittatott, az tekéntetes, és nagiságos Batthyáni Ferencz urnak ujjannan hozot nyomtato bő-tüivel, mint elsőben probájáival Beoythe Imre, németh-vjvári magyar praedicator által. Ki nyomtattatott Johannes Korzenski, cheh könyvnyomatató által. Anno M.DC.XVII.<<» [ ]², A-D ? = [18]fol. – 4° << Olim: Pozsony, Ponori Thewrewk József – Batthyány Fülöp herceg

Református prédikáció. A fordítás alapjául Martin Möller (1547–1606) teológiai doktor, görltzi elsőpap műve szolgált. A fordító Kői Beythe Imre (Bejthe István fia), aki ebben az időben németújvári református lelkész volt. A könyv elveszett, emlékét egykori tulajdonosának nyomtatásban kiadott feljegyzése őrizte meg. Ponori Thewrewk József: Hunyadi Székely Mátyás serlege Rác-Álmáson, Fehér vármegyében, Tergoveczy Modrovich Ignác birtokában. Ponori Thewrewk József „Utazásnaplójából”. Esztergom, 1855. 11. 1. Leírása szerint a tizennyolc negyedretű levélből álló könyvecske „harmadik oldalán legelől következő diák szavak olvastatnak: *Proba novae typographiae Spectabilis ac Magnifici Domini Domini Francisci de Batthyán, Vydárini erectae, ad gloriam Dei, et ecclesiae verae ac syncerae emolumentum feliciter incipit. Anno 1617.*” Megemlíti azt is, hogy az egyik példány címlapján a következő kéziratos feljegyzés volt olvasható: „Batthyáni Ferencz urnak, ki 1625-ik esztendőbe september hónapnak 15-ik napján megholt, cseh aszon felesége volt, Lobkovitzi Popel Éva.” Ponori Thewrewk József ezt írja a példányok sorsáról: „Ebből az igen ritka régiségből gyűjteményem számára két példányt szereztem vala meg, melyek közül egyet Batthyáni Fülöp herczegnek adtam, másik pedig 1848 vége felé Pozsonyban több nagyböcsű ritkaságokkal a lángok mártaléka lőn.” A nyomda történetével foglalkozó legutóbbi tanulmány: V. Ecsegy Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa* = OSzK Évkönyv 1979, 303–352.

SENYMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai. A debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában (B 524 jelzet alatt) vaskos angol kolligátum-kötetet őriznek. A gyűjtemény közel harminc londoni prédikációt tartalmaz az 1644/45-ös évekből, olyan szentbeszédet, amelyek az angol képviselőház (House of Commons) tagjai előtt hangzottak el más-más lelkészek szájából, akik között szemmel láthatóan többségben voltak a puritán, presbiteriánus érzelmű hitszónokok. Ebből a szempontból példaértékű a kolligátum első darabjának szerzője, Thomas Case. Ez az oxfordi végzettségű teológus először Norfolkban és Manchesterben, majd 1641-től kezdve Londonban prédikált, mint a St. Martin’s-in-the-Fields templom lelkésze és egy másik londoni templom (St. Mary Aldermanbury) rendszeresen meghívott prédikátora.¹ Thomas Case a 17. század negyvenes éveiben még erősen egyházi hierarchia ellenes puritán volt, s így a kolligátumban szereplő prédikációjában is, amelynek címe *The Root of Apostacy, and Fountain of true Fortitude* (A hitszegés gyökere és az igazi állhatatosság kútfeje), a parlamenti erőknél a royalisták fölött aratott győzelmeit dicsőítette. Később, sok mérsékelt presbiteriánussal

¹ *Dictionary of National Biography*. Vol. IX. London, 1887. 264.

együtt Case is királypárti lett, de 1644-ben még meg volt győződve róla: az igazság teljes mértékben a Parlament oldalán van.

Ezt a más puritán hitszónokok (Edmund Calamy, Joseph Langley) prédikációit tartalmazó, politikai szempontból egyértelmű gyűjteményt Bihari Ferenc hozta haza Angliából. Neve, „Franciscus Bihari” formában (áthúzva bár, de kivehetően) ott áll a Thomas Case-művel kezdődő kötet címlapján. Ez az alighanem erdélyi, vagy pártiumi születésű református teológus és filológus² 1642 nyarán kezdte meg külföldi tanulását Franekerben, majd öt éven át járta egyik németalföldi egyetemet a másik után. Kétszéri leideni beiratkozása alapján eddig is feltételezhetjük, hogy megfordult Angliában, de ottlétének a már említett tulajdonosi bejegyzés a legjobb bizonyítéka. Angol nyelvű könyvet ugyanis főként azok a magyarok vettek, akik jártak Angliában; ez alól a szabály alól csak kevés kivételt ismerünk. Bihari alighanem az 1646-os év első felében járt Londonban, amikor még utcán árulták ezeket a nemrégiben elhangzott parlamenti (de népszerű) prédikációkat, minthogy 1646. július 16-án már újra Hollandiában találjuk, ahol Deventerben matrikulál.³ Hazatérése után Bihari Ferenc a gyulafehérvári kollégiumban tanított, a többi közt poézist. Egy Comenius-szal kapcsolatos művet is fordított angolból és „belgából” (értsd hollandból) peregrinustársával, Csaholci Pap Jánossal együtt,⁴ s ha azonos azzal a Biharival, aki Pápai Páriz Ferenc gyermekkorában a logika professzora volt Gyulafehérvárt, az 1650-es évek közepén még élt.⁵

Bihari a kolligátumot alighanem a gyulafehérvári iskola könyvtárára hagyta, s innen mentette ki azt 1658. szeptember elején, a török–tatár támadás idején Apáczai Csere János. A gyűjtemény címlapjának tetején ugyanis ez áll: „Redemptus ex praeda Tartarica per Joh. Apacium”. Apáczai, mint ismeretes, 1656-ban költözött Gyulafehérvárról Kolozsvárra, s az ottani iskolának volt igazgatója és megbecsült tanára. Nincs rá adatunk, hogy 1658-ban, közvetlenül a török–tatár betörés előtt Apáczai Fehérvárt járt volna, de tudjuk egy levélből, hogy testvérei és rokonsága Kolozsvárt kerestek menedéket, s hogy húsz tallért adott az öccseinek, akiknek „semmiek a világon a testeknél s rajtok valónál egyéb nem maradt”.⁶ Elképzelhető, hogy egyik testvére, az ugyancsak írástudó (Hunyad megyei nótárius) Apáczai Tamás hozott magával néhány könyvet Kolozsvárra; a másik lehetőség persze az, hogy Apáczai Csere János már Fehérvár 1658. szeptember 5-i kifosztása és felégetése után járt a fejedelmi székhelyen, és szedte össze a fejedelmi könyvtár kiszórt könyveiből a még ott fellelhetőket. Kolozsvár maga megmenekült a pusztulástól, iszonyú, 60 ezer tallérnyi sarc kifizetésének köszönhetően. Maga a tudós kolozsvári tanár soha nem járt Angliában, de olvasott angolul,⁷ s hollandiai tanulóévei alatt megtanulta tisztelni az angol hittudományt: így a *Magyar Encyclopaedia* forrásai között is szerepel két angol, a hajdan Franekerben tanító, William Ames, illetve Dudley Fenner teológiája és etikája. Nem látszik tehát túl merész feltételezésnek az, hogy Apáczainak az angol puritanizmus iránti rokonszenve is szerepet játszott abban, hogy a török–tatár pusztításból éppen ezt a könyvet mentse ki, s juttassa vissza a kollégiumi könyvtár állományába.

Igenám, de melyikébe? A gyulafehérvári kollégium tanárai és diákjai néhány évig többnyire Kolozsvárt húzták meg magukat, de 1662-ben Apaffi Mihály fejedelem az iskolát Nagyenyedre költöztette. Így feltételezhetjük, hogy az angol kolligátum Apáczainak 1659 végén bekövetkezett halála után, de 1662-től szinte biztosan a nagyenyedi könyvtár állományába került. Ez a hipotézis segít megoldani a kolligátum címlapján található második bejegyzés titkát. A legfelső címsor (*The Root of Apostacy*) alatt ugyanis ezt a más kéztől származó bejegyzést olvashatjuk: „Post redemi ex praeda Germanor[um] Tol. 1. Joh. Miko”. Ki volt ez a Mikó János és hol mentette ki az egyszer már megmentett prédikáció-gyűjteményt? Ezt a

² Groningenben mindkét tárgyat tanulta. Lásd: MIKLÓS Ödön: *A gröningeri egyetemen tanult magyarok névsora* = Dunántúli Protestáns Lap 1917. 194.

³ SEGESVÁRY Lajos: *A deventeri atheneumban tanult magyarok 1644–1649* = Századok 1937. 507.

⁴ *Index Vocabularum J. A. Comenii*. Alba Julia, 1647 (RMK I: 792)

⁵ vö. HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged, 1966. 539.

⁶ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 488.

⁷ BÁN: *i. m.* 153.

másodszeri bejegyzőt mi zögödi Mikó Jánosban⁸ véljük megtalálni. Ez a Mikó János 1655-ben vagy 56-ban született és a felsíki hadak hadnagyaként katonáskodott a Thököly-felkelésben. 1715-ben még élt. Írástudó ember volt, akinek fennmaradtak naptárokra írt töredékes naplójegyzetei. Mivel Apáczaihoz hasonlóan ő sem ad meg dátumot a könyv megmentésének idejéről, teljes biztonsággal ezt mi sem tudjuk megállapítani; Enyed története mégis nyújt némi fogódzót. A Rákóczi-szabadságharc alatt Rabutin kétszer is (1704-ben és 1707-ben) feldúlta és felégette a várost. Alighanem az egyik dúlás idején mentette meg az angol nyelvű kolligátumot Mikó János. A „németek” itt a császári csapatokat jelenti, akik 1705 őszén a debreceni kollégiumot is kifosztották és feldúlták. Ha mégis Enyedet és nem Debrecent tartjuk a kötet-mentés színhelyének, az a többi közt azzal függ össze, hogy a Case-beszéddel kezdődő kolligátum még nem szerepel a debreceni kollégiumi könyvtár 1714-ből fennmaradt katalógusában. A kötet alighanem csak a 18. század második felében került Debrecenbe — erre utal egyébként a címlappal szemközti lapon található évszám (1773) is.

A 17. századi angol kolligátum két bejegyzéséhez nem szükséges érzelmi kommentár azoknak, akik ismerik a magyar (és erdélyi) történelem szinte sorszerűen ismétlődő tragédiáit. Azokat a véres eseményeket, amelyek után a költő méltán sóhajt fel: „Isten csodája, hogy áll még hazánk”. Mint ahogy az is csodával határos, hogy viszonylag sok régi könyv megmenekült a prédálóktól és gyűjtőgatóktól Kolozsvárt és Nagyenyeden vagy Debrecenben. Ez a régi angol kötet legalább három magyar könyvbarátnak köszönheti fennmaradását, akik közül egyik a magyar művelődéstörténet egyik óriása. Egyetlen kolligátum történetéből így olvashatjuk ki azt az évszázados küzdelmet, ami sokak tudásszomja és áldozatkészsége révén a Nyugat felé mindig nyitott magyar kultúra fennmaradásához és felvirágzásához vezetett.

GÖMÖRI GYÖRGY
Cambridge

Bethlen János Históriajának függelékéről. Bethlen Jánosnak, Erdély Tacitus-ának *Historia rerum Transylvanicarum* című munkája sokáig kéziratos másolatban terjedt. Első része, amely 1663-tól 1669-ig tekintette át az erdélyi eseményeket, nyomtatott formában csupán 1772-ben jelent meg Bécsben. Az 1670-től 1673-ig történt eseményeket bemutató második rész pedig ugyanott látott napvilágot 1783-ban. Mindkettő gondozója Horányi Elek volt. Előszava szerint a *Historia* kéziratát Carolus Iosephus Fritz de Rustenfeld birodalmi, császári és királyi udvari kamarai tanácsostól szerezte meg Bécsben. E kiadás latin szövege bizony igen sok kívánnivalót hagy maga után. Rengeteg a kézirat félreolvasásából vagy a szerkesztő és a szedő hiányos latin tudásából adódó elírás benne. Már a kortársak is jól látták ezt. Benkő József nemrégiben megjelent levelezéséből¹ kiderült, hogy ő is elégedetlen volt e kiadással. Nehezményezte, hogy közrebocsájtója „plurimis mendis sublatiis recognovit”, azaz a hibáktól megjobbítva adta ki, ahelyett, hogy „az Író Bethlen János tulajdon keze’írása, melyly is Erdélybenn egy e’féléken kapónál találatik, elé hivatattot volna.”²

Mindent megtett annak érdekében, hogy megszerezze Bethlen János eredeti kéziratát. Igyekezett kölcsönkérni az elérhető példányokat, tanulmányozás céljából. 1781. március 29-én Pataki Sámuelnek írta, hogy meg akarja nézni azt a kézírásos példányt, amelyet még ő másolt Bethlen Gergely grófnak, amikor enyedi diák volt, továbbá el kívánta hozatni magához Ajtára gr. Teleki Sámuel tanácsúr példányát is.³ A másolatok azonban nem elégítették ki. 1781. május 15-én írta: „Bethlen János Continuatioját minden eddig olvastam exemplarban hibásnak találtam.”⁴ Teleki Sámuelről megkapta annak kéziratát,

⁸ Századok 1888. 355.

¹ Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette SZABÓ György és TARNAI Andor. Bp. 1988. (Commerciana litteraria eruditorum Hungariae I.)

² Uo. 211 (helyesen 121).

³ Uo. 125–127.

⁴ Uo. 131.

1781. november 28-i levele szerint. Ezt a példányt a nála lévő kézirattal összevetette és néhol kiegészítette, néhol pedig javításokkal látta el.⁵ Pár nappal e levél elküldése előtt nagy titokzatosan jelezte Telekinek, hogy „Tsak alig, ha a' Bethlen Janos igaz *autographumát* jó pénzért Nagyságodnak nem kerítjük: de ez igen nagy titok attól, a' kitől függ a' megnyerés.”⁶ Kiterjedt levelezése és könyves kapcsolatai révén hozzájutott az eredeti kéziratos példányhoz is. 1781-ben az Országgyűlésnek írott beadványában felvetette az eredeti kézirat alapján készítendő új kiadás tervét is.⁷ 1792. január 18-án pedig Aranka Györgyhöz írott leveléhez csatolta annak a *Jelentésének* a másolatát, amelyet 1791. Szent Márton napján küldött el az erdélyi gubernátornak. Ebben az iratban jellemzett néhányat azokból „az el-szenvedhetetlen és számtalan hibákból”, amelyek a Horányi-féle bécsi kiadásban találhatók.⁸ Megállapításait már a kezében levő eredeti kézírral való összevetés alapján tette:

„Nállam vagyon a' Betlen János Ur tulajdon írása, minden tsonkaság nélkül, negyed rétbén 357 levélen (foliumon), mely is 89 árkost tészén, vászonnal béllert veres bőr táblában. Ha valaki vakmerőképpen kételkednek benne; könnyen meg-győzöztetnék annak az Urnak Erdélybe szerte, de legbővebben az Udvarhelyszéki Leveles Házban található törvényes Leveleiből.”⁹

Benkő József összevetéseit a *Historia* 1993-ban megjelent magyar fordításakor messzemenően figyelembe vettük,¹⁰ annál is inkább, mivel nincsen tudomásunk arról, hol van jelenleg az eredeti kézirat. Benkő levelezéséből további sorsát illetően annyit tudunk, hogy ő 1792. május 1-jén visszaváráon elküldte azt Bethlen Gergelynek, hogy összevehesse Benkő *Jelentésével*.¹¹ Levelezésében azután már nem történik említés többet e kézitról. Bízunk benne és nagyon reméljük, hogy az eredeti kézirat fent olvastott, részletes leírása ráillik valamelyik még meglévő példányra.

Benkő József a már említett *Jelentésében* megjegyezte, hogy a Horányi-kiadás végén két olyan irat is szerepel, amely nem található az eredeti kéziratban:

„2. Hogy 1673-ra olyan két Írást ragasztott hátul [ti. Horányi], melyek sem azon esztendőre nem határozathatnak, sem a' Betlen János keze írásában (mely nálam minden tsonkaság nélkül találtatik; ugy, hogy a' végén fél levélnél több maradt tisztán) nem találtatnak. Ugyan is, a' mi a' nyomtatás 2-ik Darabjának 460. [helyesen: 466.] lapján, a 17. és 18. sorokban, így olvastatik: *Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit*. Ezek éppen az utolsó szók Betlen János írásában, és a' mi osztán mindjárt nem hogy új Szakaszbba tétetnék, de tsak nagy betűkkel sem kezdetik a' nyomtatásban, ezen szokkal: *quod calamitosissimis hisce temporibus*, 's foly a' 496-dik lapig, az egészeszen más színű munka, 's kérdés, ha Betlen János írtaé? Ismét egészeszen más színű, 's más időre való u. m. 1658-ra, ez a' Munka, a' mely ottan kezdődik *Innocentia Transilvaniae* nevezet alatt. Igaz ugyan, hogy már ez a' Betlen János munkája, melyben menti az Erdélyieket, és Erdélynek a' Pogányok által lett pusztulását egészen 2-dik Rakóczi Györgyre rakja, de ezt külön írta 's nyomtatta volt is-ki.”¹²

Az első mű, amelyik egyáltalán nem válik el a *Historia* utolsó mondatától, heves kirohanás az Osztrák Ház politikája ellen. Bethlen történeti munkájától eltérő ünnepélyes hangvétele és fenkölt stílusa már a történészeknek is feltűnt. Bartoniek Emma külön utalt erre a Domus Austriaca ellen intézett vádiratra, de mivel ő is csak a nyomtatott szöveget ismerte, fel sem merült benne, hogy szerzője nem azonos

⁵ Uo. 150.

⁶ Uo. 149.

⁷ Uo. 328.

⁸ Uo. 333–339.

⁹ Uo. 336.

¹⁰ BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673*. Ford. P. VÁSÁRHELYI Judit. A jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta: JANKOVICS József. Bp. 1993. Balassi.

¹¹ BENKŐ József: *i. m.* (1.) 341.

¹² Uo. 335–336.

a *Historia* szerzőjével.¹³ Annál is inkább, mivel az utána következő irat vitathatatlanul Bethlen János munkája volt, amelyet Barcsay Ákos fejedelem megbízásából írt annak érdekében, hogy Barcsaynak II. Rákóczi Györggyel szemben való eljárását igazolja a külföld előtt.¹⁴ Igaz ugyan, hogy Bethlen János az 50-es évek zivataraiiban a németes Kemény Jánosnak is hűségnyilatkozatot tett, de mindig is a török orientáció híve maradt. Mondanivalója tekintetében tehát nem volt idegen Bethlen felfogásától az osztrák önkényt leleplező irat. A szégyenletes vasvári békét követően mélyült el benne az Osztrák Házzal való szembenállás. Éppen ezért szimpatizált a Wesselényi-összeesküvés bukása miatt Erdélybe menekült magyarországiakkal, bár nem nézte jó szemmel Teleki politikáját, aki aktívan részt vállalt a száműzöttek katonai akcióiban is.

A Domus Austriaca elleni vádirat eredetére a szöveg elején olvasható „*austeritas*” és „*libellus*” szavak vezettek rá bennünket. Kézenfekvőnek tűnt ugyanis az ismeretlen szöveget összevetni az először 1671-ben megjelent *Austriaca austeritas* című röpirattal.¹⁵ A két szöveg lényegében teljes azonosságot mutat. A *Historia*-beli változat közli a röpirat főszövege előtt olvasható bevezetés szövegét is:

Austriaca austeritas (1671)

„Quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram, inaudita plane austeritate, in Regno Hungariae, exercent, per editionem exigui hujus, quem cernis, Libelli, in medium prodeam. . .”

A Historia 1783. évi kiadásának 466. lapja:

„Annus tandem hic infaustus inter hos motus nobis valedixit, quod calamitosissimis hisce temporibus, quae aetatem nostram inaudita plane austeritate regni Hungariae exercent, exiguo hoc, quem cernis libello, in medium producam.”

Mint ismeretes, ezzel a nyomtatvánnyal kezdődött azoknak a politikai színezetű vitairatoknak a sora, amelyek célja az volt, hogy a külföld előtt lelepleződjék az Osztrák Ház 1670-es években Magyarországon gyakorolt önkénye. Évente jelent meg e tárgyban újabb és újabb vádirat – természetesen szerző nélkül és koholt nyomdahellyel.¹⁶ Az *Austriaca austeritas* szerzőjének sokáig Bethlen Miklóst tartották, míg nem levelezése alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ő maga sem tudta, ki a szerző.¹⁷ E röpiratot 1672-ben annak *Continuatio*-ja követte, melynek viszont már valószínűleg Bethlen Miklós volt a szerzője.¹⁸ Ennek első fele újra közreadta az *Austriaca austeritas* teljes szövegét. A katolikus és osztrák álláspontot összefoglaló *Evisceratio mendacissimae nugacitatis, Austriacam austeritatem somniantis, ostendens in Austriacis Clementiam pro austeritate. Sed minoribus quibusdamque nugis praetermissis, crassiora duntaxat scommata detergentur* 1673-ban jelent meg Bécsben.¹⁹ Erre a választ a Justus de Palma Florentini álnév mögé rejtőző Pósházi János adta meg ugyanabban az esztendőben *Austriacae austeritatis, ejusdemque continuationis confirmatio, hoc est absurdissimae eviscerationis austriacam clementiam depraedicans refutatio* címen.²⁰

De térjünk vissza az *Austriaca austeritashoz*! E röpiratban a magát meg nem nevező, mindmáig ismeretlen szerző azt a folyamatot meséli el, amelynek során az egykor dicső magyar állam a végső hajótörésig

¹³ BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XV–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Sajtó alá rendezte: RITOÓK Zsigmondné. Bp. 1975. 463.

¹⁴ [Várad], 1659 = RMK II. 929. Vö.: V. ECSEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám ismeretlen nyomtatványai* = MKSz 1989. 47.

¹⁵ [Kolozsvár], 1671. = RMK II. 1293.

¹⁶ Már 1902-ben megállapította GYALUI Farkas, hogy e nyomtatványok Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári műhelyében készültek – Vö.: MKSz 1902. 73. Meghatározását V. ECSEDY Judit szóban megerősítette a 16–18. századi nyomtatványok betűtípusainak repertórium alapján, amit ezúton is köszönünk.

¹⁷ JANKOVICS József: Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek = MKSz 1978. 356–359.

¹⁸ [Kolozsvár] = RMK II. 1293. Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.)

¹⁹ RMK III. 2638.

²⁰ [Kolozsvár] = RMK II. 1319. – Vö.: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358–359.

jutott el az Osztrák Ház irányítása alatt. Lényegében röviden felvázolja történelmünket. Utal a magyar nép évszázadokon át megmutatkozó bátorságára, amelyért kiérdemelte „a Messiásnak szentelt világ leg-erősebb bástyája” elnevezést. Uralkodói mindig olyan mágnások voltak, akik szerették a népet, kegyelmmel kormányoztak. II. Lajos szerencsétlen halála véget vetett ennek az idilli állapotnak. Ekkor Isten büntetéseként lezárult Magyarország dicsőséges korszaka. Az Osztrák Házat választották királyi házul. Már első uralkodók: I. Ferdinánd, Miksa, Rudolf idején megkezdődtek a hatalmaskodások; az osztrákoknak a törökökkel való megalkuvása, amelynek következtében egész magyarországi tartományokat engedték át a törököknek; a vallási zaklatások, a magyarok ősi szabadságának megsértése. Ellenük lépett fel Bocskay István mozgalma. Az ő és Bethlen Gábor politikai és hadi sikerei a magyarországi rendekre háruló terhek viszonylagos enyhülését eredményezték. III. Ferdinánd idején az 1638. évi országgyűlésen tett ígérek ellenére fokozódott a protestáns vallás üldözése, és csupán szép szavaknak bizonyultak az 1642. és 1655. évi országgyűléseken aláírt egyezségek Magyarország szabadságának megújításáról. Lipót hasonlóképpen cselekedett, mint elődei. Bár 1655. évi beiktatásakor mindent megígért; az 1655 és 1662 között történt események rácafoltak erre. Ezért esküdtek össze ellene Rákóczi Ferenc és társai, de ezzel is csupán alkalmat adtak a további vérengzésre. Az Udvar kegyelmet ígért azoknak, akik eldobják a fegyvert, de szavát nem tartotta be. Anélkül fosztották meg szabadságuktól és jószáguktól azokat, akik önként megadták magukat, hogy a hazai rendelkezések és a nemesi privilégiumok szerint országgyűlésen hoztak volna ítéletet ellenük. Sőt még a Rákóczi-felkelésben részt nem vállalók ellen is eljárást kezdeményeztek. A Wesselényi-felkelést pedig a pártütés és a zendülés gyűlöletes nevével mocskolták be, pedig azt a rendek teljes joggal indították. II. András *Aranybullája* ugyanis kimondja, hogy „valahányszor a király a királyi igazgatásban az uralkodás állhatatlan szeszélye folytán vétségeket követ el, vagy országa alattvalóit szokatlan terhekkel sújítja, vagy az alapvető törvények és állami rendelkezések és a kivívott privilégiumok figyelmen kívül hagyásával, sőt akár az országnak és a szent koronának letett esküje ellenére kormányoz, mindannyiszor büntetlenül bekövetkezhet az ország Rendjeinek királyuk elleni fegyveres felkelése is.”²¹ Ártatlanul bűnhődnek ennek értelmében a magyarok. A spanyol inkvizícióhoz hasonlóan járnak el ellenük. 1672. december 22-én kelt királyi idézőlevéllel a pozsonyi Törvényszék elé idézték a szétszéledő bűjdosókat, de az eljárás ígérete csak csalétek, és hasonlóképpen fogják majd rászedni a megjelenteket, mint a cseh felkelőket 1621-ben. Ezért tartja különösen fontosnak az anonym szerző, hogy olvasója tanulmányozás és okulás céljából megszerezze magának a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című 1648-ban megjelent könyvet. Ebből megláthatja az olvasó, hogyan járt el az Osztrák Ház a cseh felkelés leverésében. Ha mégsem tudná eme „arany könyvet” megszerezni magának, akkor törekedjen a vallási megbékélésre, nehogy a Csehországhoz hasonló rabságba sodródjék a magyar nemzet. Ez a röpirat rövid tartalma.

1621-ben a téli király vereségét követően II. Ferdinánd kemény intézkedéseket hozott a cseh protestánsok ellen. Prédikátoraikat száműzte, híveiket pedig áttérésre kényszerítette.²² A cseh egyháztörténettel kapcsolatban fentebb idézett mű szerzőjének neve nem szerepel a címlapon, sem a nyomtatványban,²³ de e munkát saját műveként nevezte meg Comenius autobiográfiájában, az *Epistula ad Montanum*-ban.²⁴ Először 1647-ben jelent meg Leidenben *Synopsis historica persecutionum ecclesiae Bohemicae* címen, majd 1648-ban hely nélkül a fentebb idézett címmel.²⁵ N. N. N. aláírását, *in exilio, 1632.* kelt előszava szerint a cseh protestánsüldözés elől Belgiumba menekült csehek tudomására jutott, hogy újból kiadják Joannes Fox *Martyrologiumát*. Őket is felkérték üldöztetésük leírására. Comenius vállalkozott is erre. Céljának tekintette, hogy a cseh egyház jelesebb változásait röviden *stylo historico* bemutassa a régi

²¹ BETHLEN János: *i. m.* (10.) 583–584.

²² CSÁJI Pál: *Jessenius György* = Egyháztörténet 1959. 47.

²³ Az OSzK-ban két példánya is megvan a 159.496. és az App. H. 361. jelzeteken.

²⁴ J. A. COMENIUS: *Diló. Opera omnia I.* Epistula ad Montanum. . . Ediderunt: Julie NOVÁKOVÁ, Antonia ŠKARKA. Praha, 1969. Acad. 32. 53.

²⁵ BLEKASTAD, Milada: *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky.* Oslo–Praha, 1969. Universitetsforlaget — Acad. 132. 439–440.

történeti annalesek kivonatával. Ehhez hozzávette az ún. *Ferdinanda persecutiót* is, azaz a 17. század húszas éveiben kezdődött csehországi protestánsüldözés főbb fejezeteit is. Ez a hajsza ugyan elsősorban politikai jellegű volt, mégis *martyria tamen esse*. E részekben Adam Hartmann, a prágai Bethlehem lelképásztora volt nagy segítségére adataival. Comenius összeállítása végül is nem került bele Fox művének hetedik kiadásába,²⁶ hanem önállóan jelent meg. E könyv igen nagy népszerűségnek örvendett. 1650-től kezdve lefordították angolra és németre is, és többször újra kiadták. Cseh fordítása 1655-ben a lengyelországi Lesznóban, majd 1663-ban Amszterdamban jelent meg.

Magyarországi ismertségéről is több adatunk van. A Ráday-könyvtárban őrizték egy példányát, amelynek tulajdonosa Ladmóczi István gályarab volt, aki Zollikofer Lőrinc szentgalleni lelképásztortól kapta azt 1676. július 24-én Szentgallenben,²⁷ pár esztendővel azután, hogy az *Austriaca austeritas* anonim szerzője ennek az „aureus libellus”-nak a tanulmányozását olvasója figyelmébe ajánlotta. A 18. században több magyar fordítása is született e műnek: ismeretlenül őriz egy fordítást az Országos Széchényi Könyvtár.²⁸ Csáji Pál pedig a „Csider Imre – 1782-ben Csehországba exmittált lelképásztor kéziratos könyvében” lévő magyar változatra hívta fel a figyelmet, amely ma már nem található.²⁹

Mivel a *Historia* címlapján nincs feltüntetve a szerző Comenius neve, lehetséges, hogy sokakban, akik forgatták, nem is tudatosodott, hogy Comenius művéről van szó. Mégis fontos és eddig nem ismert adalék e mű ismertsége is Comenius oeuvre-jének magyarországi befogadása szempontjából. S e könyvnek „aureus libellus”-ként való aposztrofálása elárulja, hogy az *Austriaca austeritas* szerzője igen fontosnak tartotta, hiszen napjainkig az „arany” jelzőt csak olyan könyvekhez tesszük hozzá, amelyek valamilyen szempontból különösen jelentősek. A 17. században sem volt ez szokatlan. Hiszen Spielenberger Jónás is „aureus libellus”-ként ajánlotta az olvasó figyelmébe Szenci Molnár Albert *Discursus de summo bono* című fordítását:³⁰

„Svnt multi satis aurei libelli,
Omneis inter aureos libellos
Molnaris placet aureus libellus.”

Maga Comenius is használta e kifejezést Fortius Ringelberg *De ratione studii liber vere aureus* című művének címlapján.³¹ Századunkban is élünk ezzel a jelzővel pl. *aranymondás*, *Arany ABC*,³² *Arany mesekönyv*.³³ Lehetséges, hogy az *Aranybulla* ellenállási záradékának az idézése – ugyan II. András törvényét az *Austriaca austeritas* nem nevezte *Aranybullának* a latin szövegben – vezette az ismeretlen szerző tollát arra, hogy a *Historia persecutionum ecclesiae Bohemicae* című könyvet „aureus libellus”-nak nevezze. A cseh eseményekre való utalás később, az 1673-ban megjelentetett *Austriaca austeritast* cáfoló irat *Confirmatioja*, azaz megerősítése céljából kiadott mű üdvözlőversében is előfordul:³⁴

²⁶ FOX, Johann: *Actes and monuments of matters most speciall and memorable, happenyng in the Church, with an universall history of the same. . . the seventh time newly imprinted. . .* London, 1632.

²⁷ L. a 22. sz. jegyzetet!

²⁸ COMENIUS A. Janos: *Rövid Historiája az Tseh Országi Eklésiának Üldöztetésének, Melly Keresztynné lételenek kezdetitől fogva, azaz 849-dik Esztendőitől egész 1632-dikig folytatatik.* NÉMETHI Sámuel másolata 1795-ből (OSzK Kézirattár Quart Hung 1146.).

²⁹ L. a 22. sz. jegyzetet!

³⁰ SZENCI MOLNÁR Albert: *Discursus de summo bono.* Értekezés a legfőbb jóról. Sajtó alá rendezte: VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1974. Akadémiai. 96.

³¹ Joachimi Fortii RINGELBERGII *De ratione studii liber vere aureus.* Patak, [1651] typis principis = RMK II. 774.

³² DONÁSZY Magda – REICH Károly: *Arany ABC.* [Verses képek] [Bp. 1966.] Minerva.

³³ BENEDEK Elek: *Csudalámpa. Arany mesekönyv.* A világ legszebb meséi. Összegyűjtötte: BENEDEK Elek. Bp. [1924.] Athenaeum.

³⁴ *A kuruc küzdelmek költészete.* Vál., sajtó alá rendezte: VARGA Imre. Bp. 1977. Akadémiai. 758.

„Quin i, lanienas inspicie
Bohemicas, et tunc fatere in Austria
Austeritatem stare pro clementia.”

Bárki vagy bárkik voltak is a röpiratok szerzői, az elsőben felvetett hasonlóság az 1670. évi magyarországi és az 1621. évi csehországi események között igen meggyőzőnek és intőnek hatott.

A Bethlen János *Historiája* végére folyamatosan illesztett szöveg tehát az *Austriaca austeritas* volt. A szerző a bevezetésben csak annyit árult el magáról, hogy *Nativus Ego Hungarus*, azaz magyarországi születésű volt. (A_{2b}). Erre az utalásra a szakirodalom eddig nem figyelt fel, hiszen a röpirat írójának sokáig tévesen Bethlen Miklóst tartották. Jankovics József cikke azonban meggyőzően bizonyította,³⁵ hogy ez lehetetlen.

Bethlen Jánosnak a szerzőségét is el kell utasítanunk, hiszen — amint láttuk — Benkő Elek világosan utalt arra, hogy ez a szöveg nem volt benne az eredeti kéziratban. Valószínűleg még a 17. század 70-es 80-as éveiben másolta — az egyik Magyarországról száműzött vagy kárvallott e vádiratot a *Historia* szövegéhez. És e változat további másolatai következtében a *Historia* szerves részévé vált. Az összes, OSZK Kézirattárában őrzött, a 18. században, de még a Horányi-kiadás előtt készült *Historia*-kéziratban megtalálható ez a kiegészítés.³⁶ A szöveg bemásolásának oka talán az lehetett, hogy a röpirat megjelenése után igen ritkának számított. Angyal Dávid levéltári források alapján idézi, hogy „A gonosz kiadványt, mint a kormány hívei nevezték. . . , egy kolozsvári könyvkötő árulta a nagybányai vásáron és a kormány tartott a vádirat hatásától, mert a példányokat szerette volna lefoglalni.”³⁷ Nem véletlen az sem, hogy az *Austriaca austeritast* megjelenése után egy évvel változtatás nélkül újra kinyomtatták a *Continuatioja* elé is. A röpiratokhoz így is nagyon nehéz volt hozzájutni. Bethlen Miklósnak sem sikerült 1677-ben mindháromat megkapni, csak a *Confirmatiót* tudta megszerezni Kolozsvárott, a nyomtatványok megjelenési helyén.³⁸ Kéziratos terjedése viszont az egész 18. században folytatódott, mígnem újra nyomtatásban is napvilágot látott abban a városban, amelynek politikája ellen eredetileg irányult, Bethlen János *Historiájában*.

P. VÁSÁRHELYI JUDIT

Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról. Közvetlenül a fenti címben körvonalazott témáról szóló korábbi cikkem¹ megjelenését követően hívta fel figyelmemet Rózsa György az ő már korábban megjelent írására, *Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen*,² amelyet — és erre nincs mentség — sajnos nem ismertem.³ Ebben több mint félszáz, nagyméretű, metszettel díszített, vizsgatételeket tartalmazó, plakátalakú nyomtatványt ír le az 1633 és 1774 közötti időkörből, amely mind magyar vonatkozású. Ezek közül nem kevesebb, mint kilenc selyemre készült. Egyedül csak az 1740-ben Kolozsvárott nyomtatott található csupán az említett cikkemben.⁴ Figyelmen kívül hagyva a külföldön (Bécsben és Prágában) előállított négy vizsgatételt, négy selyemre nyomtatott hazai kiadvány pótlás formájában történő ismeretetését kötelességemnek tartom.⁵

A legrégebbit közülük 1735-ben Nagyszombatban jelentették meg. Az ottani egyetemen Antonius Hellmar vezetése mellett Emericus Norssich vizsgájához logikai témakörben írt húsz vizsgatétel a rendkívül nagyméretű kiadvány (128 × 82 cm) túlnyomó többségét alkotó rézmetszet alatt található. A sárga

³⁵ L. a 17. sz. jegyzetet!

³⁶ Fol. Lat. 1101, 1102, 1103, 3109.

³⁷ ANGYAL Dávid: *Késmárki Thököly Imre 1657–1705*. Bp. 1888. 63.

³⁸ 1677. aug. 8-án kelt levele Teleki Mihálynak — idézi: JANKOVICS József: *i. m.* (17.) 358.

¹ *Magyar Könyvszemle* 1992. 264–269.

² *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 1987–1988 (33.) 257–289.

³ E helyen is megköszönöm Rózsa György segítőkész figyelemfelhívását.

⁴ *Acta*. . . 279. és 33. kép. — *Magyar Könyvszemle* 1992. 267–268.

⁵ A művészettörténeti részleteket a hivatkozott szakszerű cikkből szükségtelennek tűnt megisméltetni.

selyemre készített egylevels nyomtatványt a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnoka őrzi.⁶ A textil-alapanyag alsó részét levágták és csak ez került Nagyszombatban megnyomtatásra. A 13 cm magas csíkot ezt követően — néhány mm-es szükségszerű átfedéssel rövidítve az eredeti méretet — hozzávarrták a nagyobb részhez, amely a rézmetszetet már korábról hordozta.

Ez a megoldás arról tanúskodik, hogy a rézmetszet — alul üresen hagyott résszel — készen érkezett Augsburgból, és Nagyszombatban csupán a selyemről ekkor leválasztott üres csíkot helyezték a nyomda-sajtó alá. Nem megalapozatlan az az általánosító feltételezés sem, hogy a papírra készült hasonló kivitelű kiadványok esetében is ez volt az eljárás: a kész metszetek a vizsgatétel szövegéhez üresen hagyott mezőkkel készen érkeztek Augsburgból, ahol is az ilyen jellegű rézlapok és arról a nyomatok előállítására szinte speciális iparágá fejlődött a 17. és 18. század közepe között.⁷

A Rózsa György által ismertetett további három, ugyancsak sárga selyemre készült vizsgatétel szöveges részét mind Budán nyomtatták a Landerer-féle műhelyben. Időrendben az első, amelyet ugyancsak a Nemzeti Múzeum őríz, 1748-ban Martinus Poláknak a szegedi piaristáknál tartott vizsgájának hatvan tételét tartalmazza, amikor is a vizsgáztató Ernestus a S. Georgio (= Franciscus Schulcz) volt.⁸ A másik két selyemre készült vizsgatétel a Budapesti Történeti Múzeum Metszetgyűjteményében található. A korábbi 1751-ben azzal a hat vizsgatétellel nyomtatták, amelyről, a budai születésű Franciscus Xaverius Bergernek kellett ismereteit előadnia a vizsgáztató Josephus Pinter jezsuitának a rend budai kollégiumában.⁹ A későbbit Leopold Landerer budai mester 1763-ban készítette Joannes Mráznak, az esztergomi érseki szeminárium hallgatójának ugyancsak a budai kollégiumban tartott vizsgájára, akinek nem kevesebb, mint 74 tétellel kapcsolatban kellett számot adnia tudásáról Joannes Baptista Illei, Valentinus Kácskovic és Antonius Pilippen jezsuita professzoroknak.¹⁰

A metszetek Augsburgban történt előállításának feltételezését megerősítve lehet látni azokban a római számjegyekben is, amely sorszámok csaknem kétszázig terjednek a különböző metszetek felső szejgélyén. Nyilván ezekkel különböztették meg egymástól az augsburgi műhelyekben a nagyméretű rézmetszeteket. Teljesen valószínűtlen, hogy ezeket onnan Magyarországra szállították volna, akár azokat oda kölcsönbe, vagy még kevésbé eladva.

Akad olyan Prágában 1774-ben tartott vizsgára készített metszetes vizsgatétel, amelyből selyemre nyomtatott példányt a Magyar Nemzeti Múzeum, míg a metszetről papírra előállítottat az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.¹¹ Jól példázza ez azt, hogy ugyanabból a metszetből egyaránt készültek levonatok selyemre és papírra.

BORSA GEDEON

1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelv-mívelő Társasághoz. A marosvásárhelyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság 1794-es levelesládájából az elmúlt kétszáz év alatt hozzáférhetőleg harminc levél látható napvilágot. Meglehetősen kevés, ha figyelembe vesszük, hogy az 1793. december 3-án alakult társaságnak az 1794-es év kezdő időszaknak számít, Aranka György pedig számos régebbi kapcsolata mellett a társaság jó működése érdekében most kezdi kibővíteni, kiszélesíteni kapcsolatait. 1794-ben küldi ki a szélrózsa minden irányába azt a felhívást, amely belépésre szólít az erdélyiek tudományos társaságába. Az év tragikus politikai fordulatai véget vetnek a Kazinczyval folytatott levelezésnek, ugyanakkor számos új kapcsolat kezdődik el — sok esetben éppen levelezés útján. Kovachich Marton György, a forráskutató, levéltáros akkor jelentkezik első latin nyelvű leveleivel, amelyekre Aranka mindég magyarul válaszol; gróf Fekete János is 1794-ben csatlakozik hosszú távra a társasághoz; sűrű a levélváltás Aranka és a Kolozs-

⁶ Acta... 277. és 28. kép.

⁷ APPUHN-RADTKE, Sibylle: *Das Thesenblatt im Hochbarock*. Weissenhorn, 1988.

⁸ Acta... 281–282. és 37. kép.

⁹ Acta... 282. és 38. kép.

¹⁰ Acta... 285. és 42. kép.

¹¹ Acta... 286. és 43. kép. — Apponyi metszetgyűjtemény 4.

váron székelő társasági elnök, gróf Bánffy György gubernátor között is. Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, Domokos egyike a legaktívabb levelezőknek. De a szüntelenül bővülő társaságnak nemcsak „magas rangú” pártfogói vannak. Már 1794-ben sok a névtelen, vagy majdnem névtelen, országosan alig, vagy egyáltalán nem ismert személy: pap, diák, katona, közeli és távoli értelmiségi. A fennmaradt levelek nagyobb része 1794 első feléből való, ami összefüggésben lehet azzal, hogy Aranka augusztustól késő őszig Magyarországon tartózkodik, amikor visszatér Erdélybe, Kolozsváron rövidesen a megnyíló országgyűlés várja, ahol hivatalosként van jelen. Balsejtelmekkel. Augusztus 21-i budai keltezésű levelében beszámol Bánffy Györgynek Martinovicsék letartóztatásáról. Egyelőre semmi bizonyost nem tudni. Csak találgatni lehet. Milyen célból: „A dolog kimenetele meg fogja mutatni. . .”¹ írta, de amit hozzáfűzött: a „sokaknak másoknak” a letartóztatásáról, elhurcolásáról terjedő hírek nem sok jóval kecsegtetnek.

Az alábbiakban néhány – szám szerint 7 – levelet közlünk, az alábbi levélírók szerint:

1. Kotsis Sámuel, Sepsiszentgyörgy, április 3. – 2. Elek Márton, Magyar Földvár, május 9. – 3. Henter Antal, Szent Demeter, május 12. – 4. Ángyán János, Debrecen, május 18. – 5. Székely Márton, Beszterce, augusztus 18. – 6. Tszizi (Csizi) István, Tokaj, október 9. – 7. Szalkai Antal, Pest, november 14.

Kik voltak ők? Nehéz röviden felelni a kérdésre. Többségükről jóformán csak annyit tudunk, amennyit levelük elárul; javarészüik életrajzi adatai ismeretlenek az utókor számára. Kotsis Sámuel sepsiszentgyörgyi református lelkész egy 1787-ben talált, de az ezerhatszáz éves közepéről származó kéziratról számol be, amelyben az idő folyásáról, változásairól szól az ismeretlen szerző, s ha mára fennmaradt volna az írás, talán a kezdeti időjárásmegfigyelésről tájékozódhatnánk. A társaság dokumentumait közlő kötetben egyszer találtuk meg a levélíró nevét, a társaság tagjai sorában.²

Elek Márton³ magyarföldvári református prédikátor neve sem ismerős; őt is tagnak hívták az egykori társaságba, az ő leveléből egy szegénysorsú lelkész keserve tör elő, aki szeretné írásaival is a közjót szolgálni, de „mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekintetteket hogy olyan Elő-menetelemet munkálódtak volna, hogy a nálám lévő Talentomott, Nemzetemnek Hasznára fordíthatam volna.” Kéri Arankát, hogy olyan ekléziához juttassa, ahol némivel több legyen a jövedelme, hogy jegyzéseivel, kézírásaival a társaságot szolgálhatná. Már hozzá is fogott a fordításokhoz. Aranka levelére írt rövid megjegyzéseiből sejteni lehet, hogy ő is szívesen papírra vetné feljegyzéseit az időjárással kapcsolatos megjegyzéseiről. (Nem tudjuk, hogy tervét megvalósíthatta-e?!)

Henter Antal báró nagy tisztelettel vette meghívását a társaság tagjai sorába, rögtön el is küldte az ún. „tagdíjat”; az első öt rhénus forintot. Henter Antal nevét több taglistán is megtaláljuk; tudományos tevékenysége ismeretlen. Később fontos hivatalhoz jutott.⁴

Ángyán János levelét még a debreceni kollégiumból írja; mint diák eltűnődik a „nemzetünk diszét már valahára munkába vett társaság”-ok sorsáról, amelyek – mint a kassai és a pesti is – már korán elenyésztek. Szinte imát mond a létrejött erdélyi társaság fennmaradásáért, amelynek híre örömet váltott ki, mint írta: „Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömeokban, hogy ismét egy nemes Társaság készül. . .”, amelynek célja lesz a nemzetet kiemelni, a műveltebb nemzetek példáját követni a sok-sok tennivaló megvalósításában. A lelkes levélíró az első, akinek életrajzi adatai ismertek: 1768. március 10-én született Vörösberényben, Veszprém megyében, ő is a debreceni diákevek után külföldi akadémiára ment, Jénába, ahonnan hazatérve több helyen lelkészkedett, míg 1846-ban meg nem halt. A lexikonok több nyomtatásban is megjelent művét tartják számon.⁵

1 Magyar Könyvszemle 1987/3. 226.

2 JANCsó Elemér: *Az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 348.

3 Uo. 347.

4 Aranka levélben (1794. júl. 25.) beszámol gróf Teleki Imrének arról, hogy Székelyudvarhelyen Bánffy György gubernátor részt vett a főtiszt választásán. A több jelölt közül báró Henter Antal, a katonikusok jelöltje kapta a legtöbb szavazatot, 150-et. Őt követte a református jelölt 148-cal.

5 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. 182–183. (Bp. 1981.)

Székely Márton fiatalkori levele elárulja írója fokozott tudományos érdeklődését — különösen a nyelvészet kérdései iránt. „... most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országai tagoknak munkájokkal is élvén anak készítésében. . .”, mint önérzetesen írja: „hiszen nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagnak originális elmék. . .”; s bár ő a szerencsésebb tudós-jelöltek közé tartozik, Marosvásárhelyen tanult, majd később Göttingában, és Marburgban, az utókor mégsem tudhat sokat róla; kéziratai elvesztek, születési és halálozási ideje ismeretlen; noha nemcsak könyvtáros volt, hanem Aranka lemondása után — egy rövid átmeneti időre — a társaság titoknoka is. Akkor láthatta valójában, hogy milyen nehéz állás mellett tudományszervezőként jeleskedni a tudományokat nem pártoló világban. 1817-ben bekövetkezett Aranka halála; ő írja meg első ízben Aranka életrajzát, amely megjelent a *Tudományos Gyűjtemény* 1818-as évfolyamában.⁶

Tsizi (Csizi) István Tokajban letelepedett főstrázsamester (1728–1805) erdélyi ivadék; nem ismeretlen, korábban is váltottak levelet Arankával, ő közvetítette a társaság szándékait a sárospataki kollégium tanárai felé; ő szervezte be tagnak Bartzafalvi Szabó Dávidot is. Egyik — 1793-ban írott, Arankához szóló — levelét Nagyszigethi Kálmán tette közzé.⁷ Nem ismeretlen levélíró, levelezett Kazinczyval is, a verseket írogató Molnár Borbálával is. Lakodalmi verseit — mint írja — ki is nyomtatták. És több más műve is nyomdafestéket látott,⁸ főleg a katonai élettel foglalkozók. S talán amit a költőnről feljegyzett — az még az irodalomtörténetnek is érdekes lehet. Régi barátsággal kérdi Arankától, hogy kik a Tudós Társaság érdemes tagjai?

A felsorakoztatott levélírók közül a legénigmatikusabb Aranka számára talán Szalkay Antal⁹ lehetett, akitől Aranka valószínűleg nagyobb támogatást remélt, erdélyi lévén viszonylag sokra vitte, hiszen 1790-től Sándor Lipót főherceg-nádor komornyikjának nevezték ki; 1792-től bizonyos irodalmi dicsfény is övezi, Bécsben Albertinél megjelentette Blumaer *Eneaszát* (*Abentauer des frommen Helden Aeneas*), ami magára irányította az erdélyi elszármazottakra is figyelő Aranka tekintetét. (Ezt a kötetet Prónay Sándor küldte meg Arankának.) Aranka ekkor még nem tudhatta, hogy az elszegényedett erdélyi köznemesi család sarjának személyében egy veszedelmes emberrel van dolga, olyannal, akiben a tehetség és a széllhámosság, a tudományos érdeklődés és a kalandor könnyelműség egyaránt jelen van. Honnan is tudhatta volna Aranka, hogy Szalkay veszedelmes besúgó,¹⁰ spicli, akit a levélírás idején, 1794. november 14-én már főkomornyiki állásából is elbocsájtottak. A levelében felsorolt, a társaság tagjainak sorába „bé avatott” urak híre nyilván örömmel tölthette el Arankát, s az 1795 augusztusától Marosvásárhelyre letelepedett Szalkay Antal — az 1795. novemberi jegyzőkönyv tanúsága szerint — már jelen van a társulat ülésein; felszólal, felolvas, és többen is ámulva hallgatják a „világot járt” hazafit, aki tudós aprólékossággal beszél a társaság ülésein arról, hogy miként lehet márványra metszve írni, vagy melyek a mezőgazdaság gondjai. . . Nem tudjuk, hogy az alatt a néhány év alatt mi derült ki a kétes Szalkayról Marosvásárhelyen, de az átmenetileg bérelt ház tulajdonosának gondjai voltak a bért nem nagyon fizető Szalkayval.¹¹ Nyughatatlan vére azonban nem sokáig marasztalta a székely fővárosban. 1753–1804 között zajlott viharos élete; a halál Budán érte utol. A levél, amelyet most olvashatunk — adataival túlmutat önmagán. Lehetőséget nyújt arra, hogy felülvizsgáljuk eddigi ismereteinket a társaság máig is 1794 nyarától 1795 teléig szüneteltnek hitt üléseiről. De ez már egy másik közlemény anyaga lehet.

* * *

⁶ Tudományos Gyűjtemény 1818. XII. 68–91.

⁷ Magyar Nyelvőr 1895. 379–382.

⁸ SZINNYEI József: *i. m.* II. 390–391.

⁹ JANCSÓ Elemér: *i. m.* 172, 177, 198, 199, 201, 209, 212, 216, 221, 227 és 349.

¹⁰ *A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794–1795.* Sajtó alá rendezte BENDA Kálmán. II. 99. (Budapest, 1952.)

¹¹ ItK 1898. ILLÉSY János írta meg az életét. További adatok rá vonatkozóan az ItK 1900. évfolyamában.

1.

*Kotsis Sámuel levele Aranka Györgyhöz*¹²

S[epsi]Sz[ent]György 3 Ápr. 1794.

Méltóságos Ur

Méltóságos Gratosius Uram!

A Méltóságos Ur hozzám méltóztatott porontsolatjára, holmi régiségekre való vigyázásomban szorgalmas vigyázást noha tartani kívántám; mégis olly szerentsém eddig nem lehetet, hogy mármost valami ollyás nevezetessel udvarolhatnék. Hanem –

Ez előtt hét esztendőkkkel akadtott kezemben egy régi darab irás, amellyet ujra le irtván most a Méltóságos Urnak ki küldeni bátorkodtam. Ez a Venus Plancta esztendejére készült egy Calendárium, amint nyomozhattam azon régi irásbul 1600nak a közepén készült, és attol fogva sok esztendőknön által obser-váltatom, s hogy az idő folyását s változásait találta alkalmason arra az régi irásra néhol fel jegyeztetve találta én magam is az 1787dik esztendőben obser-váltam, s valóságoson hogy jól találta úgy találtám et-től indittatván az utántolfogva (noha sok bajaim és utaim miat igen feleslegesen) tettem a több Planeták esztendejeken is observatiokor, de úgy veszem eszemben, hogy ha az ember egy illyent akarna más plané-ták esztendejére készíteni, úgy sok esztendők alatt folytatando observatiokra volna szükség. Hogy illyen alatsónsággal bátorkodtam az Méltóságos Urnak udvarlani, instálom arrol alázatosan a Méltóságos en-gedelmet, továbbis a Méltóságos Ur porontsolatja nyomozásában meg nem szünöm, lenni kívánok Méltóságos Ur

alázatos szolgája

Kotsis Sámuel

S[epsi]Sz[ent]Györgyi ref. Pap.

2.

Elek Márton levele Aranka Györgyhöz

M[agyar] Földvár 9 May 1794.

A Békességnek és a Szép Rendben magát gyönyörködtető egyedül bölts Istene közzölje bövséges Áldásait a Méltóságos Urral!

Vettem, nagy Tisztelettel, a Méltóságos Urnak hozzám intézetett Levelét, melyben, Személyemet és Tehetségemet fellyül halado Betsületemet látom, a melyre engemet méltóztat fel-magasztalni, midön engemet a Magyar Nyelv-Nemzeti Társaságnak nagy érdemű Hívei közzé méltóztatott hívni. Megvallom azt egyenes Lelki Esmérettel, hogy Értelmeknek Gyermekségemtől fogva fő és szüntelen tartó Fog-lalatosága egyedül tsak az volt, hogy nem magamnak, hanem a Közz-Jónak éljek, és minden Istentől ajándékozott Elmémbeli Tehetségemet tsak annak szenteljem. De ezen fel-tett Tzélomra való Eljutást nagyon meg-akadályoztatta az én szegény sorsom, melybe mint Gyermek koromkori Árvasságom, mind pedig mostani házi Állapotom Hellyheztetett. Mert ámbár az Istenek nagy Kegyelme lakozott is én ben-nem, a mellyel minden Erővel igyekezek szolgálni az Anyaszentegyháznak, de ugyan tsak mind eddig nem tapasztaltam az Elöl-Járóknak azt az én reám való Tekinteteket hogy olyan Elő-menetelemet munká-lódtak volna, hogy a nálám lévő Talentomott Nemzetemnek Hasznára fordithattam volna. Sőt a mi na-gyobb Keserűségem, valamikor valamelly népes Ekklesia engemet meg-hivott az ő Szolgálatyára, még annak is ellent állottak. Mellyre nézve Tsendességem sem Tehetségem nem lévén igen távul estem az én Tardjamtol. [?] Hogyha annakokáért Nemes és Méltóságos Haza-Fiakbol álló Bölts és Tudos Társaság engemet avagy tsak legg-alább való Szolgájának is akar fogadni, vegye Munkába, alázatosan esedezem, hogy én ollyan Ekklesiába lakhassam a mellyben a Tudományokban való különös Házam; és ahoz való Jövedelem is lehessen. Mert Tehetség nélkül még a legg-hasznosabb Munkának sem lehet jo Véget érni, és a mostani Világban Betsülete sintsen.

¹² A leveleket JANCSÓ Elemér másoltatta le az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárából, valamint a Lyceum könyvtárának kéziratárából.

A mi az én különös Jegyzéseimet és kéz Írásaimat illeti, azoknak hasznos Rendbe szedegetése igen Tsendes Alkalmatosságot kíván, és oly hamar nem is lehet Végbe vinni, hogy mostan el-küldhettem volna, de azért hogy most halad, el nem marad, hanem jó moddal el-készítvén bé-küldöm. E mellett azt is jelentem, hogy én hozzá fogtam Stapserből, a Nemzeti Nyelvből magyarra fordítani, de némi nemű képpen rövidíteni is az Erköltsi Tudományt (: Moralem Theologiam).

És azt is fogom az Urral közleni. Mostan pedig, mivelhogy bizonyos Okokra nézve világosan Ertelmemet ki nem írhatom, ajánlom magamat a Méltóságos Urnak hozzám ki jelentett kegyességé[be] maradván Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája

Elek Márton

M[agyar] Földv[ári] Refor[mátus] Praed[icator]

Címzés: Perillustri ae Spectabili Domine, Domino Georgio Aranka, Inclytae Regiae Tabulae Supernumerario Adessori meritissimo – Fautori mihi maxime collende

M[aros] Vásárhely.

Aranka jegyzete: Földvár 9 May Elek Márton

- 1) Igéri Szolg[álatát] (Az Idő Járásáról tett Jegyzéseinek közléséről)
- 2) Panaszol és Segedelmet kér. – Válaszoltam 22. May.

3.

Henter Antal Aranka Györgyhöz mint titoknokhoz

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mivelő Társaság!

Méltán érdemes az büntetésre azon Fiu, akki édes Szülőit kiktől éltét vette, nem betsülli, nem segilti, sőt meg veti de valójába nem kisebb büntetésre méltó az is én előttem, akki kedves Hazájának, mellyben születet, mellynek kebelébe tsendesen él, Boldogulására, előmenetelire egész igyekezettel nem törekedik; már pedig szerentsém lévén az mult holnapba hozzám utasítani méltoztatott Tudosításából a Tek[intetes] Nemes Társaságnak szent és ditséretes igyekezetét is volta képpen megérteni, sőt a Nemes Társaságba való hivatalot is nagy köszönettel olvasni: egész késéggel, örömmel és szivességgel ajállva tsekély Személyemet, és a töllem ki tehetőkben segedelmemet mellyre való részt az alat is az meg jedzet őtt Rh[énus] forintokat Méltóságos Királyi Tábla edgyik érdemes Tagjának Aranka György Urnak ezen válaszom mellet kezibe küldettem hogy aztat bé adni ne terheltessek a hova illő léssen. Akki magamat Atyafiságokban midőn hathatosan ajállanom vagyok egész

Tisztelettel az

Tekintetes Nemes Magyar Nyelvet Mivelő Társaságnak!

alázatos kész szolgája

B. Henter Antal

Sz[ent] Demeter. Pünkösd havának

Tizenkettődik napján 1794.

4.

Angyán János levele Aranka Györgyhöz

Tekéntetes Ur!

Nagy lelkű Haza-fi!

Tsudálkozunk, a mi régi s még Ásiának északi részeiben sátorozó eleinknek azon vastag s, bárdolatlan szokásaik s erköltseik olvasására, szemlélésére, mellyek szerént őket kivált a kevély Görög Irók, ugy festik le, mint az emberiségnek tsak nem minden esméretén kivül bujdozó embereket, ha ugyan ezeknek, a magok nemzetek pallérozott erköltseit, az imadásig magasztaló Iróknak vélekedések szerént, azoknak lehet mondani: holott pedig a szomszéd Khinaiak régi s tsak nem minden emberi emlékezetet

fellyül haladó pallérozott erköltseiknek a bálulásig tündöklő fények, az ő erköltseik formálásárais tehetek volna valamit. — De el enyészik minden tsudálkozásunk, ha össze vetjük azt az emberi nem gyermeki idejét, a máj ember-korra jutott s virágzó időkkel, az ő szomorú ábrázatú lak-hejeket, édes Hazánk kies paraditsomával, s kivált azt az ellenséges természetet, a melyly ő köztők, és a Khinaiak közt, szüntelen való háborgásoknak, ellenségeskedéseknek termékeny szülője vólt, édes Hazánk, máj Fijainak magát kedveltető természetével, mellyel azt érdemlették, hogy a leg pallérozottabb Nemzetekis, barátságokat keressék, társalkodásokat vadászszaak; azomban mégis (:mert meg kell vallanunk ha mind szeméremmel is:) vagnak nem kis számmal olly tsuda szabású lak-társaink, a kiket, ugy láttzik, nem a Nemzetek boldogságát szerető, s elő mozdítani kívánó természet alkotott, hanem nem tudom mitsoda nemzetek ellensége rugott össze, a kik azon kívül hogy valamire tennék fenyevedt kezeket a mások, kivált nemzetek javára, azok ellen mérges fulánkokkal kelnek ki, a kiknek ere szives törekedéseket meg sajdítsák. — Ezek voltak azok a magok emberiségeket önként meg tagadó Hárpiák, a kik arra Nemzetünk diszét már valahára munkába vett társaságokat, minéműek voltak a Kassai, Pesti s más társaságok, minek előtte szárnyokra kelhettek volna, sok Nemzetünk — javát igazán szerető szivek meg vérzésével el ragadozták. — De áldott légyen a mi nemzetünket szerető Istenség! a ki mentül vigyázóbbak ezek ennek javával meg akadajoztatására; annál többeket ébreszt fel, minden akadajok szerentsés el hárításával ennek elő mozdítására. — Óh Hazám szeressed ezt a tégedet szerető Istenség meg betsülhetetlen ajándékát! — Készits a nemes álhatosságból olly temérdek pántzért ezeknek, a kik még most ugyan, tsak kedves hajnalodat derítik, de nem soká fényes napodatis egeidre felemelik, a mellytől más nemzetek Egeiis majd akkor fényt költsönöznek, készits kérlek olly temérdek pántzért ezeknek, a mellyet az irigyek leg hegyesebb nyilais haszontalan ostromoljanak. — Nemes lelkű Haza fő! Repesnek minden igaz Haza-fiak sziveik azon való örömben, hogy ismét egy nemes Társaság készül, a ki Hazánk el vettetett állapotját szivére vévén, ezt a ditsósságnak arra a póltzára törekedik emelni, mellyen amaz emberek Diszei a jó izlésű Anglusok, az emberiséget esmérő Frantziák, a természetbuvári a németek, egy időtől fogva a magok fényekben ragyognak. — Ez az igaz öröm birt engemetis ara, hogy tsekély irásommal é nemes törekedést idveztetném, s magamat ara hogy azok közt a Nemzetünk fényei közt, a kik ezen Társaságnak ékességei lesznek, tsekély tehetséggemmel rebegjek, abból a szent szeretből, mellyet szivemben Hazám iránt érzek, ajánlanám, nevezetesen hogy azoknak avagy tsak számát nevelni kívánnám, a kik kedves eleikket, dicsó viselt dolgaikkal edgyütt, a régiség mohos sirhalmi alól ásni s a régi Görög Irókat magyar köntösbe öltöztetni törekednek, a ki maradtam

Debretzenben 1794. 18. Maiusb[an]

A Tekéntetes Urnak

hív tisztelője
Angyán János
a Collegiumban

Aranka jegyzete:

Vettem 30 May Angyán János.

5.

Székely Márton levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur!

Mikor valamely dolgot mással össze hasonlítunk, akkor tudjuk meg és látjuk által anak vagy fogyasztásait, vagy különös tulajdonságait. Ha a Magyarok nyelvét, úgy a mint az én esmeretségem engedi, másokéval össze hasonlítom, igaz, hogy észre vészem, mely távol legyen egy jól ki pallérozott nyelvtől, de azonbann sok tulajdonságaira nézve elébb becsülöm akár a deáknál, akár a németnél s ha a miénkben nem hibáznék az, a mi egy nyelvet nemessé szokott tenni, mind a kettőnél. Igen közel jár ez a nyelvünk a természethez. Sok szók vagnak benne, melyeket onomatopoiákknak szoktanak nevezni, az az a dolgoknak természeti tulajdonságát jelentik, mint: *hang, sohogok, pustogok, puska, lassu, vékony, fejedelem, feleség, házasodom, szuszogok, pizmogok, énekelek, kopogtatok, hortyogok, csepegek, dörgés, zugás, lehel-*

lek, zörgők, csergek, pattogok, lobogok, sat. Továbbá található a mi nyelvünkben olyan szokat amelyekkel le írhatjuk, a mi nagy, méltóságos és felséges dolog, mint:

Nagy neme meg tetszik híres elejiről
 Ama Kemény Simon cselekedetiről,
 S örökké élendő emlékezetiről,
 Ir a historia bövséggel a kiről. Gyöngyösi:

Találhatunk olyanokat, melyek a szomorúságot képzeltetik, mint:

A hol Adonis van, Vénus is jajgat ott,
 Hullatván szemei keserves harmatot. *Ugyan az.*

Némelyek bámulást jelentenek, mint:

Beljebb az erdőnek setét árnyékában
 Pirus kesereg egy nagy fa aljában.

Végtére bocsátja törét ágyékába
 S tulajdon vérenek borul bitorába. *Ugyan az.*

Mások jelentenek vigaszt, vagy a léleknek egyéb indulatait, melyekre nincs miért példákat hor[d]jak elő.

Ugy tartom, hogy a deák nyelvet el takarta volna az a hir, mely el takarta a romai hatalmot, ha deákul nem irtanak volna Plautus, Terentius, Cicero, Virgilius, Horatius, Tibullus, Ovidius és miért számlálják elő több nagy nyelveket? de ezeknek és ezekhez hasonlóknak tudós pennája mentette még edig a haláltól, s mind adig védelmezni fogja, míg a nemes elméknek és tudományoknak betsüllete léssen. Így itélek más nemzeteknek nyelvéről is a kik nevelhettek sok Cicerokot, s így itélnék a Magyarokéröl is, ha lett volna sok Gyöngyösi, sok Balassa, sok Molnár, Pápai, Bod, Pétzeli, sat. Minemünek [minekünk?] mint-hogy alig voltanak anyin, a menyi ki menő utja (kapusa) Erdélynek, még mind edig majd csak a mester emberek és kufárnék vészik hasznát a mi nyelvünknek, egy Teologus pedig vagy egy Philosophus, vagy egy Mathematicus koldus mellette. Jól tudom, hogy Nemzetünknek nemesebb indulatu fiai e fogyatkozásnak ki pótolására tett és teendő fáradazókat eléb becsülik a kotzka, kártya, tántz és más haszontalan idő vesztegetéseknél, mely által a hazának historiájiban halálok után is éljenek. Az ilyenekről azt mondom: *Macte nova virtute; sic itur ad astra.* S vallóssággal a ki az okoskodó észszel tud élni, által is látja ennek igazságát; mert oh mely sok pompás kaponyák hevernek széljel a földben minden név nélkül, midőn egy szolga *Aesopus* vagy *Epictetus* él! Ezt a hoszszu praefatiot épen nem azért írák, mint ha ez által a Méltóságos Urat akarnám serkentetni azon dologra, melynek el-mellözése miatt még edig más nemzetnek kellett kusolnunk, ha egy *Qui tantum* akartunk is irni, hanem azért, hogy meg mutassam, mely forró indulattal viseltetem Nemzetemhez és Magyar Nyelvünknek tökéletesebb állapotban való helyheztetését mely igen akarnám. Ere ugyan, közönségesen szollván, leg jobb mod a fáradahtalan dolgozás, kivált ha fundus avagy költség volna elégséges: Mindaz által részenként véve, ugy gondolom, hogy most leg előbb egy jó Magyar lexicont kellene készíteni, a Magyar Országi tagoknak munkájokkal is élven anak készítésében. Hogy pedig az anál jobban és hamarább véghez mehetne, minden betűt ki kéne adni egy vagy két embernek, akik ki dolgozván, a gyűlésben közönségesen ki szabott regulák szerint jo moddal, mikor osztán mindeniké készen volna, ahoz értő férj-fiaknak vizgálatára kéne bocsátani, ugy hogy másnak is a hibák keresésére jussa légyen, sőt jutalommal ösztönöztessék ara: így meg igazítván a hibákat, leg előbb is meg lehető lexiconunk jöne ki. Az után és az alatt is minden *scientiára*, vagy *facultásra* egy-egy *systemat* kéne készíteni, készitenék pedig azt ahoz tudó emberek, olyanok t.i. akik meg ért eszüek (judicii subacti). Mások ellenben kik még csak gyermekek az eféle dolgokban holmi aproság de hasznos könyvecskéknek fordításában töltenék idejeket, sőt magok is gondolhatnának-ki valamit, p.o. rövid *dialogusokat*, *Dissertationokat*, sat. hiszem nem alább való egy Magyar egy Németnél és a Magyarok közt is vagynak originális elmék, ha nem lehetünk is mindnyájan Gyöngyösik és Maróthik. Mind ezeknek pedig el igazításában ugy gondolom, hogy csak a késedelem leg nagyobb akadály: azért valamely hasznos itt a tzel, épen olyan szükséges ara felé kézzel lábbal (amint mondják) sietni, hogy ez által érzük el mi is azt már valaha, hogy nem a más szájjával együnk. Vigyük véghez, hogy egy falusi oskola mester is tanithasson Logicat, mely által a lidértzet ki kergesse a faluból; sőt, hogy egy paraszt anya is olvashassa az Ethicát és egy szántó-

vető Székely az Oeconomicát. Ami régiségeket találhattam Besztertzén, azokat küldöm, amiket ez után fogok találni, magam viszem el. Itt Besztertzén vagyon egy Magyar Notarius Balogh Istvánnak hívják, derék embernek látszik, jó lesz leveleket küldeni hozzá.

A ja, je affixákról is jegyezgettem egy néhány rendet, és küldöm.

Magamot grátiájába ajánlván, vagyok

a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálója
Székely Márton

Besztertze 18^{dikán} Aug. 1794^{ben}.

P. S. Instállom, méltóztasson megengedni nékem a Méltóságos Ur először is hogy a felelettel késedelmeztem, másodsor, hogy egy ilyen alá való levéllel bátorkodtam alkalmatlankodni.

6.

Tsizi (Csizi) István levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur,

Régi jó Uram, s Barátom!

Az Erdélyi Tudós Társaságnak, Anya-Nyelvünk pallérozását, sőt kimivelését tárgyazó Szent szándékát nyilvánosító böltés és a Virtushoz külömben is húzó érzékenységeket hathatósan fel indító Írása, hogy az én tsekélységgemmel is közöltetett, azért háládatos köszönetemet ez egynehány rendjeim által bé ajánlatni a mint tartyásomnak ismérem úgy Barátom Uramat egész bizalommal kérem.

Aranyom, ezüstöm énnékem nintsen, mellyel é kívánatos tárgyhoz érzésem szerint, kivált az é környéken igen sullyos drágasághoz képpeset segedelemül lehetnék, de elmém érteke is olly-gyenge, hogy valamely hasznos szüleményeivel á Tudós Társaság könyv-tárát épen nem gazdagíthattya. Minthogy Barátomnak irok, eddig való Munkátskáimat, mellyekben mind a sziv maga meg elégedését, mind az elme gyönyörködtetését igen keskeny mértékben találhattya, ki festem.

1. Még Cancellista koromban irtam Lakodalmi Verseket, á midőn néhai Méltóságos Báró Bánffy Mihály úr Méltóságos G. Kemény Therésia Aszszony ó N[agysá]gával meg párosodott. Kinyomtattattott Kolosvárt.

2. Munkám nyomtattattott ki Budán, mellyben néhai Grenadieros Kapitány Cserey Sámuel urat Magyar Versekkel bútsúztattam el Nemes Seregünktől, é volt a Barátság Tüköre.

3. Illy homlok írás alatt jött ki: Királyi Buda Vára.

4. Virtus Oszlopa, mellyet Méltóságos Gróff és F. M. Lieutenant Gyulai Sámuel Ur ó Exc[e]ll[enci]ája tiszteletére Budán akkor emeltem a midőn ó Exc[ellenti]ája Generalissá lett. Ez utolsó Budán, az elébbeni pedig mind Budán, mind Erdélyben Kolosváron ki nyomtattattak.

5. Mercurius név alatt verseltem a Gombának ártalmas voltáról; é Szebenben nyomtatódott ki.

6. A Szarándok Aszszonyt, foglaltam Magyar versekben, mellyet Lambertné nevezetű Francia Dáma ki festett: é sajtót nem látva, minthogy á versek gyengeségeire nézve meg sem érdemlette; de némelly Erdélyi Méltóságos Dámák le iratták magoknak.

7. Készitettem két Könyvtskéket: egyikben a Köz-Katonáknak szolgálatbéli tartozásokat, másikban á Freiterek, s bizonyos tekintetekben az all-tisztek köteleességeket, azoknak könnyebbségekre, kik á szolgálatnak nyelvét az az Német nyelvet vagy épen nem, vagy tsak valamennyire értik, rövid és könnyen meg-érthető Magyar Kérdésekre, és Feleletekre intézvén ki irtam. Ezeket némelly Tiszt-Társaim kérésekre, s mint tapasztalásom szerint is mivel vólt századomat azokból épületesen oskoláztam, hasznosakat ki akarva nyomtatni, de minthogy ezt a F. Hadi-Tanáts hire nélkül nem tselekedhettem, hogy ez ellen ne hibázzam, Felső Herceg Palatinusúnknak, mint á Haza Törvénye szerint ország fő-Kapitányának ajánlottam, és mind á két Könyvtskéket á Magyar Országai Hadi-Kormányának bé attam, hogy a Felső Hercegnek ajánlhassam engedelmet kérvén: á két Könyvtskéket mind-azon által ezzel á Válaszszal: nem ellenzi ugyan á Hadi Kormány, hogy Fő-Sztrása Mester ura uram á Munkát á F. Herceg Palatinusnak

ajánlja, de nem is javasolja, énnékem Postán vissza küldettek, holott én ezeket a nyomtatott Regulamentumból szedegtettem vala ki, és tsupán a szolgálatnak nyelvét nem értőknek könnyebbségekre, minthogy mind azokat, valamik a két könyvetskékben foglaltattak, a leg nehezebb móddal is meg kell tanulniok: ezt többször sürgetnem mivel félelmes, a könyvetskék másoknak nem használtatva nálam hevernek.

Most versekkel levelezem Méltóságos Gróff és Generális Gvadányi Joseff Urral, és olly vers szerető Aszszonnyal t.i. Mólnár Borbálával kihez még hasonlót nem szült a két Magyar Haza a verselésben: ez utolsónak első Munkája a két Magyar Hazában már szárnyal, a második most van sajtó alatt Kassán, a harmadikat pedig, melly munkában vagyon, a vagy most készül, az elébb tisztelt Méltóságod Generális Ur fogja meg tollasítani, itéletem szerint meg érdemelné ez a derék Aszszony ha a Tudós Társaság érdemes Tagjai közzé bé vetődnek, mert úgy még több munkára ösztönöztetnék kivált ha élelmére való bővebben volna, mivel édes Annyát, és három gyermekeit tsupán tsak varrással tartya, és ruházza kinek példájával talám több szépeink a rend felett való piperézés helyet könyvhöz, és író tollhoz nyúlnának a melly tőlök, mivel hogy előre ugró eszek vagyon, ki is telhetnék.

Á T[udós] Társaságnak velem közlött Irását még senkivel nem közölhettem, mivel Lábaim fájdalmai miatt ki nem mehettem, de Isten segedelméből mihellyt ki mehetek el nem múlatom. Tsak azt kellenék tehát tudnom, a ki az 5 for[intra] magát meg határozandja hól légye le? jónak itélném Debreczenben Fő tisztelendő Superintendes Hunyady Ferencz urnál.

Kik légyenek a Tudós Társaság érdemes Tagjai? igen kívánnám tudni mit is a Barátság könnyen tellyesíthet, s épen az a régi Barátság a mellyben tovább is meg maradhatni kíván.

Régi jó Uram s, Barátomnak a Méltóságos Urnak

alázatos szolgálja s bar[átja]
Tsizi István
Fő-Strása-Mester

Tokaj, 9^a Octobr. 1794.

P. S. Tisztelem a rólam emlékezőket

7.

Szalkai Antal levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur, Nagy Érdemű Hazafi!

Vettem mély Tisztelettel Méltóságos Urnak a Magyar Nyelv mívelésére fell állott Társaságnak nevében hozzám ereszteti méltóztatott Atyafiságos Levelét: melyből is kiirhatatlan örömömre értvén, mely ditső! nagy! és hasznos Foglalatosságban igyekeznek kedves Hazámnak Érdemesebb Tagjai! midőn szinte haldokló Anyai Nyelvünket nem tsak Uj-Életre, hanem egyszer-s mind annak ki- Fényesítésére, meg-örökösítésére, és más idegen Tudományokkal bővelkedő Nyelveknek egyenlőségére elltőké! . 't Sziwel, Szándékkal, és egyben kaptolt erővel magok között ki munkálni meg határozták.

Ezen nagy, és ditséretes Fell-Tételt (: tudni-illik) a Magyar-Nyelv Mívelését nem kétlem, hogy minden igaz Hazafi, már régen Szivében buzgón óhajtotta, ki volna hát az, aki ennek Fell-Segítésére minden Tehetségét örömet ne áldozná? Én részemről e ditső-pálja Futásra meg nyitott Utat örömmel, és minden készséggel fogom követni, és egyszer-s mind meg Fogják igyekezeteim bizonyítani, mely hála-adó Szivvel veszem, hogy ezen bölts és tudós Férfiak Társaságában (: kik is édes Hazámnak közönséges javára egyben állattanak :) Fell-vétetni érdemessé lettem!

A mi illeti a bölts Társaságnak Rendelése szerént a bé avatásra egy-egy Személyre meg határozott 5 Forontokat, valamint részemről, ugy szinte egyszer -s mind: *Gróff Haller Antal, Gróff Keglevits György Gróff Festetits János*. Tekéntetes *Szalabéri Horváth Sigmond*, és Tekéntetes *Volenhoffer Jóseff* Urakul Kezemhez által vévén, és ezennel ide rekesztem in Summa 30 Forontokat; nem külömben az Feljebb meg nevezett Méltóságos és Tekéntetes Uraknak Titulussaival együt, hogy a szerént a Nemes, és Bölts Társaság tudhassa, kinek kinek hová, és merre intézze viszont Feleletét.

Mind ezek után ajánlom magamat az bölts, és Nemes Társaságnak, kiváltképpen az Méltóságos Urnak, Szíves, Atyafiságos Szeretetekben, maradván holtomig
Az Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Szalkay Antal s. k.

P. S. Feleletit az Méltóságos Urnak ki kérem, hogy bizonyosan tudhassam, ha vette é Levelemet Pénzel együt?

P. S. Az Postán el nem veték az Pénzt az levélben, kéntelenitetünk egy ide lévő Kalmárnak Kinekis Rickl az Neve, és etzersmind Kolosvárat is vagyon boltya, által adni, az melynek assignatiojs Szerént, az Méltóságos Ur a pénzt Kolosvárt fel veheti.

Sig. Pest, 14^{dig} 9^{bris} [nov] 794.

Különálló címjegyzék:

Groff Haller Antal Camararus Ur – a Pest

Groff Festetits János Camarás Ur – a Pest

Groff Keglevits György Camarás Ur a Pest

Horváth Sigmond de Szalabér, és Szala vármegyei assesor a Pest

Valanhoffer Joseph Pest-Vármegyei Assesor a Pest

Szalkai Antal de Szalka a Pest.

Kívül: Szalkai

Aranka jegyzete:

Pest 14 Nov. Szalkai Antal Ur levele. Vettem 21. Nov.

Ajánlások a Társaságnak

Szalkai Antal Rénforint	5
Camarás Gr. Haller Antal	5
Cam. Gr. Festetits János	5
Cam. Gr. Keglevits György	5
Horváth Sigmond	5
Volesshoffer Josef	5

Rft. 30

Rickl Josef assignálása mellette. Azon nap adott a Gr. Kendeffi János Ur Rf. 5. felvettem. Postaköltség $\times 12 + 4 = X16$.

ENYEDI SÁNDOR

Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században.* A mai Mosonmagyaróvár régi település. A rómaiak Ad Flexumnak nevezték, és mert lakosainak mintegy kétharmada német volt, ismertebb neve a 19. században Ungarische Altenburg volt. Később ez egyesült a szomszédos Mosonnal. A vizsgált időszakban lakosainak száma két és félezer körül ingadozik.

Ebben a helységben nyitott nyomdát Czéh Sándor, akinek apja az angol tengerészeknél is szolgált és könyvszerető ember volt. Czéh Sándor 1813. április 13-án született. A gyerek később nyomdásztanuló lett a győri Streibig családnál. Fölszabadulása után különféle városokban dolgozott, és ezt követően, 1836-ban kért és kapott engedélyt nyomdájára megnyitására Magyaróvárott. 1883-ig élt. Két fia – Sándor és Lajos – szintén nyomdászok lettek.

Témánk szempontjából kiemelkedően fontos az a hír, amit a Győrött megjelenő Szabad Polgár c. lap tudat: „... 1848-ban már 3 fa- és egy Stanhope-féle vas-sajtóval dolgozott. Később egy könyvkereskedést és kölcsön-könyvtárt nyitott”.¹ A könyvtári engedélyért való folyamodványában ez áll: „... azon fogok

* Az itt olvasható írás egy terjedelmesebb tanulmány rövidített változata. Az eredeti a VEAB 1990. évi pályázatán megyei I. díjat kapott.

¹ Szabad Polgár 1875. május 16. 3.

iparkodni, hogy ezen könyvtárban a nemzeti szellem kifejlődése tekintetében, a Magyar Literaturának újabb kiválókat művei az olvasást kedvelők részére feltaláltassanak.²

Hogy a könyvtárnok 1883-ban bekövetkezett halála után a könyvtár meddig működött, nem tudjuk. Egy baráti beszélgetés derített fényt arra, hogy egy mosonmagyaróvári ügyvéd apja megvásárolta az egész könyvtárat, valamikor a múlt század végén. Mire ez az információ — más kutatásaim közben — hozzám eljutott, a hajdan volt könyvtárnak már csak töredékét találtuk meg egy — padláson. Az előkerült könyvek alapján dolgoztam föl a könyvtár történetét.

Ahol a könyvtár létesült. A bevezetőben elmondottakon túl kívánatos lesz kissé részletesebben bemutatni azt a várost, ahol a könyvtár létesült. Moson az ország legkisebb és legtrikábban lakott megyéje volt. Lakosainak összetétele: magyar 30%, német 64%, horvát 2%, és egyéb 4% volt; 95% a katolikus vallású. 51 telkes gazda, 111 kézműves, kalmárok, kereskedők voltak a foglalkoztatottak között.³

1739 őszen nyílt meg gimnáziuma, ahol a mintegy száz tanuló részére a század 30-as éveiben, 1861-ig német volt a tanítás nyelve. Az iskolában könyvtár is működött, a század végén ennek állománya a tanári könyvtárban 1926 mű 4897 példányban és 70 folyóirat, az ifjúságiban 2327 tankönyvhöz járult 1115 ifjúsági olvasmány.⁴ 1818 őszen 22 hallgatóval nyitotta meg kapuit a Magyaróvári Gazdasági Intézet — az országban másodikként.⁵

A kölcsönkönyvtár megalakulása. Czéh 1835 végén folyamodott engedélyért, hogy Magyaróvárrott nyomdát létesítsen. Ezt a következő esztendőben meg is kapta. Két esztendővel később, 1838-ban továbblép hiszen a végzésben ez áll:

„Czéh Sándor M-óvári könyvnyomtató ebbéli Intézé-
tével párosítandó könyv kereskedés 's Olvasó
Tárának felállítására kellő legfelsőbb enged-
elmet kéri részére eszközöltetni. Mészáros Ferenc főbíró Urnak meghagya-
tik hogy 'e kéredelem eránt vizsgálatot
tévén veendő tapasztalását adja bé”⁶

Ezt a kérést továbbították a nádorispánhoz, ám az ügy elaludt; Czéh sürgeti az engedélyt, mire 1842 elején sok herce-hurca után meg is kapja. A könyvtár tevékenysége tehát megindult, s Czéh egészen haláláig gyarapította, működtette azt. A nyomdát 1880-ban átadta Lajos fiának. A kölcsönkönyvtártól nem vált meg.⁷

A könyvtár állománya. Jeleztem, hogy a könyvtár maradékát egy padláson találtuk meg, nagyon rossz állapotban. A több mint száz éves hányattatás, a silány elhelyezés, egérkárok, penész és porosodás rongálták meg.

A feltáráshoz a könyveket fel kellett dolgozni. Nem a szokásos, a szabványnak megfelelő kártyákat tartottam erre alkalmasnak, hanem A/6 méretű fehér kartonokat használtam. Erre azért volt szükség, hogy az egyes kötetekről megjegyzéseket lehessen tenni. Ilyen volt egy ezzel a módszerrel készített katalóguscédula:

E-11 874
EBERHARD, A. G.
Westold und sein Freund. 1. Theil. Halle.
1830. Regner Buchh. 213 l. 13. cm
G = sz. c.: I. ltsz 874

² Moson megye jegyzőkönyvei 2548/1841.

³ FÉNYES Elek: *Magyarországnak és a hozzákapcsolt Tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben.* Pest, 1841. Trattner. 157.

⁴ MIHÁLY Ferenc — SZAKÁL Ferenc — SZIRÁNYI Péter: *A 250 éves Mosonmagyaróvári Gimnázium története.* Mosonmagyaróvár, 1989. NHF Mosonmagyaróvári Bizottsága.

⁵ VÖRÖS Antal: *Óvár, Óvár.* . . . Bp. 1968. Mezőgazdasági K.

⁶ Moson megye jegyzőkönyvei 275/1835.

⁷ Moson megye jegyzőkönyvei 877/1838.

kötéstáblán kétszer: olvasva (más-más írással)
 utolsó szövegoldal: wunderschön
 előzőeken kézzel: Dr Bobest István
 címlapon: Joseph Skarnitzl
 ex libris alatt látszik egy korábbi.

„3”

A G arra utal, hogy a kötet gerincén és egyéb helyen milyen adatok vannak. Az ltsz. a megtalált leltári számot jelzi, amit megismételni azért kellett, mert ezren felülit nem írtak, azt a szám fölötti vonalakkal jelezték, ahány vonal annyi ezer. Minden egyéb a tulajdonosokra valamint a használatra utal. Az időzójelbe tett szám az olvasásra vonatkozó saját megjegyzésem (l. alább).

Megjegyzem még a feldolgozásról, hogy számos mű szerepel a gyűjteményben, melyeknek ismeretlen a szerzője. Ezek földolgozásával nem tartottam érdemesnek az időhúzást, hiszen általában nem nagy értéket képviselnek. Az anonim kötetek száma mintegy 180. Az így elkészült cédulákat emelkedő számsorrendbe raktam. A munka befejezésével készítettem egy címléltárkönyvet, azzal a rendhagyó módszerrel, hogy azokat a műveket, amelyek megvannak, bevezettem, a hiányzókat helyét kihagytam. Ez lehetőséget nyújtott arra, hogy bizonyos eltűnt kötetekről tudomást szerezzek. Mivel Czéh a német anyagot külön nyilvántartásba vette, nekem is ezt kellett követnem. Az elkészült mérleg ez:

4390 német leltári számú könyvből megvan	1504 kötet
nincsen száma vagy régi	121 kötet
összesen	1625 kötet
francia nyelvű 408-ból	147 kötet
nincs leltári száma	18 kötet
összesen:	165 kötet
a teljesen földolgozott állomány	1790 kötet

Ha föltételezzük, ami nagyon bizonytalan eredményre vezet —, hogy az utolsó leltári szám 4390 lett volna és hozzáadjuk a kelloen nem ismertet, akkor a német állomány 37%-áról tudunk. Ezek az eredményeken belül még többféle számítást végeztem, s ezek végeredményeként az derült ki, hogy a teljes állománynak közel felét, 48%-át ismerjük, az van meg, vagy tudjuk, hogy ott volt a könyvtárban.

Bizonyos, hogy Czéh-nek volt nyomtatott könyvjegyzéke, ám az eddig nem került elő. A különféle számítások — az eredeti tanulmányban — igazolják, hogy a könyvtárban az 1625 német nyelvű könyv 1114 művet jelent, a francia pedig 117-et. Persze az olyan gyűjteményes kötetek, mint az *Ausgewählte Werke. . . , Erzählungen, Novellen. . .* stb. itt egy műnek számítanak, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezekben számos elbeszélés, kisregény látott napvilágot.

Kínálkozik a kérdés: honnan szerezte-szerezhetette be abban a kisvárosban egy nyomdász-könyvtárnok a gyűjteményt? E kérdésre a földolgozás során készített elemző föltárás sok adalékkal szolgált. Megtudjuk, hogy Czéh gyakorta leltározta állományát; erre mindig akkor került sor, amikor nagyobb tétellel növelte az állományt. Hogy miért nem folytatta az addigi számozást, nem tudjuk, de az átleltározás tény. Ezekről az ex libris-ek, s a bennük lévő leltári szám tudósít. Bizonyosan tudjuk, hogy kétféle ex librise volt. Ezekből tudni lehet, hogy ugyanazt a könyvet háromszor vette leltárba, mindig új meg új számot adva neki.

Ám a kérdést bonyolítja, hogy az adott műnek gyakorta más-más lett a száma. Pl. Bulwer, E. L. Eugen *Aram* c. művének az első esetben 218., a másodikban 2051., s végül 1471. lett a száma. Az ex librisek mindig más-más nyomással készültek. Nem lényegtelen, hogy az első két esetben Büchersammlung, a harmadikban Leihbibliothek szerepel, azaz itt már vállalja a kölcsönkönyvtár címet.

Czéh gyűjteményeinek alapja minden bizonnyal a saját könyvtára lehetett, hiszen van erre utaló bejegyzés, de van utalás az apja nevére is. A nagyobb tömeget minden bizonnyal vásárolta gyűjteménye részére, sőt egész könyvtárakat is megvett. A megmaradt 1625 német nyelvű könyv közül 197-ben található eredeti tulajdonra való utalás. Tekintsünk el az ilyen bejegyzésektől, ám kettőt ide kell iktatni:

Joseph Landes: 62 kötetben szerepel
Joseph Skarnitzl: 106 kötetben szerepel

Ama bizonyos Landestől megvett könyvekben ott a régi tulajdonos bélyegzője és soros leltári száma. Ugyanettől szerezte meg a teljes francia nyelvű állományt. Landes műveket, Czéh köteteket vett állományba. Skarnitzlról nem tudunk semmit, de minden bizonnyal bécsi lehetett, Czéhnek ott voltak jelentősebb kapcsolatai. Számításaim szerint mintegy 250–300 kötet származott onnan. Ez utóbbi szerzőmre nézve még fontos, hogy azok mindegyike 1830 előtt jelent meg, és hét még a 18. században.

Természetesen ezeken kívül bizonyosan volt egyéb forrás is a gyarapításra. Erre nézve csak jobbra föltevésünk lehetnek, de van egy konkrét adat is. Számos olyan könyv került elő, melyeket Stuttgartban adott ki a Franckh'sche Verlagshandlung. Ezek egyikében, a 611. leltári számúban a kiadó föltünteteti kiadványai jegyzékét, s ezek között a „Das belletristische Ausland, Kabinetbibliothek der classischen Roman aller Nationen” c. sorozatot. Nos, ettől a kiadótól és ebből a sorozatból Czéh könyvtárában kereken száz kötet található (a megmaradt állományban!). Hogy ezeket a kiadványokat Czéh nem más könyvtártól vagy kereskedőtől szerezte be, arra bizonyíték, hogy ezekben semmilyen más tulajdonra utaló bejegyzés nincs és csak egy ex libris van bennük.

Ide tartozik még az a nem jelentéktelen tény, hogy a vizsgált könyvtárban egyetlen fűzött könyv sem volt. A nyomdásznak egyszerű volt a könyveket bekötni. Nemcsak az a bizonyosság erre, hogy mind kötött, de sokkal inkább az, hogy 59 kolligátum került elő a föltárás során, amit csak az a nyomda állíthatott össze. Bizonyosság erre az is, hogy sok kötet kötéstáblájából előkerült, kikandikált olyan nyomtatvány, amely magyaróvári eredetre utal. Ez a – könyvkötői kifejezéssel élve – „alátükrozés” vagy „hüvelyezés” mind ottani nyomtatványt tartalmaz. Ez a tény azért nagyon lényeges, mert megnehezíti, majd látni fogjuk, a használatra való megjegyzéseket, hiszen az újrakötés följavíthatta a könyvek állapotát.

Mikor jelentek meg a könyvtár kiadványai? A föltárás során iparkodtam a kiadás évét megállapítani. Sok esetben azonban ez lehetetlen volt: csonka címlap, olyan kolligátum, ahol az első lapok hiányzanak. . . stb., vagy egyszerűen nem tüntették azt föl a kiadók.

<i>A kiadás két évtizede</i>	<i>Kötetek sz.</i>	<i>%</i>
1761–1780	5	0.3
1781–1800	146	9.0
1801–1820	238	14.6
1821–1840	434	26.7
1841–1860	639	39.3
1861–1872 (!)	58	3.6
összesen	1520	83.5
é. n. ill. nincs címlap	105	6.5
együtt	1625	100.0
<i>A francia nyelvűek</i>		
1811–1820	5	3.0
1821–1840	95	57.6
1841–1857 (!)	65	39.4
összesen	165	100.0

Ha azt vesszük alapul, hogy az 1841-ben megnyílt könyvtár állománya akkor kevéske lehetett, azt Czéh folyamatosan gyarapította, akkor kitetszik, hogy a könyvek zöme nem sokkal a megnyitás előtt jelent meg. Már említettük, hogy a Skarnitzlótól megvásárolt gyűjtemény mind 1830 előtti volt, a Landestól átvettek pedig még újabbak; elmondhatjuk tehát, hogy törekedett a könyvtáros az akkor legfrissebbnek mondható könyveket beszerezni.

A könyvek szerzőiről többféleképpen lehetne szólni. Egyrészt megállapítani a teljes listát (készült is ilyen fölvétel), másrészt mintát venni. Ez utóbbi sokat elárul az egészről. Készült egy olyan jegyzék, amely 70 szerző munkáját sorolja föl, s ezeknek 515 műve volt ott, összesen 775 kötetben, amely a teljes állománynak kerekén 48%-át teszi ki. Ha ehhez hozzávesszük a leltárkönyvben kikövetkeztethető mennyiséget, 665 kötetet, 1440-et kapunk, ami az összes ott volt német könyvnek már 32%-a, akkor föltehetjük, hogy a minta jól képviseli az összezt.

A szerzők nemzetisége(a mintában!):

német (osztrák)	38	spanyol	1
angol	14	dán	1
francia	9	flamand	1
svéd	5	amerikai	1

Ez megközelíti a korabeli könyvtárak hasonló adatait.

Magyar szerző magyar nyelvű műve nincsen az állománytöredékben. Van ugyan két Jósika-mű: *Die Böhmen in Ungarn*. Historisches Gemälde aus dem Zeitalter. Übers. Klein, Hermann. 1–2. Band. (Pest, 1840. Heckenast), valamint az *Abafi* szintén németül, ugyanattól a fordítótól. (Pest, 1839. Heckenast). Sorozatban jelent meg ez a két mű, hiszen az előbbi annak 2. az utóbbi 5. kötete. Van még egy megcsonkított Gaál György: *Gedichte*. Wien, 1806. 93. I. Szerepel továbbá egy különös kiadvány is: *Magyaren-Spiegel oder wahre Schilderung der Völkerfassung und Richtung des ungarischen Reiches neuester Zeit*. Leipzig, 1844. Volkmar, F. 225. I. 22. cm.

Vannak a gyűjteménytöredékben szerzői sorozatok is. Bizonyosság lehet ez arra nézve, hogy mennyire törekedett a könyvtáros egy-egy írónak a teljes munkásságát megszerezni. Már amihez hozzájutott. Néhányat példaként mutassunk be:

Cooper, J. F.: *Sämmtliche Werke*, 1–174 Bändchen.

Gessner, S.: *Sämmtliche Schriften*.

Iffland, A. W.: *Theater*. 1–20. Band.

Kotzebue, A.: *Ausgewählte prosaische Schriften*.

Scribe, E.: *Ausgewählte dramatische Werke*.

A kiadói sorozatokból egyet mutassunk be:

Auswahl der neuesten und besten Romane. . . s itt a szerző és a műve következett. A lipcsei Wigand cég nagyon népszerű sorozata volt a *Volksbücher*, amelynek 52 füzetéből 21 megvan a töredékben. Ezeket Czéh kolligálta. Ezeknek a füzetkéknek (és a sorozat címének!) hatása lehetett Czéh igen jelentős ponyvakiadására is.⁸

Az állomány tartalmi összetételére nagyon körülményes megközelítő képet is adni. Annyit bizony mondhatunk, hogy annak 90% körüli része lehetett szépirodalom, s ennek kis része verses mű. Ez utóbbiak közül volt Schiller, Shakespeare, Homeros, ám inkább olyanok maradtak meg, mint Blumauer, Aixinger, Brachmann stb., és elszórtan a különféle gyűjteményes kötetekben is előadódik néhány. A regények között számos van a kor kedvelt témájából: Sittenromanen, Familiengemälde stb. Van jónéhány történelmi tárgyú munka, ilyenek a Bulwer-könyvek, útleírások, néhány történelmi munka, pl. a francia forradalomról.

Három magyar vonatkozású munkát említsünk meg külön is:

⁸ MÓNUS Imre: A Fóti dal ponyván = *Életünk* 1963. 1. sz. 145–148.

Breier, Eudard: *Der Königsenkel. — Schlacht bei Mohács.* 2 historisches-romantische Erzählungen. Wien, 1841. Stöckholzer Verl. 239. l. 19. cm.

Gersdorf, Wilhelmine: *Emmerich Töcköly. Fürst von Siebenbürgen.* Ein historische-romantische Gemälde. 1–2. Band. Celle, 1834. Schulze. VII. 214. l. 19. cm.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichten Ungarns in zwei Novellen.* 2. Novelle: *Fürst Ragotzi.* Leipzig, 1828. Focke Verl. 276. l. 17. cm.

Ez a könyv Pozsonyból került Magyaróvárra és nagyon sokan olvashatták.

Egyetlen magyar nyelvű könyv maradt:

Kölesy Vincze Károly–Melczér Jakab: *Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország 's vele egyesült Tartományok Nevezetes Férfainak Életleírásai.* 2. k. Pest, 1816. Trattner. 278 l. 3 lev. 1. metszet.

Ebben Andreas Czéh bejegyzés van, ám nem sokat forgatták. A francia kiadványok kizárólag szépirodalmiak, de vers nem volt köztük.

Czéh Sándor könyvtárának igénybevétele. Lássuk, hogy a rendszeres bővítés, át- és újraleltározás milyen érdeklődést váltott ki az olvasók körében. A vizsgálat módszere, mint már jeleztem, az volt, hogy leíráskor a kötetek kaptak egy számot, amely az olvasás mértékére utal. Nagyon egyéni meghatározás ez, s talán az menti módszeremet, hogy egész pályafutásomat könyvek és olvasók között éltem, így szereztem annyi jártasságot, hogy egy könyvet kézbevéve, megítélhessem annak használatát. Persze hozzá kell ehhez venni — ismétlem — a mintegy 200 évet, a sok hányattatást, és nem utolsó sorban az újrakötést. Mindezek szem előtt tartásával így képeztem a jelzőszámokat:

- 1: alig volt kézben, legfeljebb 1–2 olvasó,
- 2: alig volt kézben, mégis megviselt állapot,
- 3: olvashatta 3–12 ember,
- 4: olvashatta 13–20 ember,
- 5: olvashatta 20–25 ember,
- 6: olvashatta igen sok kölcsönző, a kötet lapokban van, szakadt, hiányos. . . stb.

A „2” jelzet nem bizonyult érdemesnek, megtévesztő is, hisz az állapotot egyéb ok is előidézhette. Hogy a módszer mégis elfogadható, igazolja az a tény, hogy az egyes kötetek nem leltári vagy kivált szerzői sorrendben kerültek kézbe, hanem a sok hurcolás után zsákokból, dobozokból, ám azok megítélésében elhanyagolhatóan kevés eltérés adódott. Számos esetben fordult elő, hogy egy-egy mű kötetei hetekkel-hónapokkal később kerültek elő, azonos számot kaptak.

Milyen volt hát az olvasottságuk a megtalált könyveknek? Az 1625 kötet 1684 művet jelent a kolligátumokkal együtt.

	<i>német</i>	<i>francia</i>		
1:	276 kötet	16.4%	7	4.2%
2:	22 kötet	1.3%	–	–
3:	775 kötet	46.1%	78	47.4%
4:	457 kötet	27.1%	72	43.6%
5:	135 kötet	8.0%	7	4.2%
6:	19 kötet	1.1%	1	0.6%

Összesen: 1684 kötet 100.0% 165 100.0%

Annak, hogy a francia nyelvűek mutatója magasabb, az lehet az oka, hogy azokat Czéh Pozsonyból vásárolta, s ott ezek iránt már nagyobb lehetett az érdeklődés. Persze ez így van a többi, más könyvtáraktól vásárolt könyvekre nézve is.

Miket kölcsönöztek a vizsgált könyvtárból az olvasók? Célszerű itt a kölcsönző szót használni inkább, hiszen a kivitt könyvet — bizonyára már akkor is — mások is olvashatták. A korabeli olvasók közül sokan valamilyen írásos nyomot hagytak a könyvekben, „bizonyágot” arra nézve, hogy ők azt olvasták, sőt,

mint látni fogjuk ítéletet is. A könyvtárban a könyvek bizonyosan számsorrendben álltak, s valamilyen jegyzékből kellett azokat kikérni, s csak ha már kézben volt, tudta meg az illető, hogy azt ő olvasta-e. Az alábbiakban majd látjuk ezeket a jeleket és más megjegyzéseket.

A teljes állomány elemzésekor, az olvasásra is figyelemmel, kiemeltem 70 könyvet, s megvizsgáltam azok olvasottságát részletesebben:

mutató	az állományban		a kölcsönzésben		
	kötet	%	kötet	%	
1:	276	16.4	81	10.3	29.3
2:	22	1.3	9	1.1	40.9
3:	775	46.1	312	39.8	40.2
4:	475	27.1	259	33.0	56.7
5:	135	8.0	113	14.4	83.7
6:	19	1.1	11	1.4	57.9
Összesen:	1684	100.0	785	100.0	46.6

Azaz, a mintavételben a 70 szerző munkái a teljes állomány 46.6%-át képviselik. Lehet, hogy a feldolgozás során kialakult bizonyos elfogultság, s ez okozza, hogy ezek képviselik az érdeklődésben is legnagyobb hányadot. Ide tartoznak azok az írók, akiknek műveit leginkább forgatták. Ezt igazolja az utolsó számszlop, ami azt jelenti, hogy a gyűjtemény egészében meglévő állomány iránti mutató hogyan viszonyul a kiemelthez képest. Másként: az utolsó négy érték (40.2, 56.7, 83.7, 57.9) igazolja, hogy ezek voltak a legtöbbet használt könyvek.

Melyek voltak a legkevésbé és leginkább keresett könyvek? Az „1” jelűeknél megállapíthatjuk, hogy annak a kornak az olvasói nem kedvelték a verseket:

Aixinger, J.: *Gedichte*

Schiller, Fr.: — — *sämtliche Werke*. . . több kötetben

Blumauer: *Gedichte*

Gaál György: *Gedichte*

Homeros: *Ilias*. . . stb.

Wieland 17 művéből 10 kapta ezt a számot.

Az olvasók érdeklődését jelző számsor végén álló „6” 19 kötete ezeket a könyveket jelzi:

Flygare-Carlen: *Emile: Der Professor und seine Schützlinge, Gundrams Schatten im Mitternacht*. Eine Geisterszene aus dem 12. Jahrhundert. 1–2. Theil.

James, G. P. R.: *Eine unter Tausender oder die Tage Heinrich des Vierten*.

James, G. R. P.: *Karl Tyrell, oder das böse Blut*. 1–2.

B. Jósika, M.: *Abafi* 1–2. B.

Jósika, M.: *Die Böhmen in Ungarn* 1–2. B.

Lyse, I. P.: *Abendländische Tausend und eine Nacht oder die schönsten Märchen und Sagen aller europäischen Völker*.

Megerle, Th.: *Novellen und Erzählungen* 1–3. B.

Ridderstad, C. F.: *Die schwarze Hand*. 3–4. Th.

Schiller, Fr.: *Don Carlos*. (Bizonyára valahol színre vitték és a rendező forgatta sokat.)

Smith, J. F.: *Das Erbe oder die Lehren des Lebens*.

Smith, J. F.: *Licht- und Schattenseiten des Lebens*.

Stephens, A.: *Julie Warren, oder Glanz und Elend*.

Storch, L.: *Die Kuruzzen, ein historisch-romantisches Gemälde aus der Geschichte Ungarns in zwei Novellen.*

Sue, E.: *Die Berge von la Ronda. Nouvelle.*

Sue, E.: *Die Kinder der Liebe.*

Sue, E.: *Die sieben Todsünden.* 3. Der Zorn.

Tromlitz, A.: *Mutius Sforza.*

Willkomm, E.: *Rheder und Matrose.*

Ez a jegyzék teljesen megfelel azon tanulmányok adatainak, amelyek annak a kornak az olvasásáról tudósítanak.

Szóltam róla amikor a feldolgozásról beszéltem, hogy a címléíraskor följegyeztem a sajtóságot olvasói jeleket is. Az alábbiakban ezeket mutatom be. Az „*olvasva*” olykor „*olvastam*” bejegyzés mindig magyarul fordul elő a német könyvekben, összesen 364 kötetben. Valószínű, hogy maga Czéh hagyta ott a kézjegyet. A kor divatja volt ez, maga Széchenyi is alkalmazta. Ezt a bejegyzést minden esetben vagy a kötéstáblán vagy az előzéklapon találjuk meg.

Egy másik nyom a „*nem*” és a „*nem jó*” bejegyzés. Ezek szintén a kötéstáblán vagy az előzékben található. Ezeket a kölcsönző kritikának szánta és bizonyára mások okulására írta be. A jel nem mutat összefüggést az „1” kóddal. A két fenti beírás nem fordul elő francia nyelvű munkákban, ami arra utal, hogy ezek kizárólag Magyaróváron keletkeztek.

Ezeket követően sajtóságot és nagyon egy-egy személyre mutató jelekkel találkozunk.

Az első ez: *

Kifejezetten francia nyelvű könyvekben fordul elő, összesen hat esetben; ez pozsonyi használatra utal, hiszen onnan származnak a könyvek.

Már jóval különösebb ez a jel: 7X

Bizonyos, hogy Magyaróvárort keletkezett, hiszen csak olyan könyvekben fordul elő, amelyeknek előző tulajdonosa nem volt, s nagyjából a Frankfurtban működő Franck kiadó hozta ki. Az eredeti dolgozatban kigyűjtve szerepel a teljes listája azoknak a könyveknek, melyeket ez az ember kölcsönzött. Itt rövidítve annyit mondjunk el, hogy 13 német művet jelent ez a jel, kikövetkeztetéssel együtt 58 kötetben, és hat franciát 15 kötetben. Ha az egész állományra vetítjük, ez egy sokat olvasó személy lehetett. A kor divatos könyveit kedvelte, a regénygyárosok voltak a kedvelt szerzői: Hackländer, James, Dumas stb., azaz a családregények, a Sittenroman-ok voltak kedvelt olvasmányai.

A L·-jel olvasója csak német nyelvű könyveket olvasott, csak olyan könyvek szerepelnek ebben, amelyek Landestől kerültek Czéhhez. Nem lehetetlen, hogy maga a könyvtáros volt ez, ám lehet hogy az a bizonyos Landes, hiszen megegyezik monogramjával. Ezt a föltevést – bár nem tudjuk ki volt Landes – erősíti vagy gyengíti, hogy ő volt az, aki olvasta Gersdorf: *Emmerich Thöcköly* c. művét, s valószínű az is, hogy ő írta a végére: „*Zu wohl! Éljen!*”. Húsz szerző 29 műve volt nála mintegy 130 kötetben.

A fent mondottakon kívül akad néhány egyéb, figyelemre nem méltó bejegyzés, aláhúzás, a margóra tett egy-két szó, ám ezekkel foglalkozni tán nem érdemes.

***

Láttuk az állományról szóló fejezetben, hogy csak német könyvek maradtak meg. Az mindenképpen árulkodik, hogy Czéh ex libriseiben német nyelven vannak a tudnivalók, s az olvasásról szóló részben is csak ezekről nyertünk több ismeretet. Ez nagyon egybevág azzal, amit Széchenyi még 1828-ban írt le a magyar nyelvű irodalomról, annak olvasottságáról így: „Mennél többet olvasom Berzsenyi költeményeit annál nagyobb fájdalom tölti el szívemet, hogy oly kevesen olvasnak magyarul.”⁹ Nem tudjuk, volt-e a

⁹ SZÉCHENYI István: *Napló*. Bp. 1978. Gondolat. 553.

kiváló magyar költőnek Czéh Leihbibliothekjában könyve, de nem valószínű, mint ahogy más kölcsönkönyvtárban sem igen akadt. Nem is juthattak így hozzá a magyarul is tudók.

A könyvanyag összetétele olyan volt, mint az összes többi korabeli kölcsönkönyvtárban. Nem véletlen hát, hogy akadtak, akik hibáztatták az akkori selejtes gyűjteményeket és az irántuk megnyilvánuló érdeklődést. Székely János 1884-ben megjelent kis röpiratában már keserűen állapítja meg, hogy „az idegen és selejtes termékek nyernektéért és előnyt”. . . majd kissé később: „mohón hordják haza a sok *érdekes* regényt a legnagyobb rész idegen és selejtes műveket.” Nem mulasztja el, hogy ne idézze Tompa Mihály: *Náninhoz* c. méltatlankodó, a korra nagyon jellemző sorait:

Regényekkel borítva asztalod;
A „Bolygó zsidót” könyv nélkül tudod!
A Szózatot igaz nem ismered. . .

Idéz egy nagyon közel álló gondolatú költeményt is, de nem tudatja, ki a szerző:

Hogy halványulsz napról napra?
Meg nem foghatom a dolgot:
Hogy nem pirulsz, mikor annyit
Olvasod – Paul de Kochot?

Székely a végén már könyvmaglyákat javasol: „pusztítsák el. . . ama rossz könyveket!”¹⁰

Mindkét szerző könyvei ott sorakoznak a vizsgált könyvtár polcain, s mint láttuk, olvasták is sokan. Persze, nem ismervén a teljes gyűjteményt, tételezzük föl, hogy lehettek ott értékeesebb művek is, ám azokat elhordták.

Hogy Czéhnek a dolgozat elején fölmutatott szándéka akkor, a múlt század elején nem valósult meg úgy, ahogyan azt ő szerette volna – nemcsak rajta múlt. Tekintsük már azt magát nemes cselekedetnek, hogy abban a kis városban megkísérelt könyvtárt létrehozni. Vezette és működtette több mint negyven éven át. Az olvasás ügyének használt akkor is, ha csak szórakoztató könyveket adott kézbe.

A könyvtár sorsa jelenleg. Amikor a föltárás, letisztogatás megtörtént, a gyűjteményt a leltárkönyvvel és a kártyákkal együtt visszavittük Mosonmagyaróvárra, a Huszár Gál Városi Könyvtárba, ahol nagyon szakszerűen és méltón nyert elhelyezést. Bárki, bármikor megtekinthette a város jogos örökségét. Néhány évvel később a Hanság Múzeum visszakövetelte azokat, mondván, hogy a nehéz időkben, mikor a városi könyvtárnak még nem volt megfelelő helyisége, ők tárolták. Hol van jobb helye – majd eldönti az idő.

Felhasznált irodalom:

BÉL Mátyás: *Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése.* Moson vármegye. Ford. MIHÁLY Ferenc. Mosonmagyaróvár, 1985. Kiad. GySm. Levéltári Igazgatóság.

H. HALÁSZ Anna: *A Zempléni Kaszinó könyvtára. (1831–1850)* = Borsodi Levéltári Évkönyv V. Miskolc, 1985. 271–292.

KAMARÁSNÉ KÉZDI Ágnes: *A kölcsönkönyvtárak története Magyarországon. (1772–1945).* Kézirat az ELTE Könyvtártudományi Intézetében (D 3090).

Kisalföldi könyvesházak. Győr, 1981. Szerk. ZÖLD Ferenc.

KÓKAY György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben* = MKsz 1984. 34–44.

KOVÁCS Pál: *Győri olvasó-egyesület* = Társalkodó 1840. jan. 20.

KULCSÁR Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Bp. 1943. Kir. M. Egyetemi Ny.

¹⁰ SZÉKELY János: *Miket ne olvassunk?* Kolozsvár, 1884. Stein János K. VIII. 72.

KUNTÁR Lajos: *Kölcsönkönyvtár Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén* = Vas megyei könyvtárak értesítője. 1986. 2. sz. 30–33.

MAGYAR Mihály: *A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében*. In: Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. 1. k. 465–487.

Olvasó Kabinet, Lese Kabinét = Magyar Kurir 1789. 132–133.

SZELLE Béla: *Olvasók, könyvkiadás, tömegolvasmányok az önkényuralom időszakában*. In: Kovács Máté emlékkönyv 86–112.

SZEMZŐ Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*. = MKsz 1939. 165–175.

MÓNUS IMRE

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése. Születésének hetvenedeik évfordulója alkalmából köszöntjük Borsa Ge-deont, a Magyar Könyvszemle szerkesztőbizottságának tagját, a hazai könyvtörténeti kutatás kiemel-kedő egyéniségét. Bibliográfiai, nyomdatörténeti és művelődéstörténeti munkássága, amely főleg az ős-nyomtatványokra, valamint a 16–18. századi „rég Magyar könyvek”-re terjedt ki, a hazai tudományos és szakmai elismerésen kívül nemzetközi hírnevet is szerzett számára. Az előbbi jelzi többek között a legmagasabb tudományos fokozat – ritkán előfordul – közvetlen elnyerése, az utóbbit pedig a külföldi szaklapokban és egyéb kiadványokban publikált közleményei és a különböző nemzetközi fórumokon tartott előadásai. Munkássága olyan időszakban – az 1950-es évek közepén – bontakozott ki, amikor sem munkahelye, a Széchényi Könyvtár, sem az általános hazai viszonyok nem kényeztették el azt, aki a régi magyar irodalommal kívánt tudományosan foglalkozni. Ő azonban különleges felkészültséggel és szívóssággal ilyen körülmények között is kiemelkedőt tudott létrehozni. Nevéhez fűződik a már évtize-dek óta húzódott nagy vállalkozásnak, a teljes régi magyar könyvállományt magába foglaló retrospektív nemzeti bibliográfia munkálatainak a megszervezése, holtpontról való elmozdítása és irányítása. Kiváló munkatársaival a hazai és a külföldi könyvtárak állományának módszeres átfésülésével számos új, addig ismeretlen magyar nyomtatvány – köztük nem egy irodalomtörténeti jelentőségű mű – felfedezésével alaposan megnövelte a Petrik által feltárt régi magyar könyvállományt. Az eddig két kötetben megje-lent mű (*Régi magyar nyomtatványok* I. 1473–1600. Bp. 1971; II. 1601–1695. Bp. 1983.) a gazdag anyag mellett, a feldolgozás korszerű és a kutatást sokrétűen támogató módszerei miatt talált megérdemelt el- ismerésre a hazai és a nemzetközi szakmai körökben. A nagyméretű bibliográfiai vállalkozás keretében sor került Petrik RMK III. kötetének kiegészítésére is, a pótlásokat eddig három füzetben jelentették meg. (Bp. 1990–1992.) Az RMNy munkálatai közben Borsa Gedeon a magyar nyomdász- és könyvtör-ténet 15–18. századi fejezeteit számos új, jelentős kutatási eredménnyel is gazdagította, ezek egy része a hazai szakfolyóiratokon kívül külföldön is napvilágot látott. Önálló kötetben adta közre a 15–16. századi itáliai nyomdászok jegyzékét (*Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600*. Bp.–Baden-Baden, 1980.) és Käfer Istvánnal az OSzK régi cseh és szlovák nyelvű, 1800 előtti nyomtatványainak katalógus-át. (*Katalóg starych českých a slovenských tlači do roku 1800 v OSzK*. Bp.–Martin, 1970.) Életműnek is beillő eddigi teljes munkásságát nem tudjuk itt számbavenni, de ez az életmű még szerencsére töretlenül folytatódik. Ehhez – tanítványai nevében is – akik a tudományos munkába, az eredményes könyvtör-téneti kutatásokba való bevezetést köszönhetik neki, valamint a Magyar Könyvszemle munkatársai és szerkesztőbizottsága részéről is erőt és jó egészséget kívánunk.

Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól. 1493. július 12-én jelent meg la-tin kiadásban, ugyanezen év december 23-án pedig német fordításban az az első nyomtatott világhkrónika, amelyben Buda legrégibb hitelesnek tekinthető látképe fennmaradt. A mintegy 600 lapos, nagyméretű ősnymtatvány a 15. századi könyvművészet kimagasló emléke.

A Schedel-krónika a német kereskedelem, könyvkiadás és szellemi élet egyik központjában, Nürn-bergben készült. A mai Burgstraße-ban, szinte egymás szomszédságában élt az a gazdag, művelt és könyv-szerető együttes, amely a krónikát létrehozta. A szerző, Hartmann Schedel, aki lipcei és páduai egyetemi

tanulmányai után, mint tekintélyes orvos humanista tanulmányokat folytatott és kitűnő könyvtárral rendelkezett. A krónika kiadásának költségeit fedező két patrónus: a lipcsei egyetemen végzett, gazdag kereskedő Sebald Schreyer és sógora, Sebastian Kammermeister. Ugyanitt, a Wolgemut-házban készültek a krónika illusztrációi a két neves művész, Michael Wolgemut és mostohaafia, Wilhelm Pleydenwurff irányításával. Kissé távolabb, az Aegidienplatzon működött a 15. század legfejlettebb nyomdaüzeme, Anton Kobergeré, mintegy száz alkalmazottal és 24 sajtóval, ahol a krónika nyomdai munkálatai folytak.

A Schedel-krónika Koberger egyik legismertebb kiadványa, pedig ő annak nem kiadója, hanem fizetett nyomdásza volt. 1491. december 29-én kötött szerződést a két patrónus az illusztrációkért felelős említett két művésszel. Ezt követően, 1492. március 16-án szerződött a két patrónus és a két művész a nyomdai munkálatok elvégzésére Anton Kobergerrel. A szerző neve sem a szerződésekben, sem a kollofonokban nem szerepel. Csupán Schedel jelezte szerzőségét a latin kiadás 258v levelén monogramjával, a 266r levelén pedig a teljes nevét feltüntetető zárósoraival.

Schedel műve a középkori krónikák hagyományait követve a bibliai teremtéstörténettől 1493-ig hat korszakban tárgyalja az eseményeket. Ezt követi a vallásfilozófiai kérdéseket tárgyaló és az Utolsó ítélet szép metszetével illusztrált hetedik fejezet. Schedel a bibliai, történelmi és földrajzi ismereteket kívánta egyesíteni művében, de utalt ókori, középkori és humanista tudósok, írók, költők munkásságára és kurióziumokra, természeti csapásokra is.

A szerző alapvető forrása Jacobus Philippus de Bergamo népszerű krónikája volt. Sokat merített azonban más történelmi és földrajzi művek, életrajzok, sőt egykorú röplapok adataiból, legtöbbet azonban a tudós kortárs, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) műveiből. Az elsőként megjelent latin kiadást többen is bírálták. Ezért Sebald Schreyer 1493. november 23-án szerződést kötött a humanista Konrad Celtissel az újabb kiadásokhoz a mű átdolgozására. Erre azonban nem került sor.

Bár a Schedel-krónika történelmi forrásműnek nem tekinthető, mégis hasznos egyszer áttekinteni magyar vonatkozású szövegrészleteit, mert ilyen szempontból nézve többnyire csak a Budát és a Szabács várát ábrázoló metszetei ismertek.

Mint általában a krónikaírók, Schedel is rendszerint a származás és a külső megjelenés leírásával kezdi az uralkodókra vonatkozó fejezeteit. A kezében ostort tartó király képmásával illusztrált Attila (137v) esetében ezt követi óriási seregének, birodalmának, hadjáratainak ismertetése. A magyar krónikáktól eltérően azonban Schedel jellemzésében a hun király nem birodalomszervező nagy uralkodó, hanem pusztításaival rémületet keltő hódító. Szó van a Rómát megmentő I. Leó pápa és Attila találkozásáról és az ahhoz fűződő legendáról is, de míg a Budai- és a Thuróczy-krónikában egy papi ruhás férfi, Schedelnél két lebegő lény fenyegetése térítette el Attilát a további itáliai hódítástól.

A következő oldalon Buda látképe illusztrálja Attila és testvére, Buda harcát az óbudai Aquincum (15. századi nevén Sicambria) birtoklásáért. A „nagyhírű, nevezetes” magyar királyi székhellyel kapcsolatban ismerteti a krónika az ország kiterjedését, természeti kincseit, egykori lakóit, majd felsőfokú jelzőkkel méltatja a budai királyi palota és Corvin Mátyás visegrádi palotájának szépségét, pompás épületeit. Ehhez a méltatáshoz készült – feltehetőleg több előkép kompilálásával – az impozáns Buda-látkép, amely egészében ugyan nem valóságghű, de a város fekvését és főbb épületeit eléggé hitelesen ábrázolja. Attila halálának leírása (140r) után a portréval kiemelt Taksony vezér és a magyarok hadjáratairól és vereségeiről (174r, 177v) tudósít a krónika.

Az államalapító István királyról és családtagjairól kétféle képmás is szerepel a kötetekben. Először a II. Henrik császár családfáját ábrázoló pompás metszeten (186v) látható egymás felé forduló párként a császár testvére, Gizella és István király. Imre herceget egy kivont kardú, fejfedős férfi mellképe szimbolizálja.

A második alkalommal a 187v levelén hívja fel a figyelmet egy mellkép Gizella királynéra – a kereszténység közvetítőjére – , a szemben lévő lapon pedig egymás alá helyezett három képmás az Árpád-ház szentként tisztelt férfitagjaira. István király érdeme, hogy harcolt a pogány magyarok és a bolgárok ellen, elterjesztette a kereszténységet és nagy birodalmat alapított. A tévesen királyként említett Imre herceg erényeinek felsorolása után utal a krónika az atyja által számára rendelt uralkodói szabályokra (vagyis az

Intelmekre). László király „a lakosok jó uralkodója”, legyőzte a kunokat, védelmezte népét. Ugyanezen a lapon van szó még Gellért püspök haláláról.

Beszámol a krónika a tatárjárásról (209v), majd Szent Erzsébetről (211r). Családi kapcsolatait ugyan eléggé elnagyoltan ismerteti (magyar király leánya, türingiai örgróf felesége), de hosszan dicséri jótékony-ságát. Portréja is egyik kezében kancsót tartó, a másikkal egy koldusnak kenyeret nyújtó nőt ábrázol.

Portréval hívja fel a figyelmet a krónika a meggyilkolt II. (Kis) Károly fiára, Nápolyi Lászlóra (235r), majd hosszasan tudósít Zsigmond császár uralkodásáról, akit egész alakos képmás szimbolizál (239r). Uralkodásának fontos eredménye a konstanzi zsinat összehívása, a cseh és magyar korona megszerzése, de háborúi nem voltak szerencsések. Szó van továbbá két feleségéről, majd a trónutódlásra és a Váradon való eltemetésére vonatkozó végakaratáról. A huszitizmusról külön tudósít a krónika (138r, 139v).

Bár vonzó női portré kíséretében, de szokatlanul elítélő minősítések olvashatók Cillei Borbáláról, Zsigmond második feleségéről, akit a német szöveg – többek között – „diß schentlich boßhaftig Weib”-nek nevez (242r).

Zsigmond unokája, V. (Posthumus) Lászlóval (250r) kapcsolatban beszámol a krónika csecsemőként történt, titkos megkoronázásáról, neveltetéséről Frigyes császár mellett, Cillei Ulrik megöléséről, a két Hunyadi-fiú sorsáról és a Prágában jegyesét váró ifjú király váratlan haláláról.

A portréval kiemelt Mátyás királyról szóló fejezet (252r) előbb Hunyadi János érdemeit méltatja, majd ismerteti tárgyilagosan Mátyás fogságát, Frigyes császárral való ellentéteit, Bécs elfoglalását és ugyanitt bekövetkezett, váratlan halálát. A legnagyobb elismeréssel említi a törökök ellen vívott harc-ait: a boszniai Jajca várának 1463. évi felszabadítását, majd Szabács várának 1475/1476 telén, „nagy dicsőséggel” való visszafoglalását. Ezt a győzelmet dokumentálja Szabács várának látképe (253r), amely a korabeli leírások szerint eléggé hitelesen szemlélteti a belső és külső várból álló erődítést és jellegzetes palánkfalát.

Függeléként még egy fejezet van a krónikában, amely az egyes országok, köztük Magyarország (268r–270r) összefoglaló történeti és földrajzi ismertetését kívánta nyújtani. Ebben a sok ismételt közlést tartalmazó fejezetben a magyarság történetének summája lényegében Zsigmond korától kezdődik és az Erdélyben élő három nép jellemzésével ér véget.

A magyar vonatkozású szövegrészletek alapján nincs okunk cáfolni azt az általános véleményt, hogy a Schedel-krónika nem szövege, hanem városképei, művészi illusztrációi – mint amilyen a híres Halál-tánc – és változatosan kialakított tipográfiája miatt jelentős ösnyomatvány. Előkészületi munkálatairól több dokumentum maradt fenn. Címlapmetszetének 1490-ből datált rajzát a British Museum őrzi. A négy lapjának (9v, 10r, 10v, 14v) illusztrációihoz készült vázlatok 1972-ben kerültek elő a nürnbergi Stadtbibliothek egyik Koberger-kötéséből. Ugyanitt őrzik mindkét kiadás nyomdai kéziratát. E kötetek lapjain az illusztrációk vázlata körül a végleges elrendezésben olvasható a képekhez tartozó szöveg és festéknyomok tanúsítják, hogy e lapok alapján készült a szedés és sokszorosítás. A latin szöveg másolását részben Schedel, részben – néhány kiegészítéssel – a geográfiai kérdésekben különösen tájékozott nürnbergi orvos, Hieronymus Münzer végezte. A latin szöveget az erfurti egyetemen tanult Georg Alt fordította németre és részben ő másolta azt a nyomdai kéziratba. A két kiadás megjelenése után a patrónus Sebald Schreyer tulajdonába kerültek a nyomdai kéziratok, aki azokat bekötötte és címerével díszítette.

A két kiadás példányszámáról és illusztrációinak mesterkérdéséről eltérőek a vélemények. A latin kiadásból feltehetőleg 1500, a németből 1000 példány készülhetett. A krónika 1809 illusztrációja 645 dúcrol, tehát több metszet dúcának ismételt felhasználásával készült. Ez a portréknál kevésbé szembetűnő, mert a 96 képmás dúcát lehetőleg egymástól távol tárgyalt személyeknél nyomtatták le újra, mégpedig 598 alkalommal. Szembetűnőbb, hogy olyan fontos városokat, mint például Mainz, Bologna és Lyon ugyanaz a fantáziakép szemléltet. A metszetek műhelymunkával Wolgemut és Pleydenwurff irányításával készültek. Kettőjük műveinek megkülönböztetése sokat vitatott kérdés. Hasonlóképpen az is, hogy mely illusztrációk tulajdoníthatók az 1486. év végétől mintegy három évig a műhelyben dolgozó ifj. Dürernek, akinek tehetségét 13 éves korában készített *Önarcképe* meggyőzően tanúsítja.

Wolgemut és Pleydenwurff 1492. január 21-én vette fel az illusztrációkért az igen jelentős honoráriumnak számító 1000 aranyat. Feladatuk azonban ezzel nem ért véget, mert a krónika közreműködői védekezni kívántak az utánnomás ellen. Ezért egyiküknek mindvégig jelen kellett lennie a nyomdai munkálatoknál, hogy semmi el ne veszhessen és a szükséges korrekciókat is helyben elvégezhessék. Kobergernek is szerződésben kellett vállalnia, hogy a nyomdai munkák egy elkülönített, lezárt helyiségben folynak majd, a metszetekről külön levonatok nem készülnek, a már nem használt dúcokat, sőt még az elrontott papírlapokat is átadják a két patronusnak.

Minden óvintézkedés ellenére azonban az augsburgi Schönsperger-nyomda 1496–1500 között a krónika két német és egy latin utánnomát hozta forgalomba. Kis folió alakban, rossz papiroson, kisebb metszetekkel, de lényegesen olcsóbban terjesztette a krónikát. A Schedel-krónika ugyanis már akkor is drága kiadvány volt. Elisabeth Rücker közli, hogy 1495-ben egy latin kiadása Londonban 66 shilling 8 pennyért kelt el, ami akkor öt és fél jóminőségű marha árának felelt meg. A vállalkozás joggal remélt sikere tehát elmaradt. 1509-ben a Schedel-krónikából még 508 latin és 49 német példány volt raktáron. A vállalkozók kintlevősége sem volt csekély. Koberger budai bizományosa, Theobald Feger például 56 arannyal tartozott. Nem a mű, csupán a vállalkozás maradt sikertelen, mert a krónika iránti érdeklődés anyagi hasznát a Schönsperger-nyomda aratta le a német szakirodalomban Raubdrucknak is nevezett három utánnomát sokezer példányával.

A Schedel-krónikát alkotói olyan reprezentatív művelődéstörténeti jellegű kiadványnak számhatták, amely egyszerre nyújt ismereteket és művészi élményt. Ennek a célnak meg is felelt, hiszen több, mint 30 hiteles városképe alapján olvasói olyan híres városokat ismerhettek meg, mint Jeruzsálem, Konstantinápoly, Róma; Nürnberg városának nagyszerű, valóságos képét nem is említve. Szövege pedig még a nem hiteles képekkel szerepeltetett városokról is alapvető ismereteket közölt. Más témájú, de művészi színvonalú illusztrációi alapján pedig a krónika birtokosai a két kitűnő művész, Wolgemut és Pleydenwurff alkotásainak egész sorozatában gyönyörködhetnek.

Külön említést érdemelnek a családfákkal díszített lapok, mert ezeken figyelhető meg legjobban a Schedel-krónika tipográfiájának szépsége: a szövegtűkör kialakításának számtalan változata, a metszetek és az őket övező szöveghasáboK nemcsak laponként, hanem oldalpáronként is érvényesülő, harmonikus összehatása.

Ma a Schedel-krónika az egyik legismertebb és könyvművészeti szempontból különösen jelentős ösnyomtatvány. Adrian Wilson szerint legalább 800 latin és 400 német kiadását őrzik elsősorban a legnevezetesebb könyvtárakban. Magyarországon 20 közgyűjteményben áll a kutatók rendelkezésére és kerül kiállításokon gyakran a közönség elé. Nem érdektelen tehát tudni azt, hogy mit közöl a Kárpát-medencében élő népek – köztük a magyarok – múltjáról az a híres ösnyomtatvány, amely a legszélesebb körben hívta fel a figyelmet a Máttyás-korabeli Buda szépségére és jelentőségére.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára. Múzeumunk könyvtárának centenáriumát könyvkiállítással ünnepelhetjük, az időszaki kiállítást Dr. Csapody Csaba címzetes egyetemi tanár nyitotta meg 1992. november 16-án a Budavári Palota E épületében.

A kiállítás helye a mai vári épületegyüttesnek az a része, amely magában rejti Mátyás király hajdani palotáját, ahol egykor a Bibliotheca Corviniana is állott.

A kiállítás gondolata évekkkel ezelőtt vetődött fel bennem. A könyvtár történetét kutatva, mégismerve régi könyvgyűjteményét úgy gondoltam, azzal adózhatunk a múzeumalapító Kuzsinszky Bálint emlékének, ha megmutatjuk gyűjteményünk legértékesebb köteteit a „nagyközönségnek”.¹

Kuzsinszky Bálint (1864–1938) az Aquincumi Múzeum megszervezője, bécsi és prágai példák mintájára, így határozta meg a főváros múzeumának feladatát 1889-ben: „A fővárosi múzeum és a vele kap-

¹ SCHWARCZ Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára*. Történeti vázlat, gyűjteményismertetés = Pest-budai Hírmondó 3. 1991. 9–76.

csolatos történeti könyvtár célja összegyűjteni, és úgy a nagyközönségnek mind a szakférfiaknak hozzáférhetővé tenni Budapestre vonatkozó minden emléket”.²

Kuzsinszky Bálint szándékával ellentétben a múzeum könyvgyűjteménye az elmúlt száz év alatt első-sorban a „szakférfiaknak” állt rendelkezésre. Javaslatától eltérően a fővárosban a könyvtár és a múzeum két önálló intézményként szerveződött: 1907-ben megalakult és kezdetektől az olvasók rendelkezésére állt a város könyvtára (ma: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár). A főváros múzeuma kiállításokon mutatta meg gyűjteményét a látogatóknak. A múzeumban az első könyvtári gyűjteményt a múzeumalapító Kuzsinszky szervezte meg az Aquincumi Múzeumban – mely a fentiek miatt – „csak” a kutatómunka elősegítését szolgálta.

Kuzsinszky már korábbi munkahelyén, a Nemzeti Múzeum Éremtárában régészeti feladatai mellett könyvtári munkákat is végzett. Gyakorlatot szerzett a mindennapi könyvtári feladatokban, a könyvtári gyűjtemény szervezéséről – a tudós igényességével – alakította ki szempontjait. A hazai szakirodalom gyűjtése mellett fontosnak tartotta a külföldi tudományos feldolgozások, évkönyvek, folyóiratok beszerzését is.

A múzeum első tudományos évkönyvét, a *Budapest Régiségeit* Kuzsinszky azzal a szándékkal jelentette meg, hogy a tudományos régészeti és történeti kutatások eredményeit közölni tudja és ezekért az évkönyvekért cserébe külföldi szakirodalmat szerezzen be. Pontos gyűjtőkörü meghatározást is adott: „... az Aquincumi múzeum kézikönyvtára terjeszkedhetik nem aquincumi minták megszerzésére is amennyiben az aquincumi ásatások eredményeinek meghatározását elősegíthetik”.

Mint a fővárosi múzeum igazgatója – komoly gondot fordított könyvek beszerzésére, de ezek a kötetek *műtárgyként* kerültek a múzeum gyűjteményébe. (Erről a régi leltárszámok és gyarapodási naplók tanúskodnak.) A múzeum történetének első fél évszázada alatt még egy könyvtári gyűjteményt szerveztek meg, 1935-ben felállították a Fővárosi Képtár Könyvtárát.

A könyvtári gyűjteményt gazdagító hagyatékok közül Kuzsinszky Bálint 1300 kötetes könyvtára a legjelentősebb, melyet az Aquincumi Múzeum Könyvtárában különgyűjteményként helyeztünk el. A múzeum története szempontjából ugyancsak jelentősek Dr. Horváth Henrik (1888–1941) művészettörténésznek, a Székesfővárosi Múzeum igazgatójának és Garády Sándornak (1871–1941) – a középkori régészeti ásatások első művelőjének – könyvtártöredékei.

A múzeum története során a könyvtári gyűjtemények helyzete mindig a szervezeti felépítéshez igazodott, az egyes osztályok törekedtek saját kézikönyvtár jellegű gyűjteményük kialakítására. Az állomány gyarapítását – mint napjainkban is – vásárlás, csere és ajándékozás útján biztosították. Egységes, tudományos könyvtárrá az addig önálló osztálykönyvtárakat 1973-ban szervezték meg. Rekatalogizálták az állományt, a könyvtári gyakorlatnak megfelelő katalógusrendszert építettek ki. A könyvtár a múzeum szervezeti felépítésében ma is *segédgyűjteményként* működik, tekintettel arra, hogy a szakmai osztályok (régészeti, várostörténeti) tevékenységét segíti elő. Ezért tartottam és tartom ma is nagy jelentőségűnek azt a lehetőséget, hogy gyűjteményünkben kiállítást rendezhettünk.

A könyvtári gyűjtemények az elmúlt évszázad alatt a pár száz kötetes kis gyűjteményekből mára egységes szervezésű, közel 50 000 kötetes szakkönyvtárrá fejlődtek.

Napjainkban könyvtári állományunk gyarapításának legfontosabb forrása a nemzetközi és hazai kiadványcsere. 300 cserepartnerünk van, ezek közül több mint 200 külföldi múzeummal, tudományos intézettel állunk kapcsolatban.

47 000 kötetes könyvtári állományunk összetétele a következő: 2/3-a könyv, 1/3-a periodika. Jelenleg évenként mintegy 300 féle periodika biztosítja és segíti a legújabb tudományos eredmények megismerését múzeumunk munkatársainak.

A könyvtár jelenleg négy szervezeti egységből áll:

1. Az *Aquincumi Múzeum Kuzsinszky Bálint Könyvtára*, újjászerveztük 1992-ben. Gyűjteménye a római kori hazai és külföldi szakirodalom kiválogatásával állt össze a Régészeti Könyvtár állományából. Je-

² K. VÉGH Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum fél évszázada 1887–1938*. Bp. 1988.

lenleg 3000 kötete van, katalógusrendszerét is kiépítettük. Itt található különgyűjteményként Kuzsinszky Bálint könyvtára.

2. *Régészeti könyvtár*, állománya az egykori Aquincumi Könyvtár és a Régészeti és Ásatási Intézet könyvgyűjteményéből szerveződött. Az őskortól a népvándorlás koráig gyűjti a történeti és régészeti szakirodalmat. 10 000 kötetes állományával a Régészeti Osztály munkáját segíti a Károlyi Palotában.

3. *Középkori Könyvtár*, gyűjtőköre a középkori egyetemes, valamint a magyar történeti irodalom a honfoglalás korától Buda 1686. évi felszabadításáig, valamint középkori régészet és művészettörténet. Központi könyvtári feladatokat lát el 1973-tól. Itt végezzük a szerzeményezés és a nemzetközi, illetve hazai kiadványcsere feladatait. Központi katalógusa az egyes könyvtári részlegek anyagát tartalmazza. Állománya 17 000 kötet. A könyvtárat a Budavári Palota E épületében helyezték el 1968-ban, amikor múzeumunk – elsőként – a helyreállított Palotába költözött.

4. *Az Újkori Könyvtár*, melynek a Kiscelli Múzeum épülete ad otthont, a Fővárosi Múzeum könyvgyűjteményét foglalja magában. Budapest történeti irodalmát gyűjti 1686-tól napjainkig, valamint külföldi várostörténeti művek is gazdagítják az állományát. Értékes művészettörténeti szakirodalmával és gazdag kiállítási katalógus gyűjteményével a Fővárosi Képtárban folyó tudományos kutatást segíti elő. 17 000 kötetes az állománya.

Könyvtárunk állományából 2300 Muzeális Értékű Dokumentum saját elnevezésünkkel „archivális” különgyűjteményünket képezi. Ez az igen értékes gyűjtemény a 15. század végétől 1873-ig, Pest, Buda és Óbuda egyesítésének évéig megjelent köteteket tartalmazza.

Könyvtártörténeti kiállításunk anyagának legnagyobb részét e gyűjteményből válogattuk. Az egyes kötetek művelődés-, könyv- és nyomdatörténeti értékeinek bemutatásával a várostörténet egy-egy szakáéhoz való kapcsolódásukat kívántuk alátámasztani.

Gyűjteményünk legértékesebb kötete Laskai Osvát (1460–1511) ferences guardian *Sermones de sanctis Biga salutis*. . . 1499-ben Hágában³ kinyomtatott műve ősnymotatvány. Különleges értékét könyvtárunkban az a történeti vonatkozás emeli, hogy a szerző a budai várban is működött. Evangélista Szent János egyháza és mellette álló ferences kolostorral a középkorban a Szent János utcában (ma Várszínház utca) állott. Ebben a rendházban is élt Laskai Osvát, szentbeszédeit a szomszédos templomban tartotta. 1511-ben mestere, elődje és rendtársa Temesvári Pelbárt mellé temették, a rendház templomában. Temesvári posztumusz művét Laskai Osvát rendezte sajtó alá. A kötet a Fővárosi Múzeum gyűjteményéből került a középkori könyvtár állományába. A kiállítás előtt a kötet állapota nem volt kielégítő, kötéstáblája leszakadt. Elsősorban a kötés meghatározását tartottam fontosnak, és kérésemre Dr. Rozsondai Marianne azt meghatározta.⁴ A kötés eredeti fatáblás, alsóausztriai vaknyomásos bőrkötés. A kötet restaurálására anyagi fedezetet kaptunk, mely lehetőség egy korábbi helytelen felfogás áttörését is jelentette, és a jövőben módunk lesz régi könyveink restaurálására.⁵

A 16. század első negyedének budai könyvkultúráját szemlélteti a *Missale secundum chorom almae ecclesiae Strigoniensis* egy 1507. és 1518. évi kiadása.⁶ Mindkét kötet Velencében jelent meg, budai könyvkiadók közreműködésével.⁷ A budai könyvkereskedők közül Johannes Paep (Pap) jelentette meg 1497 és 1511 között a legtöbb művet, mint budai könyvkiadó – velencei nyomdáiban. 1509-ben hunyt el Budán, végrendelete fennmaradt, halálának időpontját a záradékolásból ismerjük. Sírköve a Miasszonyunk

³ SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. 1–2. Bp. 1977. a kötet a 2485. tétel alatt megtalálható.

⁴ Ezúton is köszönetemet fejezem ki Dr. ROZSONDAI Marianne-nak, aki még öt 16. századi könyv kötésmeghatározását végezte el.

⁵ Az ősnymotatványunknak és Kakas János naplójának restaurálását SZÉNÁSI Lászlóné végezte nagy szakértelemmel.

⁶ HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica*. Bp. 1938. Az 1507. évi kiadás: 51. p. 14. nr., az 1518. évi: uo. 62. p. 22. nr.

⁷ VÉGH Gyula: *Budai könyvadások jelvényei 1488–1525*. Bp. 1923., Pap: 16–19. p. Key: 20–21. p.

templomában (ma Mátyás-templom) volt.⁸ Az általa kiadott esztergomi missale 1507. évi kiadását 1933-ban vásárolta a Fővárosi Múzeum 216 pengőért, a leltármapló szerint eredeti bőrkötésben. A kötet jelenleg restaurálásra vár, hiányos, címlapja nincs.

Az 1518. évi missale kiadója egy másik budai könyvárú és kiadó. Urbanus Keym. Kötete 1933-ban került a múzeum gyűjteményébe, Ranschburg Jenő könyvkereskedőtől vásárolták 250 pengőért. Mindkét missale eredeti reneszánsz vaknyomásos bőrkötésű, sarokveretekkel. A nyomda krudában szállította a misekönyveket Budára. Budai (ferences) műhelyben készültek a kötések.⁹ A 16. században nyomtatott művek közül régi könyvgyűjteményünkben igen kevés kötet található, de mindenképpen bemutatásra érdemesnek tartottuk a Középkori osztály gyűjteményéből Stoeffler – Pflaum: *Almanach nova plurimis annis*. . . c. öröknaptárát, amelyet Velencében nyomtattak 1504-ben.¹⁰ A könyv budai vonatkozását a tulajdonos személye jelenti: Kakas János budai polgár, később pécsi kanonok 1483–1517 (?) között élt.¹¹ Apjának a budai várban a Szent János utcában volt háza, fia külföldi egyetemet járt. Kakas János 1504-ben Krakkóban tanult, ott vásárolta az *Almanachot* 5 forintért (erről saját bejegyzése tájékoztat). Az almanach a kor szokása szerint több célt szolgált: tulajdonosának tankönyve volt, naptárként használta, de egyben „liber memorialis”-t, önéletrajzot is vezetett, a feljegyzéseket 1504–1513 között készítette. A tulajdonos személyén túl a feljegyzések forrásértékűek, így például az 1512. év április havi lapjára feljegyezte a Pesten pusztító tűzvészt. A kötetet 1965-ben vásárolta meg a múzeum Középkori osztálya Györfy György professzor úrtól. A kiállítás előtt a kötet, amelynek eredeti bőrkötése van, igen rossz állapotban volt. Restaurálása után került kiállításra. Kötését szintén Rozsonda Marianne határozta meg, egy általa már ismert krakkói kötés alapján. Ez a barna, vaknyomásos bőrkötés szintén krakkói műhely munkája. A kötetet 1504 és 1507 között készíthették, mert Kakas János 1507. március 12-én már az egri káptalani iskolát vezette.¹²

Augsburgban jelent meg az a 6 oldalas fametszetes röpirat, amely Buda 1541. évi ostromáról – még ugyanabban az évben – tájékoztatta az érdeklődő olvasókat.¹³ A jó állapotban lévő nyomtatvány szintén korábbi múzeumi beszerzés volt, majd később került a könyvtár állományába.

Az egykor Pest-Budán tevékenykedő szerzetesrendek könyvkultúráját¹⁴ a ferences, kapucinus és szervita rend könyvtárotredékeinek néhány kötetével mutattuk be. A kiállított egyháztörténeti kötetek ismertetésétől el kell tekintenünk, de mindenképpen kiemelkedő az a két 15. századi missale fragmentum, amely a kiállítás látogatóiban is a legnagyobb érdeklődést váltotta ki. A két missaletöredéket őrző liber trandes az újkori könyvtár régi könyvgyűjteményéből való.

Múzeumunk 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárától 120 régi könyvet vett át, ezek szerzetesi könyvtárakból származtak. 1983-ban a két könyv kötetablájában kódextöredéket fedeztek fel, felkérték Mezey László professzor urat a töredékek meghatározására.¹⁵ A fragmentumokat konzerválták, a köteteket restaurálták. A missalefragmentumokat eddig nem publikálták és itt mi is csak az ismertetésüket adjuk: Coster, Franciscus¹⁶ jezsuita atya szentbeszédgyűjteménye 1613-ban Kölnben je-

⁸ BORSA Gedeon: *Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből*. = MKsz 1957. 360–364.

⁹ L. a 4. sz. jegyzetet.

¹⁰ SOLTÉSZ, E. – VELENCEZEI, K. – SALGO W., Á.: *Catalogus librorum, qui in Bibliothecae Nationali Hungarici Széchényiana asservatur*. 1–3. t. Bp. 1992. S 870. tétel 3. köt. 2363.

¹¹ A kötetet ismertette és naplóját közölte: KUBINYI András: *Budai Kakas János és történeti feljegyzései* = TBM 18. 1977. 59–79.

¹² Uo. 67.

¹³ APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flug-schriften*. Bd. 3. München, 1925. a mű az 1718. tétel alatt található: *Warhaftige Anzeigung wie es im Leger vor Ofen ergangen ist*. M. D. XLI.

¹⁴ Részletesebb ismertetésük: l. az 1. sz. jegyzetet, 41–43.

¹⁵ A meghatározásra vonatkozó levelezést és a pontos definíciót a Középkori Könyvtár irattára őrzi.

¹⁶ COSTER, Franciscus: *Conciones in evangelia a dominica prima quadragesimae usque ad dominicam SS. Trinitatis*. P. 3. T. 1–2. Coloniae-Agrippinae, 1613. ltsz: 12365.

lent meg, ennek kötéstáblájában a 15. század első feléből származó passauai missaletöredéket találtak. A kötet providenciája: mariánus ferencesek könyvtáráé volt. A másik missalefragmentum a 15. század közepéről való, a Passauai Püspökség misekönyvéből, a liber trandes: Eboriensis Andreas 1602-ben Mainzban kiadott műve.¹⁷ A kötet a budai kapucinusok könyvtárának volt tulajdonában.

Buda 1686-os felszabadítása Európa-szerte nagy visszhangot váltott ki. Gyűjteményünkben angol, német és olasz szerzők műveit mutattuk be. Többükben Buda akkori ostromát ábrázoló rézmetszetek találhatók. Buda ostromában Luigi Ferdinando Marsigli gróf (1658–1730) mint császári alezredes vett részt és mint tudós 1726-ban jelentette meg hatkötetes művét a Dunáról. E nagyon értékes mű második kötete könyvtárunk egyik büszkesége, ma is forrásértékű régészeink munkájához.¹⁸

Végezetül az „Életművek” címszó alatt kiállított anyagról szeretnék szólni, mely múzeumunk egykori igazgatóiánk és munkatársainak életművét mutatta be. A megjelent könyvek, cikkek mellett esetenként kutatásaik kéziratait is bemutattuk. Szándékunk szerint így bepillantást adtunk a kutatómunka műhelytitkaiba, az ásatási rajzok, naplók, a jegyzetek mindezt jól illusztrálták. Garády Sándor, Horváth Henrik munkássága mellett Nagy Lajosnak (1897–1946) az Aquincumi Múzeum igazgatójának szellemi hagyatékát és a méltatlanul elfelejtett Schoen Arnold (1887–1973), a Kiscelli Múzeum igazgatója, művészettörténész műveit és kéziratait állítottuk ki.

Ebben az ismertetésben – a megadott keretek között – nem lehet több a feladatunk, mint híradással élni egy kis múzeumi könyvtár százesztendő történetéről és a centenáriumi jegyében rendezett kiállításunkról. Természetesen a kiállított könyvekből e helyen csak néhány ismertetésre térhettünk ki. A kiállításához katalógus sajnos nem készülhetett, az érdeklődők rendelkezésére csak egy rövid ismertető összeállításra volt lehetőségünk.¹⁹

SCHWARCZ KATALIN

¹⁷ EBORIENSIS, Andreas Lusitanus: *Exemplorum memorabilium. cum ethnicorum, tum Christianorum.* . . Moguntiae, 1602. ltsz. 12211.

¹⁸ MARSIGLI, Luigi Ferdinando: *Darubius Pannonica Mysicus. Observationibus, geographicis, astronomicis.* . . Tom. 2. Den Haga–Amsterdami, 1726. 149. p., 66. t. leltárszám: R/D60.

¹⁹ SCHWARCZ Katalin: *Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára.* Bp. 1992. BTM, 4 p. (Ismertető)

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1992-ben

Általános és elvi kérdések

A könyves kultúra. XIV–XVII. század. I. Válogatás az angolszász szakirodalomból. Vál., jegyz. MONOK István, Szabó Enéh. Szeged: Scriptorum Kft, 1992. 287 l.

Bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok

BÁNHÉGYI B. Miksa: A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa (1850 előtti kéziratok). Bp. 1992. 113 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 8.)

BEKE Margit: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa. Bp. 1991. 164 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 9.)

A Bibliotheca Zriniana története és állománya. (Szerk., bev.: HAUSNER Gábor, KOVÁCS Sándor Iván, KLANICZAY Tibor, MONOK István, ORLOVSZKY Géza.) Bp. 1991. 628. l., ill. (A „Catalogus – 1662” facsimiléjével.)

DÖRNYEI Sándor–SZÁLKA Irma: Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írták SZABÓ Károly és HELLEBRANT Árpád. Pótlások, kiegészítések, javítások. 3. füzet. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1992. XVI, 641–960.

ECSEDY Judit, V: Magyarország bibliographiája 1712–1860. VIII. Függelék: Hazai, 18. századi színlapok, gyászjelentések és szentképek bibliográfiája. – Nyomda és kiadástörténeti mutató. (Összeáll.: BORSA Gedeon, V. ECSEDY Judit, FAJCSÉK Magda, PAVERCSEK Ilona.) Bp. 1991. 574 l.

(FARKAS Gábor, VARGA András, etc.): Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Szeged 1992. 374 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.)

(FÖLDVÁRI Sándor–OJTOZI Eszter): Az egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill betűs és glagolita könyvei. Tanulmány és katalógus. Debrecen 1992. XXXIV, 22 l.

GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Megindította id. SZINNYEI József. Új sorozat. Írta és összeáll.: – –. Sajtó alá rend. VICZIÁN János. Bp.: MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára – PIM, 1992, Argumentum K. VIII. köt. Fa–Fe. 940 has., IX. köt. Fe–Fü. 944 has., X. köt. Ga–Gok. 994 has., XI. köt. Gol–Gyür. 990 has.

GULYÁS Pál: A Zsámboky-Könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában. Bev. ÖTVÖS Péter, bibl. VARGA András. Szeged 1992. 281 l. (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12/2.)

HELTAI János: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtörténeti szakirodalom 1990-ben = MKsz 1991. 4. 413–422.

KÁRTESZI Ágnes: A Scheiber-könyvtár katalógusa – Catalogue of the Scheiber Library. Kiad: APOR Éva. Bp. 1992. XV, 450 l., ill.

A Keserű-iskola. Szeged 1992. 19 l. (Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez)

KOMÁROMI Béla: Könyvek Erdélyről [1–2.] = Erdélyi Magyarság 6. 1991. 57–60; 7. 1991. 58–60. Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1986. Bp.: OSZK, 1992. 515 l.

Magyar könyvészet 1921–1944. (Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéek IV. köt.) Természettudomány – orvostudomány – műszaki tudományok – mezőgazdaság. Bp. 1992. 770 l.

(MIKLÓS Jolánta): A Szegedi Somogyi Könyvtár: Könyvekben őrzött múlt a nagyhagyományú középkolák könyvtáráiban c. kiállítás katalógusa (1991. szept. – okt.) Bp. 1991. 46 l.

Nemzeti örökségünk. A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” c. kutatási program tevékenységének összefoglalása (1986–1991). Összeáll.: KLANICZAY Tibor és PETNEKI Áron. Bp.: ARbor K., 1992. 99 l.

OTJOZI Eszter: Slawische und Slawen betreffende alte Drucke der Universitätsbibliothek zu Debrecen. Debrecen 1987. 114 l. (Régi Tiszántúli Könyvtárak 5.)

Az Alföld repertórium 1980–1989. Összeállította SEBŐK Vilma. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár, 1990. 297 l.

Régi könyveink és kéziratunk katalógusai. Régi magyar nyomtatványok 1700-ig. Összeállította VARGA András. Szeged: JATE, 1991. VIII, 188 l. (Acta bibliothecaria Tom. 11. fasc. 1.)

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

CSÁK Zsófia: Betiltott könyvek 1945 nyarán = Vasi Szemle 46. 1992. 4. 558–574.

Betűmetszés, betűöntés

MOLNÁR József: Misztótfalutól a világhírig = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 11–13.

NAGY Zoltán: Százéves az Első Magyar Betűöntőde = Magyar Grafika 1992. 5. 25–32., ill.

STEUR, Ronald: Misztótfalusi Kis Miklós életműve holland szemmel = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 24–25.

Nyomdatörténet

Általános kérdések

(CSEPREGI): Új múzeummal gazdagodott a magyar nyomdászat története = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 3–4. (A „Misztótfalusi Kis Miklós Gyűjtemény” Misztótfalun)

DOMOKOS Sámuel: Scriitori Școlii Ardelene și Tipografia Universității din Buda = Ann. Univ. Sci. Bp. Rolando Eötvös Nom. Sect. philol. mod. 18. 1988. 85–115.

KÉNOSI TÓZSÉR János: De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged: Scriptum, 1991. 194. 1. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32.)

15–18. század

BORSA Gedeon: A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv = MKsz 107. 1991. 3. 258–261. (Missale Quinqueecclesiense. Basileae ca. 1487, Wenssler)

Debrecen dicserete: három jubileumi reprint kiadvány Debrecen 430 éves nyomdájából. Bev.: DANKÓ Imre. Debrecen 1991. 54, 47, 15, 55 l.

FEKETE Gyula: Mit köszönhetünk a Mesternek? = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 19. (Tótfalusi Kis Miklósról)

A Halotti Kártya bevezetője (Ford. JAKÓ Zsigmond) = Magyar Grafika 38. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 5–6. (Tótfalusi Kis Miklós Halotti Kártájának (1702) bevezetője; magyarul)

HOLL Béla (bev.): Libellus alphabeticus – Abecés könyvecske. . . Cassoviae 1674, Typ. Coll. Soc. Jesu. Reprint: Bp. 1991. [32], [5], fol. (Boríték cím: „II. Rákóczi Ferenc ABC-s könyvecskeje”)

IMRE Mihály (bev.): SZENCI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latino-ungaricum. Nürnberg 1604. Facsimile ed. (Bp. 1990. 100 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 25.))

JAKÓ Zsigmond: Néhány gondolat a mesterről = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 22–24. (Tótfalusi Kis Miklósról)

KANYAR József: Könyv- és nyomdakultúra Dunántúlon a kései feudalizmus idején = Somogy Megye Múltjából 19. 1988. 97–110.

A Mester tanítványainak emlékezete = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 7. (Tótfalusi Kis Miklós Halotti Kártájából (1702) vers-részletek, magyar fordításban.)

MISKOLCZY Ambrus: „A reformáció jegyében”? Az 1648-i gyulafehérvári román Újszövetség második kiadásáról = Tiszatáj 46. 1992. 1. 63–75.

Misztótfalusi Kis Miklós emléke 1650–1702. (A Misztótfalusi Kis Miklós emlékünnepe anyagának szerkesztője SZÁNTÓ Tibor) = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 32 l.

NAGY Tünde: Huszár Gál nyomában Debrecenben = Ring. 4. 1992. 2. 34–35.

- NEMESKÜRTY István: A kolozsvári nyomda az egy-séges nemzeti kultúráért. 1550–1674. = Erdélyi Magyarország 8. 1991. 15–16.
- NUZZO, Armando: Balassi népszerűsítésének kezdetei: A bécsi kiadás = ItK 96. 1992. 5/6. 639–645. (A bécsi, Ferenczffy-féle kiadásról)
- PIRNÁT Antal (bev.): SOMMER, Johann: Vita Jacobi Despotae Moldavorum. Wittenberg 1587. Facsimile ed. Bp. 1987. 35. l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 16.)
- RÓZSA György (bev.): NÁDASDY Ferenc: Mausoleum potentissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum. Nürnberg 1664. Facsimile ed. Bp. 1991. [6], 407, [6] p. 1 t., ill. (Bibliotheca Hungarica antiqua)
- SÜTŐ András: „Ha jövőnk nem is: múltunk alakul” = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 21. (Tótfalusi Kis Miklós emlékére)
- SZÁNTÓ Tibor: Misztótfalusi Kis Miklós: „Dávid soltári”-nak keletkezése = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 31–32.
- SZELESTEI N. László: Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. II. (Magyar nyelvű ima- és énekeskönyvek az 1730-as években) = MKsz 107. 1991. 4. 343–352.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (bev.): SZÉKELY István: Zsoltárkönyv. Krakkó 1548. Facsimile ed. Bp. 1991. [12], 251 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 26.)
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: Esztergom nyomdászata 1763–1849. = Esztergom évlapjai – Annales Strigoniensis 1988. (1989.) 243–296.
- TORDAI Zádor: Egy európai polgár bukása Erdélyben = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 25–30. (Tótfalusi Kis Miklós)
- TÓTH István: Misztótfalusi Kis Miklós, a költő = Magyar Grafika 36. 1992. 2. (Tótfalusi-különszám) 16–18.
- URAY Piroska (bev.): LASKAI János: Az Aesopus életéről erkölcséről. Debrecen 1592. Facsimile ed. Bp. 1987. 45 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 14.)
- (ZSÁMBOKI László bev.) CSIBA István: Magyarország helyeiről. Nagyszombat 1714. Facsimile ed. Miskolc 1991. 1987 l. ill. (Miniatur)
- 19–20. század
- DÖMÖTÖR Ákos: XIX. század eleji ponyvairat Vas megyéből = Savaria. 17–18. 1983/1984. 157–165.
- Hagyomány és evolúció: megemlékezések Kner Imréről születésének centenáriumán. Békéscsaba 1991. 31 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 20.)
- HAIMAN György: Kner Imre és kora magyar irodalma. [Visszaemlékezések.] = Irodalomtörténet 73. 1992. 1. 90–98.
- HAIMAN György: Virág Benedek és Falka Sámuel: Hunyadi László tragédiájának Falka Sámuel betűivel 1817-ben nyomtatott kiadása hasonmásával. Bp. 1991. 182, 104 l., ill. (Miniatur)
- KÖSZEGFALVI Ferenc: Adatok a hódmezővásárhelyi nyomdászat, sajtó és könyvkiadás történetéhez 1852–1944. Békéscsaba 1991. 68 l., ill. (Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 19.)
- LENGYEL András: Buday György és Kner Imre. = Tekintet 4. 1991. 2. 53–64.
- Nyomdásztörténeti emlékkönyv, melyet a Petőfi Nyomda Rt. dolgozói 1871–1949 évi kiadványok felhasználásával készítettek az első kecskeméti könyvnyomda alapításának 150. évfordulójára. 1–2. köt. (Bev. SÁNDOR Béla) Kecskemét 1991. 319 l., ill.
- PILINYI Péter: Bucsanszky Alajos: a „pórnép” nyomdása = Typographia 124. 1992. 12. 8.
- PILINYI Péter: Heckenast Gusztáv változása = Typographia 123. 1991. 4. 8.
- PILINYI Péter: Nyomtató és kardforgató Klapkák = Typographia 123. 1991. 10. 8.
- A Révay Nyomda 110 éve = Magyar Grafika 36. 1992. 5. 4–5.
- SZÁNTÓ Tibor: Egy tipográfus elindul = Múlt és jövő 1992. 4. 18–31.
- Száz éve született Tévan Andor. Megemlékezések az évforduló kapcsán. Békéscsaba – Gyoma 1989. 69 l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 18.)
- SZECSKÓ Károly: Tóth István egri nyomdász = Magyar Grafika 36. 1992. 1. 46–47.
- TAKÁCS Béla: A debreceni nyomda mintakönyve (1885). [Debrecen.] 1991. 119 l., ill.
- (TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva) (bev.): A 40 (negyven) éves József Attila Megyei Könyvtár kiadványai. Tatabánya 1992. 47 l.

Könyvművészet, illusztráció, térképészet

- GELLÉR Katalin: Hungarian Art Nouveau and its English sources = Hungarian Studies 6. 1990. 2. 155–165.
- (IHÁSZ István): „... játéka mindenféle szélnek”: plakát és történelem, 1944–1990. Kiállítási katalógus, bevezetővel. Bp. 1991. 48, [112] l., ill.
- JÁNOSKA Antal: Magyarországi kártyakészítők = Magyar Grafika 36. 1992. 1. 43–35., ill.
- JANTSITS Gabriella: Régi képek az érvágásról = Az Orvosi Könyvtáros 1992. 3. 195–200. ill.
- KLINGHAMMER István: A mezőgazdasági térképezés története = Geodézia és Kartográfia 43. 1991. 2. 76–79.
- NÉMETH Tibor: Örökségünk – „Magyarország sorsát vállaidon hordozó Atlasznak kell lenned!” Hevensi Gábor és Atlas Parvus Hungariae. = Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 20. 1990. 3. 31–34.
- PAPP János: A szép könyv dicsérete. A Tevankönyvek kritikái. Békéscsaba – Gyoma 1989. 34 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 16.)
- PILINYI Péter: A szabadságharc plakátnyomatója: Eisenfels Rudolf = Typographia 123. 1991. 1. 8.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 7. (H. Bünting térképe 1581-ből) = Geodézia és Kartográfia 44. 1992. 2. 133.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 8. (Ortelius 1573. évi térképe) = Geodézia és Kartográfia 44. 1992. 3. 202–203.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 9. (F. G. Ilger térképe 1906-ból) = Geodézia és Kartográfia 44. 1992. 4. 305–306.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 10. (M. von Eytzinger 1583. térképéről) = Geodézia és Kartográfia 44. 1992. 5. 380–381.
- PLIHÁL Katalin: Érdekességek a térképek világából 11. (G. Heusel 1741. évi térképéről) = Geodézia és Kartográfia 44. 1992. 5. 460–461.
- SEBŐK László: Az első Erdély-térkép és előzményei. = Magyar Építőművészet 81. 1990. 5. 30–31. 1 térk.
- Senefelder-Különszám = Typográfia 124. 1992. 6. melléklete 1–4. (A litográfia feltalálójáról)
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva: Címlap-illusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban = MKsz 107. 1991. 3. 230–257.

Kötéstörténet

- RABENAU, Konrad von–ROZSONDAI Marianne: Magyar diákok vitték Kálvint és Bézát Wittenbergbe = MKsz 108. 1992. 2. 165–167.

Papírtörténet

- BORSA Gedeon: A régi nyomtatványok anyaga. Bp.: Borda, 1992. 38 l.
- CSENKI Éva: Ipartörténeti adalékok a papírgyártás történetéhez = Papírpár 1992. 4. 146–148.
- PILINYI Péter: A papírfeldolgozó ipar úttörője (Posner Károly Lajos) = Typographia 124. 1992. 1. 8.

Kiadástörténet és könyvkiadók*16–18. század*

- BARTÓK István: Buzinkai Mihály retorikai munkássága. A 17. századi magyar világi szónoklat-tan történetéhez = ItK 96. 1992. 2. 203–220.
- DUKKON Ágnes: Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Fröhlich Dávid) = ItK 96. 1992. 5/6. 594–606.
- ECSEDI Judit, V.: Egy ismeretlen „Syrena”-variáns és Kazinczy. Adalékok Zrínyi Miklós „Adriai tengernek Syrenaia” c. művének kiadástörténetéhez = ItK 95. 1991. 3. 235–251.
- ENYEDI Sándor: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság 1798-as levelesládájából. II. = MKsz 108. 1992. 1. 59–66.
- FRIEDRICH Károly: Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője (1518–1571) = Soproni Szemle 46. 1992. 1. 2–31.
- HAIMAN György: A Telegdi-nyomda első naptára – 1579. A naptár hasonmásával. Bp. 1989. 126 l., ill. (Bibliofil kiadás, miniatűr)
- HORVÁTH Géza, ifj.: Adalékok Bél Mátyás Notitia Hungariae című művének kiadástörténetéhez = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 65–79.
- IVÁNYI Zoltán: Adalékok Dévai Bíró Mátyás Orthographia Ungarica című művéhez = Magyar Nyelv 87. 1991. 4. 439–447.
- SZILÁGYI Márton: Adalékok Decsy Sámuel Osmanografijának kiadástörténetéhez = MKsz 107. 1991. 3. 264–266.

- TÓTH Imre, H.: Karcagújszállási-Carceus Mihály élete és művei = MKsz 107. 1991. 4. 325–342.
- TÖLGYESI József: Sümeg könyvészete a 18. századtól napjainkig = Megyei Pedagógiai Körkép 21. 1991. 2. 24–30.
- VADON Lehel: Az amerikai puritánus irodalom Magyarországon = Egri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 19. 1989. 3. 69–83.
- VARGA András (összeáll.): A naptár történetéből. Szekszárd 1991. 87, [87] p., ill. (Miniatűr)
- WIX Györgyné-Kis Eleménné: Kalmár György szótártörredéke 1781-ből = MKsz 107. 1991. 3. 261–264.

19–20. század

- ENGELHARDT, Tom: Könyvkiadó voltam Amerikában. Ford. GYÖRGY László = M. lettre int. 1991. 1. 51–53.
- FEHÉR Erzsébet, Sz.: Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben = ÁMKsz 107. 1991. 3. 282–284.
- FEHÉR Erzsébet, [Sz.]: Kazinczy reformkori tankönyveinkben = Széphalom 4. 1992. 173–183.
- HARTÁNYI István: A népi könyvkiadásról (1939–1944.) = Holnap 2. 1991. 11. 21–23.
- LÉVAY Botond: A debreceni Ady Társaság (1927–1951) vázlatos története néhány publikálatlan dokumentum alapján 1944-ig. Juhász Géza tevékenysége tükrében = Óvók. tank. főisk. tud. közlem. 23–24. 1991. 381–392.
- [Negyven] 40 éves a Tankönyvkiadó: Ábécés könyveink 1949–1989. Bp.: Tankönyvkiadó, 1989. 50 l. (Bibliofil kiadás)
- PAPP János: Kner Imre és a nemzetközi könyvet. Békéscsaba: Kner Ny., 1991. 27. l. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 22.)
- PILINYI Péter: Pereskedés a Remekírók miatt [Franklin-Társulat] = Typographia 124. 1992. 6. 8.
- PÜSKI Sándor: Adalékok Az egész látóhatár kiadástörténetéhez = Árgus 2. 1991. 3. 52–53.
- TEVAN Andor: Narancsliget az Északi-Sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből PE-TŐCZ Károly kiegészítésével. Békéscsaba–Gyoma 1989. 60 l., ill. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 17.)

Könyvkereskedelem

- PAVERCSIK Ilona: A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig. Bp. 1992. 287 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei 2.)
- PILINYI Péter: Először nyitott antikváriumot Lampel Róbert = Typographia 124. 1992. 4. 8.

Sajtótörténet

Több évszázadot érintő művek

- BATÁRI Gyula: A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér = MKsz 107. 1991. 3. 291–296.
- KAPRONCZAY Károly: Gondolatok a magyar orvosi sajtó múltjából = Egészség. 104. 1992. 1. 10–12.
- KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából: Magyar Gazdák Szemléje – 1901. = Gazdálkodás 36. 1992. 1. 68–73.
- KEREKES Béla: Az agrársajtó múltjából: Gazdálkodás – 1957. = Gazdálkodás 36. 1992. 7. 70–75.
- MÓRA László: Az első kísérlet magyar kémiai szaklap alapítására (25 éve jelent meg a „Vegyészet és Gyógyszerészet” c. folyóirat) = Magyar Kémikusok Lapja 38. 1989. 8. 361–365.
- NÉMETH G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve = ItK 95. 1991. 5/6. 579–587.
- SZENDE Aladár: A Magyar Nyelvőr százhusz évéről = Nyelvünk Kult. 83. 1991. 25–38.
- SZIKLAY Andor: A Szabadság 100 éves. Egy évszázad két világa a legrégebb tengerentúli magyar újságban = Új Magyar Hírek 2. 1992. 2. 54–61.
- TÓVÁRI Judit: A sajtó, mint történeti forrás = Szülőföldünk, Borsod-Abauj-Zemplén 5–7 (1989) 45–48.

17–18. század

- HEGEDÜS Ferenc: Kultsár István szombathelyi évei = Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. 49–57.
- SZITA László: A magyar katonaság törökellenes küzdelmeinek nyugateurópai sajtóvisszhangja 1688–1689 között = Somogy Megye Múltjából 23. 1992. 299–320.

19. század

- BATÁRI Gyula: Széchenyi István és a sajtó = Magyar Sajtó 32. 1991. 16. 6–7.
- BERECZ József: A miskolci sajtó kezdetei = Ann. Univ. Litt. Art. Miskolciensis 1. 1991. 49–57.
- BATÁRI Gyula: A „Tudománytár” természettudományos és műszaki vonatkozásairól. (A „Magyar Tudós Társaság” folyóiratáról) = Technikatörténeti Szemle 18. 1990/1991. 97–110.
- GÁSPÁR Gabriella: Die Stelle der Zeitschrift „Erdélyi Múzeum” (1814–1818) in unserer Wissenschaftsgeschichte = Specimina nova diss. Inst. Hist. Univ. Quinqueecclesiensis Iano Pannonio Nom. 1989. 2. 29–46.
- KISÉRY Pálné: Karl Kraus und die Ungarische Presse – Német Filológiai Tanulmányok 20. 1991. 115–122.
- MURÁNYI Péter: Sajtóviták, sajtóharcok Szombat helyen az 1870-es évek elején = A Szombat helyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Közleményei. Történettudomány 1. 1988. 39–56.
- PÁL József: Kazinczy Orpheusáról = Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 27. 1989. 205–225.
- PILINYI Péter: A modern lapkészítés úttörője (Polach Károly) = Typographia 124. 1992. 2. 8.
- PILINYI Péter: A szabadságharc lapjainak nyomtatója: Lukács László = Typographia 123. 1991. 2. 7.

20. század

- BALLA László: Négy évtized = Szovjet Irodalom 1990. 6. 155–166. (A Kárpáti Igaz Szórol)
- BARANYI Katalin: Egy irodalmi diáklap 1920-ból. Cs. Szabó László zsengéiből = Széphalom 4. 1992. 315–326.
- CSÁK Zsófia: A szombathelyi „Társadalmi Forradalom” című lap történetéről = Savaria 17–18. (1983/1984) 345–364.
- ENYEDI Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után = Regio 2. 1991. 3. (174–193).
- FEJŐS Zoltán: Magyar gyökerek Amerikában = Valóság 35. 1992. 4. 73–82.
- GAÁL Zsuzsanna, G.: A Magyar Múza (1943–1944) = MKsz 107. 1991. 4. 399–407.
- GÖRÖMBEI András: Dokumentum és emlék = Alföld 43. 1992. 4. 87–93. (A csehszlovákiai magyar irodalmi életről és az Alföld c. folyóiratáról)

- HEGEDŰS Éva: A Fejér Megyei Könyvtáros a negyedik évtized küszöbén = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 1. 13–18.
- HERCZEG, Giulio: Rassegna d'Ungheria: 1941–1944 = Specimina nova diss. Inst. Hist. Univ. Quinqueecclesiensis Iano Pannonio Nom. 1989. 120–146.
- IMRE Katalin: A Szép Szó és József Attila: irodalmi tanulmányok. Budapest 1991. 51 l.
- JUHÁSZ József: 30 éves a Hidrológiai Tájékoztató = Hidrológiai Tájékoztató 1991. 4. 5.
- KUNTÁR József: Szubjektív megemlékezés a „Vasvármegyéről” = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 20. 1990. 1. 15–18.
- A Müncheni Magyar Sajtóiroda jelentései a Magyar Tanácsköztársaságról. Ford. DOBAI András = Somogy Megye Múltjából 20. 1989. 289–325.
- SZEGHALMI Elemér: A Somogy 20 éves jubilumára = Somogy 20. 1992. 1. 1–3.
- TISZA István: Az 1920-as évek magyar nyelvű közlekedési folyóiratai = Közlekedési Múzeum évkönyve 8. 1985/1987. 525–555.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő művek

- FÖLDVÁRI Sándor: Adalékok az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak proveniencia-kérdéseihöz = MKsz 108. 1992. 2. 169–173.
- RÓZSÁNÉ VASAS Livia: Néhány adat a Budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Fakultásának Könyvtárából = Az Orvosi Könyvtáros 1992. 1. 18–27.
- SZECSKÓ Károly: Adalékok az Egri Katolikus Legényegylet történetéhez (1860–1914) = MKsz 107. 4. 1991. 395–398.

15–16. század

- FARKAS Gábor: A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai = MKsz 108. 1992. 2. 100–121.
- URBÁN László: Bilder aus der Welt der Corvina. Bp.: Nationbibliothek Széchenyi, 1990. 83 l.

17–18. század

- BUDAHÁZYNÉ BORSI Mária–BUDAHÁZY István–RÁCZ Gábor: Adatok a marosvásárhelyi könyvtárakban fellelhető XVI–XVIII. századi orvos-

- botanikai jelentőségű művekről = Gyógyszerészet 35. 1991. 7. 363–367.
- DOBRI Mária: A 200 éves Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár alapítólevele = Vasísmismereti Közlemények 1992. 1. 3–6.
- JAKÓ Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező = MKsz 107. 1991. 4. 353–375.
- TÓTH István György: Nemesi könyvtárak Vas megyében a 18. sz. második felében = Történelmi Szemle 32. 1990. 3/4. 222–258.
- UDVARHELYI Nándor: Kétszázötven éve született Batthyány Ignác = Honismeret 19. 1991. 6. 9–11.
- 19–20. század*
- BELTSKA-SCHOLTZ Hedvig: A Színháztörténeti Tár az Országos Széchényi Könyvtárban = Színháztudományi Szemle 28. 1992. 61–65.
- BENKÓ Samu: Az Erdélyi Tudományos Intézet = Valóság 35. 1992. 4. 62–72.
- CSERNYIK György: Magyar könyvgyűjtemények svájci könyvtárakban = Magyarországtudomány 1990/1991. 225–234.
- DOBRI Mária: Könyvritkaságok – francia vonatkozású könyvek [a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtárban] = Vas Megyei Könyvtárak Értesítője 20. 1990. 1. 33–35.
- HERCZIGNÉ MLAKÁR Erzsébet: Komárom–Esztergom megye középiskolai könyvtárainak története a kezdetektől 1945-ig – az iskolai évkönyvek alapján – A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 18–29.
- HORVÁTH József: Adalékok a magyar könyvtári statisztika történetéhez. Bay Ferenc vizsgálódásai 1935-ből = Kisalföldi Könyvtáros 1992. 1. 6–11.
- HORVÁTH József: Győr könyvtárai a sajtóban. 1891. = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 1. 5–10.
- MÓNUS Imre: A Győri II. sz. Magyar Királyi Állami Gárdonyi Géza Polgári Fiúiskola könyvtárának története (1921–1945.) = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 35–53.
- MÓNUS Imre: Újabb adalékok „A Győri Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola könyvtárainak története” c. közleményhez = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 54–58.
- NÉMETH Pál–SZABÓ András: Biblia Múzeum: az állandó kiállítás katalógusa. Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1991. 32 [3] l., ill.
- NÉMETH Pál–SZABÓ András: Bible Museum: Catalogue to the permanent exhibition (of the Ráday Collection). Bp. 1991. 33, (2) l., ill.
- PANDUR Julianna, M.: XVI. századi cirill–szláv kéziratok könyv a Debreceni Egyetem Könyvtárában. (A Debreceni Apostol.) = Könyv és Kvt. 16. 1991. 97–101.
- PINTÉR László: A balatonfüredi Darányi Ignác M. kir. Állami polgári fiú- és leányiskola könyvtára = Megyei Pedagógiai Körkép 21. 1991. 1. 26–31.
- SCHMIDT József: Középiskolai könyvtáraink az elmúlt évtizedekben = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 30–46.
- SIPOS Csaba: A Somogy Megyei Könyvtár története (Kaposvár) 1952–1988 = Somogyi Honismeret 1991. 2. 11–16.
- SUPPNÉ TARNAY Györgyi: A könyvtárosképzés kezdetei Debrecenben. 1963–1981. = Óvók. tank. főisk. tud. közlem. 23–24. 1991. 361–377.
- ÜVEGESNÉ HORNYÁK Mária: Fejér megye magánkönyvtárai 1885-ben = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 2. 63–67.
- ÜVEGESNÉ HORNYÁK Mária: Megyénk könyvtártörténete és a Fejér Megyei Könyvtáros = Fejér Megyei Könyvtáros 31. 1991. 1. 25–34.
- Antal-Reguly-Bibliothek, Zirc (Bildautor József PÁLMAI.) Budapest: Széchényi Nationalbibliothek, 1991. 24. l., ill.
- Reguly Antal Műemlék Könyvtár (Zirc) (A felvételeket kész. PÁLMAI József.) Budapest: OSZK, 1991. 20. l., ill.
- VOTT Krisztina: A magyar közgyűjteményrendszer történetének vázlata a századfordulótól 1949-ig. I–II. = MKsz 108. 1992. 1. 23–43; 2. 139–156.

Bibliofília

15–16. század

- CSAPODI Csaba: Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve = MKsz 108. 1992. 1. 55–57.
- KARSAY Orsolya: A fenséges könyvtár dicsérete = MKsz 107. 1991. 4. 316–324.
- MIKÓ Árpád: Divinus Hercules és Attila Secundus. Mátyás király műpártolásának humanista aspektusai = Ars Hungarica 19. 1991. 2. 149–156.

17–19. század

- BÉNYEI Miklós: A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozataláról = MKsz 107. 1991. 3. 278–282.
- GRÜLL Tibor: Gensel János Ádám könyvtárának maradéka = Soproni Szemle 45. 1991. 4. 347–350.
- HARASZTI Erika Ágnes: Széchenyi István könyvtárának töredéke = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 1. 44–53.
- KÓEPCZI Béla: II. Rákóczi Ferenc könyvtárai = Erdélyi Tükör 3. 1991. 3. 16–17.
- SAS Ágnes: Rediscovered documents from the Esterházy Collection (The engraver's copy of Pál Esterházy's Harmonia caelestis; the libretto of Joseph Haydn's Acide) = Studia Musicologica Acad. Sci. Hung. 34. 1992. 1–2. 167–185.
- SEBESTYÉN Mihály: Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához = MKsz 107. 4. 1991. 376–384.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Bihari N. András könyvei és peregrinus kortársairól feljegyzett életrajzi adatai = ItK 96. 1992. 3. 359–372.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva: A csépi Pálffy-könyvtár = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. 53–64.
- WILMON Gyuláné: Régi magyar orvosi könyvtárak érdekességei. Egy 1695-os Pax Corporis szelvényzei. = Orvosi Hetilap 1991. 2. 85–86.

20. század

- KOCSIS Lászlóné: Magyar Zoltán és hagyatéka a tatai Móricz Zsigmond Városi Könyvtárban = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1991. Tatabánya, 47–52. 1.
- TAKÁCS Mária: Dedikált könyvek, Illyés Gyula könyvtárában. III–IV. = Dunatáj 15. 1992. 2/3. 49–62; 4. 31–36.

Olvasástörténet

- ANTAL Károly: 150 éve alakult meg Szécsényben a Kaszinó = Szécsényi Honismereti Híradó 11. 1988. 45–48.
- BATÁRI Gyula: Széchenyi István olvasmányai = Könyvtáros 1992. 3. 149–151.
- BÉNYEI Miklós: Széchenyi István és a Debreceni Polgári Casino = Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 19. 1992. 153–164.

- BUZINKAY Géza: Mit olvastak egy bécsi kávéházban 1913-ban = Somogy Megye Múltjából 23. 1992. 327–330.
- KOMODY Miklós: A Magyar Nemzet olvasottsága 1951 és 1956 között = Szülőföldünk, Borsod-Abaúj-Zemplén 13. 1988. 64–65.
- KOVÁCS József László: Vitnyédy István műveltsége = Főúri és polgári művelődés Nyugat-Dunántúlon a 17–19. sz.-ban. A „Jelentkezünk” Különszáma. 1990. 28–36.
- MÁRF: Attila: Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata. 1867–1918. 1. = Baranyai Helytörténetírás 1989. 133–161.
- SZABÓ Kálmán: A Soproni Kaszinó Egyesület könyvtára a dualizmus idején (1867–1918.) 1. = Kisalföldi Könyvtáros 1991. 2. 28–34.
- TAKÁCS Béla: „Népművelés” a Hortobágyon a 18. században = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990. (68) 393–406.
- TÓTH István György: Kalendáriumokat forgató és Berzsenyivel társalkodó vasi nemesek bibliotékái = Unger Mátvás emlékkönyv. Bp. 1991. 159–171.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói

- BALÁSZ-PIRI László: Egy erdélyi hazafi tragédiája. Arcképvázlat Demeter Béláról (1910–1952) = Stádium 4. 1991. 2. 20–25.
- DANKÓ Imre: Biográfiai-bibliográfiai jegyzetek Erdős Jenő (1912–1982) életéhez és munkásságához = Múzeumi Kurír 60. 1990. 10. 12–18, bibl.
- LENGYEL András: Arcok a szegedi sajtó történetéből. Békefi Antal = Szeged 12–13. 1990/91. 83–85.
- MILLER Jakab Ferdinánd levelesládájából. (Közread. és jegyz. ell.) MAY István = MKsz 107. 1991. 3. 266–278.
- PETŐ Gábor Pál: Adalékok Gábor Andor újságírói pályakezdésének és első korszakának (1903–1907) történetéhez = MKsz 107. 1991. 3. 207–229.
- PILINYI Péter: A „Typographia” első önálló szerkesztője: Sauerwein Géza = Typographia 124. 1992. 8.
- SZÉNÁSZKY Mária: Szepesy Ignác kulturális tevékenysége = MKsz 108. 1992. 1. 13–22.

HELTAI JÁNOS – V. ECESEDY JUDIT

Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

- Avtoğrafy sovremennikov Puškina na knigah iz sobranjá Gosudarstvennogo Muzeá A. S. Puškina. Annotirovannyj katalog. Moskva: Kniga, 1988. 269 p.
- BARAN, Zvi: A century of books. The Jewish National and University Library 1892–1992. Jerusalem: Bermann Hall, 1992. n. p.
- Bibliografia a polska 1901–1939. Wrocław: Ossolineum. Tom 1.: A-Bars. 1986. 549 p.
- BIERBAUER, Katharina: Die Vorkarolingischen und Karolingischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Wiesbaden: Reichert, 1990. Textband. 163 p.; Tafelband. 175 p. (Katalog der illuminierten Handschriften in der BS München; 1)
- BIRKENMAJER, Aleksander: Studia bibliologiczne. Wrocław: PAN, 1975. 536 p.
- Books from Sefarad. Ed. Rafael WEISER. Jerusalem: Hebrew Univ., 1992. XI, 157 p.
- CARRIERE, Jean-Claude – MASSONIE, Bertrand: La bibliothèque d'Apollodore. Paris: Belles Lettres, 1991. 309 p. (Annales littéraires de l'Univ. de Besançon; 443)
- Catalogue de cent un livres rares ou précieux de la Bibliothèque de la Sorbonne. Paris: Bibliothèque de la Sorbonne, 1991. 155 p.
- Catalogue des incunables. Paris: Bibliothèque Nationale. Tome 2. Fasc. 1–4. H–Z et hebraica. 1981–1985. XVII, 783 p.
- Catalogue des manuscrits chinois de Touen-Houang: Fonds Pelliot de la Bibliothèque Nationale, Paris: Ecole Française d'Extrême Orient. Vol. 4. 3501–4000. 1991. XX, 558 p.
- Catalogue général des livres imprimés. Paris: Bibliothèque Nationale. Anonymes XVIe–XVIIe siècle. 1991. (14 microfiche + livret.)
- Catalogue général des manuscrits latins. Paris: Bibliothèque Nationale. Tables du tome 7. 1991. XII, 415 p., XX pl.
- Catalogue of the Library of Tibetan Works and Archives. Compil. Jampa Samten SHASTRI. Dharamsala: Library of Tibetan Works and Archives. Vol. 1. Historical Works. 1983. IX, 451 p.
- CHARTIER, Roger: L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèque en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle. Aix-en-Provence: Alinea, 1992. 118 p. (De la pensée)
- Chemie zwischen Magie und Wissenschaft. Ex Bibliotheca Chymica 1500–1800. Hg. Georg SCHWEDT. Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1991. 144 p. (Ausstellungskataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel; 63)
- Ćirilske rukopisne knige Biblioteke Matice Srpske. Novi Sad: Matica Srpska. Kñ. 2. Apostoli. 1991. 132 p.
- Codici miniati della Biblioteca Comunale degli Intronati di Siena. A cura di Bente Klange ADDABBO. Siena: Edisiena. 1. Secoli XI–XII. 1987. 107 p., CVIII pl.
- Čtenie v dorevolúcionnoj Rossii: Sbornik trudov. Moskva: Gos. Bibl. im. Lenina, 1992. 152 p.
- Čtenie v Rossii v 19 – načale 20 veka: annotirovannyj bibliografičeskij ukazatel'. Sost. A. I. REJTLAT. Moskva: Gos. Bibl. im. Lenina, 1992. 46 p.
- DALMAT, Dan: Bibliographia hungarica judaica: 1945–1990. Ramat-Gan: Bar Ilan Univ., 1990. 172 p.
- DELANO-SMITH, Catherine – MORLEY INGRAM, E.: Maps in Bibles: 1500–1600. An illustrated catalogue. Genève: Droz, 1991. XXXVIII, 202 p. (Travaux d'humanisme et renaissance; 256)
- DREGE, Jean-Pierre: Les bibliothèques en Chine au temps des manuscrits (jusqu'au Xe siècle). Paris, 1991. 322 p. (Publications de l'École Française d'Extrême-Orient; 161)
- DUNINOWIE, Cecylia i Janusz: Philobiblon polski. Wrocław: Ossolineum, 1983. 292 p. (Książki o książce)
- DÜNNHAUPT, Gerhard: Personalbibliographien zu den Drucken des Barock. 2. verb. Aufl. Stuttgart: Hiersemann. 5. Bd: Praetorius-Spee. 1991. 3145–3937. c.
- DYER, Hilary – MORRIS, Anne: Human aspects of library automation. Vermont: Gower, 1990. XIII, 259 p.
- EBER, Friedrich Adolf: Diarium über meine Arbeiten auf der Akademischen Bibliothek Leipzig und der Königlichen Bibliothek zu Dresden

- 1813–1822. Dresden: Selbstverl. d. Sächs. Landesbibliothek, 1990. IX, 142 p.
- Encyclopedia of library and information science. Ed. Allen KENT. New York: Dekker. Vol. 49. Suppl. 12. 1992. 361 p.; Vol. 50. Suppl. 13. 1992. 389 p.
- FANG, Josephine Riss – SONGE, Alice H.: World guide to library, archive and information associations. München: Saur, 1990. XXVII, 526 p. (IFLA publications; 52–53)
- Finns and Hungarians as readers. Ed. Yrjö VARPIO. Tampere: Univ., 1991. 59 p. (Reports; 32)
- GOEDEKE, Karl: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen. 2. ganz neu bearb. Aufl. Berlin: Akademie Verl. Bd. 16. Lfg. 1–4. (Lfg. 48–51. des Gesamterkes.) 1983–1984. 1141 p.; Bd. 17. Lfg. 4. (Lfg. 55 des Gesamterkes.) 1991. 1421–1908. p.
- Grada za hrvatsku retrospektivnu bibliografiju kniga: 1835–1940. Zagreb: Nacional. i Sveučilišna Bibl. Kn. 3–17. Ce–Pra. 1984–1991. 15 db.
- Gutenberg: 500 Jahre Buchdruck in Europa. Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1990. 239 p. (Ausstellungskataloge des Herzog August Bibliothek; 62)
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Hg. D. LANGEWIESCHE; H.–E. TENORTH. München: Beck. Bd. 4. 1870–1918. 1991. XII, 584 p.; Bd. 5. 1918–1945. 1989. XI, 470 p.
- Die Handschriften der Signatur K: Naturwissenschaften. Beschrieb, von Werner SACKMANN. Basel: Univ. Bibliothek, 1991. XI, 197 p. (Die Handschriften der Universitätsbibliothek Basel)
- HOBSON, Antony: Humanists and bookbinders. Cambridge: Univ. Press, 1989. XIX, 269 p.
- HOTEEV, P. I.: Kniga v Rossii v seredine 18 veka: Častnye knižnye sobraniâ. Leningrad: Nauka, 1989. 140 p.
- HOUSTON, R. A.: Literacy in early modern Europe: culture and education 1500–1800. London: Longman, 1990. IX, 266 p.
- HÖPEL, Ingrid: Emblem und Sinnbild: vom Kunstbuch zum Erbauungsbuch. Frankfurt am M.: Athenäum, 1991. 319 p.
- Ikonographie der Bibliotheken. Hg. Carsten-Peter WARNCKE. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. 364 p. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens; 17)
- Imprimeurs et libraires parisiens du XVIe siècle d'après des manuscrits de Philippe Renouard. Paris: Bibliothèque Nationale. Fasc. Breyer. 1982. 113 p.; Fasc. Cavellat, Marnet et Cavellat. 1986. XXXIII, 522 p.
- Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. Baden-Baden: Koerner. Pars 3. Tom. III. 1992. 479 p.
- Index bio-bibliographicus notorum hominum. Ed. Otto u. Wolfram ZELLER. Osnabrück: Biblio Verl. Pars. B. Catalogus operum examinatorum. Supplementum I–III. Opera 5146–6215. 1992. n. p.; Pars C. Corpus alphabeticum 1. Sectio generalis. Vol. 53. 1991. 960 p. Vol. 54. 1991. 900 p. Vol. 55. 1992. 900 p. Vol. 56. 1992. 900 p. Vol. 57. 1992. 900 p.
- Inventarz rękopisów Biblioteki Zaktadu Narodowego im. Ossolinskich we Wrocławiu. Wrocław: PAN. Tom. 12. 1992. 240 p.
- JULIEN DE POMMEROL, Marie-Henriette-MONFRIN, J.: La Bibliothèque Pontificale à Avignon et à Peniscola. Rome: Ecole Française de Rome, 1991. Vol. 1–2. XXXIV, 1021 p. (Coll. de l'Ecole Française de Rome; 141)
- Katalog knjig kirillovske pečati 16–18 veka iz sobranij Biblioteka Tartuskogo Universiteta i Pskovskogo-Pečerskogo Monastyra. Sost. T. K. Šajhoskaâ. Tartu: Univ., 1991. 145 p., ill.
- Katalog rękopisów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Wrocław: PAN. Sygnatury 6001–6194. 1991. 252 p.
- Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Warszawa: Uniw. Tom. 4. 1990. 320 p. (Prace Biblioteki Uniw. w Warszawie; 15)
- Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. Warszawa: PWN. Tom 3.: Katalog rękopisów ormiańskich i gruzińskich. 1958. 56 p., 2 t.; Tom 4.: Katalog egipskich, koptyjskich i etiopskich. 1960. 65 p.
- KEIM, Anton M.: Mehr als zwei „Denkmäler“: Neunzig Jahre Weltmuseum der Druckkunst und Internationalen Gutenberg-Gesellschaft Mainz. Mainz: Gutenberg-Gesellschaft, 1991. 48 p.
- KER, N. R. – PIPER, A. J.: Medieval manuscripts in British libraries. Oxford: Clarendon. 4. v. Paisley – York. 1992. XL, 826 p.
- KLAUSNEROVA, Eva: Prvotisky Státni Vědecké Knihozny v Plzni. = Incunabula quae in Bibli-

- iotheca Scientiarum Publica Pilsnae asservantur. Pízen: SVK, 1990. 208 p.
- KLEJMEŇOVA, R. N.: Knižnaâ Moskva pervoj poloviny 19 veka. Moskva: Nauka, 1991. 237 p. (Stranicy istorii našej rodiny)
- Knižnoe iskusstvo SSSR. Moskva: Kniga. (2). 1990. 301 p.
- Knižnye centry Drevnej Rusi: 11 – q16 vv.: Raznye aspekty issledovaniâ. Otv. red. D. S. LIHAČEV. S. Peterburg: Nauka, 1991. 363 p.
- Knižnye centry Drevnej Rusi: Iosifo-Volokolmskij monastyř kak centr knižnosti. Otv. red. D. S. LIHAČEV. Leningrad: Nauka, 1991. 483 p.
- KOBLENC, I. N.: Istočniki i deâteli ruskoj bibliografii 15–18 vv. Moskva: Nauka, 1991. 135 p.
- KOMASARA, Irena: Jan III Sobieski – miłošnik ksiąg. Wrocław: Ossolineum, 1982. 202 p. (Książki o książce)
- KORPALA, József: Karol Estreicher (st.) twórca „Bibliografii polskiej”. Wrocław: Ossolineum, 1980. 278 p.
- KÖHLER, Hans-Joachim: Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts. Tübingen: Bibliotheca Academica. Teil 1. Das Frühe 16. Jahrhundert: 1501–1530. Bd. 2.: Druckbeschreibungen H–L. 1992. VIII, 683 p.
- Lexikon des gesamten Buchwesens. Hg. von Severin CORSTEN [et al.]. Stuttgart: Hiersemann, 1991. Lfg. 23. (Bd. 3): Hispanic Society – Huginus. 481–560. p. Lfg. 24. (Bd. 3): Hygman-Institut für Buchmarkt-Forschung. 561–632. p.
- Lietuvos bibliografija. Vilnius: Mintis. Ser. A. Knygos lietuviu kalba. Tom. 1. 1547–1861. 1990. 151 p.
- Le livre à Liège et à Bruxelles au XVIIIe siècle. Ed. R. MORTIER; H. HASQUIN. Bruxelles: Ed. Univ., 1987. 167 p. (Etudes sur le XVIIIe siècle; 14)
- MALECZYŇSKA, Kazimiera: Książki i biblioteki w Polsce okresu zaborów. Wrocław: Ossolineum, 1987. 243 p. (Książki o książce)
- MARINKOVIĆ, Borivoje: Bibliografija o našem ćiriliskom štamparstvu, štamparijama i kńigama 15, 16 i 17 stoleća. CetiŇe: Centralna Narod. Bibl. Crne Gore. 4/1. 1991. 305 p.
- Matenadaran. Sost. V. O. KAZARAN; S. S. MANUKAN. Moskva: Kniga. Tom 1. Armãnskaâ rukopisnaâ kniga VI–XIV vekov. 1991. 282 p.
- MIGON, Krzysztof: Das Buch als Gegenstand wissenschaftlicher Forschung. Wiesbaden: Harrassowitz, 1990. 339 p. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München; 32)
- MUGNAI CARRARA; Daniela: La biblioteca di Nicolo Leonicensi. Tra Aristotele e Gelano: cultura e libri di un medico umanista. Firenze: Olschki, 1991. 243 p. (La colombaria. Studi; 118)
- Der Nachlass Emil Jacobs. Beschreibendes Verzeichnis. Bearb. von Helga DÖHN. Berlin: Deutsche Staatsbibliothek, 1990. XV, 210 p. (Handschrifteninventare; 14)
- Der Nachlass Johann Karl Konrad Oelrichs. Bearb. von Helga DÖHN. Berlin: Deutsche Staatsbibliothek, 1990. XX, 279 p. (Handschrifteninventare; 15)
- Der Österreichische Bibliothekartag 1990 Bregenz. Bibliotheken mit und ohne Grenzen: Informationsgesellschaft und Bibliothek. Wien: Verein. Österreich. Bibliothekare, 1991. 512 p. (Biblos-Schriften; 154)
- Österreichischer Bibliotheksbaubau in den neunziger Jahren. Symposium Wien, 1991. Wien: Prachner, 1991. IX, 196 p. (Biblos-Schriften; 155)
- PETER, Rodolphe – GILMONT, Jean François: Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle. Genève: Droz. Vol. 1. Ecrits théologiques, littéraires et juridiques 1532–1554. 1991. 543 p. (Travaux d’humanisme et renaissance; 255)
- PEYRONNET, Philippe de: Inventaire de la bibliothèque de Saint Jeanne-Marie Vianney, curé d’Ars. Paris: Aux Amateurs de Livres, 1991. 296 p. (Coll. des mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne; 19)
- Portrety bibliotekarzy polskich. Kol. red. Alodia KAWECKA-GRYCZOWA [et. al.] Wrocław: Ossolineum, 1980. 302 p.
- La production du livre universitaire au Moyen Age. Actes, 1983. Réunis par Louis J. BATALION [et al.] Paris: CNRS, 1988. 334 p., 19 t.
- Redkie knigi i rukopisi: izučenie i opisanie. Leningrad: Univ., 1991. 113 p.
- Rękopisy Biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Warszawa: Bibl. Narod. Cz. 3. 1992. 190 p. (Katalog mikrofilmów; 25)
- Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Warszawa: Bibl. Narod. Cz. 1. 1992. 294 p. (Katalog mikrofilmów; 23)

- Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIIe siècle. Baden-Baden: Koberner. Tome 4. Bordeaux 1. part. 1701–1760. 1991.; 2. part. 1761–1789. 1992.; Tome 17. Lille. 1992.
- Richtlinien Handschriftenkatalogisierung. 5., erw. Aufl. Bonn: DFG, 1992. 94 p.
- ROSTENBERG, Leona: The library of Robert Ho-oke. The scientific booktrade of restoration England. Santa Monica: Modoc Press, 1989. XIX, 257 p.
- RUTTKAY, Fraňo: Stopami slovenského písomníctva. Martin: Matica Slov., 1991. 291 p.
- SEIBEL, Bernadette: Au nom du livre: analyse sociale d'une profession: les bibliothécaires. Paris: Documentation Française, 1991. 229 p.
- SINDIK, Nadežda – GROZDANOVIC-PAJIC, Miroslava – MANOZISI, Katarina: Opis rukopisa i starih štampanih kniga Biblioteka Srpske Pravoslavne Eparhije Budimske u Sentandreji. Beograd; Novi Sad: Narod. Bibl. Srbije, 1991. 408 p. (Opis južnoslovenskih cirilskih rukopisa; 3)
- Slovenská národná retrospektívna bibliografia. Martin: Matica Slov. Ser. B. Periodiká: Bibliografia almanachov, ročeniek a zborníkov na Slovensku 1919–1944. 1991. 296 p.
- Slovenské literárne časopisy, almanachy a zborníky do konca 19. storočia. Pripr. K. SCHLOSÁROVÁ. Martin: Matica Slov., 1991. 23 p., ill.
- Słownik pracowników książki polskiej. Red. Irena TREICHEL. Warszawa; Łódź: PWN, 1972. 1042 p.
- Srpska bibliografija: Kńige 1868–1944. Beograd: Narodna Bibl. Kn. 7. Izvestaj, skolski š. – Kak. 1991. 497 p.
- Technology and society: a documentation of grey literature. Ed. Libuse SVÁBOVÁ [et. al.] Amsterdam: North Holland, 1992. X, 201 p.
- Theorie, méthodologie et recherche en bibliologie. 8e colloque internationale de bibliologie (1989). Textes réunis par Robert ESTIVALS. Paris: Bibliothèque Nationale, 1991. 235 p.
- ULEWICZ, Tadeusz: Wśród impresorów krakowskich doby renesansu. Kraków: Wydaw. Literackie, 1977. 298 p.
- Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). Hg. von der Bayerischen Staatsbibliothek. Stuttgart: Hiersemann. 1. Abt. Verfasser, Körperschaften, Anonyma. Bd. 18. Sack-Sed. 1992. 658 p.
- Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Stuttgart: Steiner. Supplementbd. 33: Catalogue of the buddhist Sanskrit manuscripts in the University Library Cambridge. Ed. Cecil Bendall. 1992. 225 p. (Publications of the Nepal-German manuscript preservation project; 2)
- Wolfenbütteler Bibliographie zur Geschichte des Buchwesens im deutschen Sprachgebiet 1840–1980. Bearb. von Erdmann WEYREUCH. München: Saur. Bd. 3. Buchherstellung. 3. Teil. 29012–4668. 1992. XXIV, 552 p.
- Z badań nad dawną książką: studia ofiarowane profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej w 85-lecie urodzin. Kom red. Paulina BUCHWALD-PELCOWA [et. al.] Warszawa: Bibl. Narod. [Tom.] 1. 1991. 289 p. (Prace Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej; 1)
- ZAWISZA, Jerzy Wojciech: Panegiryczny druk okolicznościowy epoki stanisławowskiej. Wrocław: PAN, 1984. 147 p. (WTN. Śląskie prace biblioteki i bibliotekoznawcze; 18)
- Der Zisterzienserkloster Heilsbronn und seine Bibliothek. Heilsbronn: Evang.-Luth. Kirchengemeinde, 1991. 88 p. (Ausstellungskatalog des Landeskirchlichen Archivs in Nürnberg; 15)

MURÁNYI LAJOS

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései

Könyvészet, könyvtári szakirodalom

- ABRAMSON, Harold J. – SOFIOS, Nicholas: Index to sociology readers 1960–1965. Ed. by — — . Vol. 1–2. Metuchen/N. J., Scarecrow Press, 1973. Vol. 1. Author index. 482 p. Vol. 2. Subject index. [2], 483–1125 p.
- ANDREWS, J[ohn] A. – HINES, W. D.: Keyguide to information source on the international protection of human rights. London, Mansell, (1987). XIII, [1], 169 p. (Keyguide series.)
- BANKS, Doris H.: Medieval manuscript book-making. A bibliographic guide. Metuchen/N. J. – London, Scarecrow Press, 1989. VIII, 282 p.
- BARTY-KING, Hugh: Her Majesty's Stationery Office. The story of the first 200 years 1786–1986. Ill. (London, HMSO, 1986.) XII, 160 p. Bibliogr.: p. 150–153.
- The best in the literature of philosophy and world religions. Ed. by William L. REESE. New York–London, Bowker, 1988. XXX, 801 p. (The reader's adviser 4.)
- Bibliographie der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft 1989. Bd 29. Bearb. v. Bernhard KOSSMANN – Monika RICHTER. Frankfurt am Main, Klostermann, (1991). LXVI, 877 p.
- Bowker's law books and serials in print 1990. A multimedia sourcebook. [Ed. by] (David G. BADERTSCHER–Helen P. BURWELL) etc. Vol 1–3. New York, Bowker, (1990). Vol. 1. Books-subject index. XC, 752 p. Vol. 2. Books-title index. XC, 753–1308 p. Vol. 3. Books-author index. Serials. Nonprint media. Publisher's names. XC, 1309–2188 p.
- BREWER, J(ames) Gordon: The literature of geography. A guide to its organisation and use. (1973. 2. rev. ed.) London – Hamden/Conn., Bingley-Linnet, (1978). 264 p.
- British national bibliography 1991. Vol. 1–2. (Boston Spa-Wetherby), The British Library, National Bibliographic Service, (1992). Vol. 1. Classified sequence. V, 989 p. Vol. 2. Indexes. [2], 990–2218 p.
- BUCHSWEILER, Mier – ENGEL-BRAUNSMIDT, Annelore – HEITHUS, Clemens: Bibliographie der sowjetdeutschen Literatur von den Anfängen bis 1941. Ein Verzeichnis der in Buchform erschienenen sowjetdeutschen Publikationen. Köln–Wien, Böhlau, 1990. 110 p. (Studien zum Deutschtum im Osten 23.)
- COLLIE, Michael: George Meredith. A bibliography. (Toronto), University of Toronto Press, (1974). [8], 290, [2] p.
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1991. Ed. by Nancy C. WONG. Vol. 1–2. New York, The H. W. Wilson Co., 1992. Vol. 1. A–K. [10], 2191 p. Vol. 2. L–Z. [8], 2193–4429 p.
- CURLEY, Arthur – BRODERICK, Dorothy: Building library collections. 6. ed. Metuchen/N. J. – London, Scarecrow Press, 1985. VI, 339 p.
- CURWEN, Anthony G.: ISBD manual. A guide to the interpretation and use of the International Standard Bibliographic Descriptions. Prep. — — [for the] General Information Programme and UNISIST. (Paris, Unesco, 1990.) VII, 205 p.
- DAHLMANN, [Friedrich Christoph] – WAITZ, [Georg]: Quellenkunde der deutschen Geschichte. Bibliographie der Quellen und der Literatur zur deutschen Geschichte. 10. Aufl. Register zu Bd 3–4. Mit Ergänzungen zu den Registern von Bd 1–2. Stuttgart, Hiersemann, 1991. XI, 684 p.
- DAY, Alan Edwin: History. A reference handbook. London – Hamden/Conn., Bingley – Linnet Books, (1977). 354 p.
- A directory of rare book and special collections in the United Kingdom and the Republic of Ireland. Ed. by Moelwyn I. WILLIAMS. London, Library Association, (1985). XIII, 664 p.
- FRIEDLAND, William H.: Unions, labor and industrial relations in Africa. An annotated bibliography. Ithaca/N. Y., Cornell University, 1965. [8], 159 p. (Cornell research papers in international studies 4.)
- Genocide. A critical bibliographic review. Ed. by Israel W. CHARNY. [Publ. by the] (Inst. of the International Conference on the Holocaust and Genocide.) London, Mansell, (1988–91).

- [Vol. 1.] XIV, 273 p. Vol 2. (1991.) XXVIII, 432 p.
- A guide to foreign language grammars and dictionaries. Ed. by A[ibert] J[ohn] WALFORD. (1964.) 2. rev. and enlarged ed. London, Library Association, 1967. 240 p.
- HOLLER, Frederick L.: Information sources of political science. 4. ed. Santa Barbara/Calif.-Oxford, ABC-CLIO, (1986). XVII, 417 p.
- HOPPÉ, A[lfred] J[ohn]: The reader's guide to Everyman's library. Compil. by — —. (Further rev. ed.) London-New York, Dent-Dutton, (1966). XIII, 434 p. (Everyman's library.)
- HUBEROVÁ, Marie: Veřejné knihovny Jihomoravského kraje. [Vyd.] Muzejní a Vlastivědná Společnost Státní Vedecká Knihovna. (Ill.) Brno, (1990). 279, [1] p. (Vlastivědná knihovna Moravská 69.) Bibliogr.: p. 258-259.
- Index translationum 37 (1984). Répertoire international des traductions. (Paris), Unesco, (1989). XII, 1099 p.
- Informationshandbuch, internationale Beziehungen und Länderkunde. — Information hand-book, international relations and area studies. — Manuel de référence, relations internationales et études régionales. Hrsg. v. Dietrich SEYDEL. Bearb. v. Burkhardt J. HUCK. Stand 1. 9. 1987. Baden-Baden, Nomos, (1989). 752 p. (Internationale Politik und Sicherheit Bd 26.)
- KRISCHAN, Alexander: Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender 1771-1971. Bibliographie. (Ill.) München, Verl. des Südostdeutschen Kulturwerkes, 1987. 142 p. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B. Wissenschaftliche Arbeiten 46.)
- KRUG, Hans-Jürgen: Arbeitslosenliteratur. Eine Bibliographie. Frankfurt/M.-Bern etc., Lang, (1990). 236, [4] p. (Hamburger Beiträge zur Germanistik 13.)
- Library of Congress, Washington. Subject headings. Prep. by the Office for Subject Cataloguing Policy. 15. ed. Vol. 1-4. Washington/D. C., Library of Congress, 1992. Vol. 1. A-C. XCI, 1178 p. Vol. 2. D-J. 1179-2412 p. Vol. 3. K-P. 2413-3757 p. Vol. 4. Q-Z. 3759-5091 p.
- MAY, Charles E(dward): Twentieth century European short story. An annotated bibliography. Pasadena — Englewood Cliffs/N. J., Salem Press, (1989). XI, [3], 178 p. (Magill bibliographies.)
- MISKA [János]: Literature of Hungarian-Canadians. [Publ. by the] Rákóczi-Fundation. Toronto, (Friesen Press Altona), 1991. 143 p.
- POLLARD, Michael: Johann Gutenberg. The story of the invention of movable type and how printing led to a knowledge explosion. Watford, Exley, 1992. 64 p. (Scientists who have changed the world.)
- Publishing — the future. Ed. by Peter OWEN. London, Owen, (1988). 128 p.
- RICHMOND, W[illiam] Kenneth: The literature of education. A critical bibliography 1945-1970. London, Methuen, (1972). X, 206 p.
- ROZSONDAI, Marianne: Ein ungarischer Renaissance-Einband, Buda (Franziskaner?) um 1520. (Beiträge zur Einbandkunde 6.) [Ill.] Stuttgart, Hauswedell, 1990. 144-146 p. (In: „Philobiblon“ 1990: 34. Jg. H. 2. Juni.)
- Scandinavian Economic History Review — Economy and History. Bibliography 1953-1989. (Lund, Wallin-Dalholm, 1990.) 60 p.
- SCHMITT, W. Christian: Vor dem Ende der Lesekultur. 20 Jahre Buch- und Literaturmarkt aus nächster Nähe. (Kehl-Strasbourg-Basel), Morstadt, (1990). 326 p.
- Social sciences in socialist countries. Ed. by Robert MDIVANI. [Publ. by the] European Cooperation in Social Sciences Information and Documentation. Moscow, (INION), 1986-1988. (European social science bibliographies.) Vol. 2. Selected literature from 1980-1985. 1986. 343, [1] p. Vol. 3. Selected literature 1985-1986. 1988. Part 1. 266, [2] p. Part 2. 225, [5] p.
- Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis. 40 Jahre Soziale Welt. Autoren- und Sachregister für die Jahrgänge 1-39 (1949-1988). Red. Peter A. BERGER — Michael KLUCK — H. Peter OHLY. Göttingen, Schwartz, [1989]. 190, [6] p.
- Thesaurus of sociological indexing terms. [Compil. by] Barbara BOOTH — Michael BLAIR. (1986.) 2. ed. San Diego/Calif., Sociological Abstracts, (1989). XI, 320 p. Bibliogr.: p. 319-320.
- (TOGASAKI, Tamijo S. — KOIDE, Izumi — KURITA, Junko): A guide to reference books for Japanese studies. (Tokyo), Internat. House of Japan Library, 1989. XII, 156 p.

- VAUPEL, Gudrun: Friedrich-Ebert-Stiftung. Bibliographie der Veröffentlichungen 1988–1989. Red. — — . Bearb.: Anne BARHAUSEN – Marit BORCHERDING. Textverarb.: Dieter BEHRINGER. Hrsg.: Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung. Bonn, 1990. [6], 438 p.
- Walford's guide to reference material. 5. ed. Vol. 1–3. London, Library Association, 1989–1991. Vol. 1. Science and technology. Ed. by A(lbert) J(ohn) WALFORD. With the editorial collab. of Marilyn MULLAY – Priscilla SCHLICKE. (1989.) 791 p. Vol. 2. Social and historical sciences, philosophy and religion. Ed. by Alan (Edwin) DAY and Joan M(argaret) HARVEY. (1990.) 942 p. Vol. 3. Generalia, language, and literature, the arts. Ed. by Anthony CHALCRAFT – Ray PRYTHERCH – Stephen WILLIS. (1991.) XI, 1035 p.
- Whitaker Publishers in the United Kingdom and their addresses. London, Whitaker and Sons Ltd, 1991. 85, [3] p.
- World list of social science periodicals. – Liste mondiale des périodiques spécialises dans les sciences sociales. – Lista mundial de revistas especializadas en ciencias sociales. 8. ed. (Paris), Unesco, 1991. XV, 1264 p.

KLINDA MÁRIA

SZEMLE

Gesta typographorum. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére ajánlják barátai és tanítványai. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993, Gyomai Kner Nyomda. 162 l. (A budapesti Borda Antikvárium bibliofil kiadványainak második darabja.)

Ezzel a reprezentatív kötettel köszöntötték munkatársai és barátai Borsa Gedeont 70. születésnapja alkalmával. Nemes hagyományt folytattak, hiszen 10 évvel ezelőtt közvetlen munkatársai a *Magyar Könyvszemlében* tanulmánycikkkel, öt éve pedig a „*Petrik VII*” kötetrel emlékeztek meg a korábbi kerek évfordulókról. Az ünneplők köre most kibővült néhány olyan barátjával, tisztelőjével, akiknek kutatásai valamilyen ponton kapcsolódnak Borsa Gedeon érdeklődési körével, gazdag életművének valamelyik szakaszával. A köszöntésnek ez a módja illik a legjobban az ünnepelthez, aki igazán a hazai könyv- és nyomdatörténet kutatásának, újabb kutatók csatlakozásának, újabb kutatási eredményeknek tud örülni.

A kötetbe foglalt tanulmányok tematikája igen széles témakört, a Mátyás korától a 18. század végéig terjedő korszakot érinti. BÁNFI Szilvia (*Huszár Gál komjádi nyomdája és nyomdakészletének eredete*). V. ECSEDY Judit (*Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*), PAVERCSEK Ilona (*A kassai nyomda bártfai eredetéről*) és HAIMAN György (*Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai*) a régi hazai nyomdászati történetéhez szolgáltatnak új, értékes adalékokat. HOLL Béla (*A magyar nyelvű zsolttárának katolikus hagyományai*), HELTAI János (*Milotai Nyilas István elveszett, Pázmány elleni vitairatáról*), P. VÁSÁRHELYI Judit (*Szenci Molnár Albert hollandul*) és SZELESTEI N. László (*Bél Mátyás Újtestamentom-kiadásáról*) irodalomtörténeti ihletésű tanulmányai igazolják, hogy a könyvtörténet és az irodalomtörténet egymást is gazdagító szakterületek. ROZSONDAI Ma-

rienne (*Lucas Coronensis: budai könyvkötő a 16. század elején*) a hazai könyvkötéstörténet egyik legizgalmasabb korszakából, a magyar reneszánsz idejéből tár fel újabb részletet. KOVÁCS Zsuzsanna (*A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről*) az illusztrációtörténetet a régi naptártörödékek bibliográfiai meghatározásának szolgálatába állítja. WIX Györgyné (*Évenkénti „dicsbeszéd” a nagyszombati egyetemen*) egy műfaj, az egyetemi ünnepi „orációk” bibliográfiai feltárásával egyaránt értékes anyagot nyújt a felsőoktatás történetéhez, az irodalomtörténethez és a magyar nemzeti bibliográfia teljesebbé tételéhez. Ez utóbbihoz járul hozzá NYÁRY Zsigmondné (*Ismeretlen régi magyar nyomtatvány az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében*) is.

Borsa Gedeon egyik értékes tulajdonsága műhelyteremtő képessége. Amint ez a tanulmánykötet mutatja, könyv- és nyomdatörténeti kutatásokat élesztő tevékenysége nem korlátozódik az Országos Széchényi Könyvtárban az ő szívós munkájával létrehozott RMNy-csoportra. Tudományos igényessége a szakterület legtöbb kutatója számára gyümölcsözővé tette a vele való szakmai kapcsolatot.

A sok szép tanulmány azonban talán meg sem született volna, legalábbis nem alkotott volna ilyen szép csokrot, ha nem akadt volna – mai divatszóval – szponzor, aki – ismerve és elismerve Borsa Gedeon munkásságát – lehetővé tette egy ilyen kötet megjelenését. Borda Lajos mecénási gesztusa – Haiman György könyvművészete s a Gyomai Kner Nyomda segítségével – olyan könyvet hozott létre, amely a hazai bibliofil könyvkiadás történetében is kiemelkedő helyet biztosít magának. Mind a különleges papír és kötés, mind az ízlésesen megtervezett tipográfia, a gazdag képanyag

láltán elmondhatjuk, hogy az évfordulónak méltó emléke marad.

DÖRNYEI SÁNDOR

Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa. 1–3. köt. Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Bd. 1–3. Összeáll. NÉMETH S. Katalin. München–New York–London–Paris, 1993, K. G. Saur.

A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár az európai könyvtörténet gazdag forrásgyűjteménye és kutatóhelye. 750 ezres állományából háromezer az ősnymtatványok, 75 ezer a 16. századi, 150 ezer a 17. századi és 120 ezer a 18. századi kötetek száma. Az 1666 óta nyilvános könyvtárként működő intézmény 1974-től a könyvtörténetnek egy szinte páratlan kutatási központja is lett. Éppen az ellenkezője valósult meg e német gyűjteménnyel kapcsolatban, mint ami a hazai nagy, történeti könyvtárainkban a háború utáni évtizedekben: míg ugyanis nálunk az ötvenes évektől kezdve — a korábbi gyakorlattól eltérően — szinte száműzték a nagy könyvtárainkból a könyvkultúra történetével kapcsolatos, szervezett kutatásokat és nem egyszer az ilyen érdeklődésű könyvtárosokat, Wolfenbüttelben a hetvenes évek során intézményesen is összekapcsolták a könyvtári munkát és a könyvtörténeti kutatásokat, sőt létrehoztak egy nemzetközileg is tekintélyes kutató-helyet az európai könyvtörténet kutatása számára. Ennek alapjául természetesen a forrásművekben, szakfolyóiratokban és kézikönyvekben gazdag gyűjtemény szolgált.

A Herzog August Könyvtár állományában gazdagon képviselve van a régi közép- és keleteurópai könyvanyag is. A lengyel vonatkozású állományrészről is készült egy többkötetes tervezett nyomtatott katalógus, ennek első kötete 1992-ben jelent meg (*Polnische Drucke und Polonica 1501–1600. Katalog der Herzog August Bibliothek*. Bearbeitet von Malgorzata Goluszka u. Marian Maliacki.) A lengyel vonatkozású művek mellett a hungaricaanyag a könyvtár legnagyobb műretű közép- és keleteurópai állománya, ezért indokoltnak látszott elkészíteni ennek az anyagnak is a nyomtatott katalógusát. Terve 1986-ban született meg a könyv-

tár akkori igazgatójának, Paul Raabe professzor-nak az elgondolásai nyomán. A feladat felismerését jelentős mértékben elősegítették magyar kutatók — főként Varjas Béla, Borsa Gedeon és Vársárhelyi Judit — eredményei is.

A wolfenbütteli könyvtárban rendszeres hungarika-kutatást először Vársárhelyi Judit végzett, de ő, idő hiányában, nem tudta folytatni és befejezni. A folytatást és a teljességre törv feltárást az az együttműködés tette lehetővé, amely 1979 óta az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Herzog August Bibliothek között létrejött. Ennek a közreműködésnek és könyvtári cserekapcsolatnak a keretében készült el Németh S. Katalin, az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtára vezetőjének munkája nyomán a wolfenbütteli könyvtár hungarica-katalógusa és került a közelmúltban kiadásra három kötetben. Az impozáns kiállítású kézikönyvet Georg Ruppelt, a wolfenbütteli könyvtár igazgatója Klaniczay Tibor emlékének ajánlotta, aki — mint bevezetőjében írta — Európa politikai szétválasztottsága idején is hidat épített és fenntartotta a közös hagyományokat.

A 2250 tételt tartalmazó katalógus előszavában Németh S. Katalin számbaveszi a hungarica-fogalom általa is követett hagyományos kategóriáit. A „legképlekenyebb”-nek tekintett 4. csoporttal — gyakorlatilag az RMK III-nak megfelelő anyaggal — kapcsolatban némi aggodalommal gondol a kritika esetleges „haragjára”, mivel a magyar vonatkozású anyag tengerében természetesen kénytelen volt valahol határt húzni. Úgy gondolom a mértéket helyesen húzta meg ott, ahol Apponyi Hungarikája is ezt megvonta: ti. az „érdemi hungarika” fogalmánál. Ennek értelmezése természetesen ismét problematikus és némileg szubjektív lehet, de a szerző egyik irányban sem esett mértéktelenségbe. A kutatók számára mindenesetre megnyugtató lehet a válogatás mértéke, hiszen pl. a *Diarium Europaeum* egyes kötetekben található magyar vonatkozású közlemények is még bekerültek a válogatásba.

A mű egyébként az első olyan külföldi gyűjteményt feltáró nyomtatott katalógus, amely egy könyvtár hungarica-állományát a teljesség igényével tárta fel. Mintául a *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720* és a már említett *Polnische Drucke und Polnica 1501–1700* c. katalógusok szolgáltak. E kiadvány-sorozathoz való tartozás meghatározta a munka jellegét és magyarázatot is nyújthat

több, a magyarországi bibliográfiai gyakorlattól eltérő megoldásra. Pl. mivel valamennyi leírt mű címlap-fotója is szerepel a kötetekben, mégpedig közvetlenül a címleírás mellett, ezért a címleírások rövidített formában készültek; a szerző nevét rövidített cím, majd az impresszum adatai követik. Az összeállítás indokolt esetben annotációt is közöl, ez a másod-, illetve többes példányok jelzetét és az azonosításhoz szükséges bibliográfiai számokat valamint a nyomtatvány hungaricum jellegére vonatkozó megjegyzéseket tartalmazza. Az azonosításnál a legfontosabb hungarica-bibliográfiákra történik csak hivatkozás, de így is – a hivatkozási szám hiánya által – valószínűsíthető lehetett a tétel hazai hiányát vagy legalábbis ritkaságát.

Egy nyomtatott katalógus összeállítójától indokolatlan és maximalista követelmény lenne az számonkérni, hogy a hazai könyvtári katalógusokkal nem vetette egybe tételeit. Ugyancsak az a műfaji körülmény, hogy nem bibliográfiáról, hanem katalógusról van szó, indokolja az anyagnak a szerzők alfabetikus rendje szerinti csoportosítását, noha talán a kronológikus csoportosítás olykor hasznosabb lenne a kutatóknak, és bibliográfiai gyakorlatunkban is ez vált általánossá.

A Herzog August könyvtár állományában található magyar nyelvű hungarikumok között több unikális példány is található, melyekről a kutatás többnyire már tudott. Ilyen pl. Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek feltehetőleg 1683-as pozsonyi kiadása és az 1566-ban kiadott *Várad-i énekeskönyv*nek elnevezett protestáns énekgyűjtemény, melynek kétéstáblájából értékes magyar nyelvű töredékek kerültek elő. A magyar nyelvű munkák közé tartoznak még Szenci Molnár Albert több művének példányai is.

Rendkívül gazdag a könyvtár hungarica gyűjteménye hazai szerzők külföldön megjelent munkái vonatkozásában. Legnagyobb számban a németországi egyetemeket magyar diákok disszertációi és disputációi találhatók a gyűjteményben. A katalógusban leggyakrabban szereplő hungarus szerző Temesvári Pelbárt, akinek 38 különböző műve van meg a wolfenbütteli könyvtárban.

A 17. századi hungarikumok között a magyar vonatkozásúak képezik a legnagyobb mennyiséget. Igen sok a Nyugaton nyomtatott újságlevél, amelyekről köztudomású, hogy milyen érdeklődést tanúsítottak a magyarországi török háború eseményei iránt. A katalógusban szereplő újságle-

velek sajátos történeti forrásértéket képviselnek, ezért a korszak történész szakembereit is bizonyára érdekelni fogják azok az újabb dokumentumok, amelyek eddig nem szerepeltek Hubay Ilona összeállításában. Hiszen az eddig ismeretlen újság-lapoknak is különös értéke van, mint amilyen pl. Kőszeg 1532-i török ostromát Jurisics Miklós által leírt nyomtatvány. Ugyancsak értékes kútfőket tárt fel a katalógus Bethlen Gáborral kapcsolatban is; ezek több nyomtatásban nem ismert Bethlenlevelet is tartalmaznak. Az id. August herceg maga is résztvett a Győr melletti török harcokban, ezért különös gonddal gyűjtötték össze utódai e harcok dokumentumait. Ez a magyarázata a wolfenbütteli könyvtárban lévő számos győri vonatkozású nyomtatvány meglétének.

A Herzog August Könyvtár hungarica-anyagának feldolgozása természetesen nemcsak az eddigi ismeretlen magyar és magyar vonatkozású művek feltárása miatt jelentős, hanem azért is, mert általa első ízben kaptunk tájékoztatást egy külföldi könyvtár teljes hungarica állományáról. Ha ez a kezdeményezés követőkre talál, a jövőben sokkal teljesebb képünk lehet a magyar könyvkultúra európai elterjedését illetően. Kiindulópontjai és értékes segédeszközei lehetnének a további hungarica- és kapcsolattörténeti kutatásoknak is, de természetesen mindenekelőtt a sokrétű könyvtörténeti kutatásoknak. Olyanoknak pl. mint amilyenre Borsa Gedeon tanulmánya adott példát éppen a wolfenbütteli könyvtár egy magyar származású könyvtárosával kapcsolatban (MKsz 1986. 274–282.), vagy amilyen Mechthild Raabe nagyméretű összeállítása a wolfenbütteli könyvtár olvasóiról. (*Leser und Lektüre im 18. Jahrhundert. Die Ausleihbücher der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 1714–1799. Bd. 1–4. München, 1989.*) Ez utóbbi műből arra is fény derül, hogy kik használták a gyűjtemény hungarikáit.

A Németh S. Katalin által felgyűjtött és megszerkesztett hungarica-katalógus úttörő kezdeményezés és értékes eredmény könyvtörténetünk számára. Ha valamit fájlahatunk, az csak az 1720-as határ. Ez az év sem a hagyományos Régi Magyar Könyvtár határával (1711), sem a régi könyvek újabban 1800-ig meghosszabbított felső időhatárával nem azonos; bizonyára a sorozat szempontjai indokolták. Mivel a wolfenbütteli könyvtár 18. századi anyaga is gazdag, jó lett volna a határt a század végében meghatározni; hiszen ezzel a felvi-

lágosodás kori kutatásoknak is nagy szolgálatot tehetett volna. Kár, hogy az egyébként információkban rendkívül gazdag előszóban az időhatárt illető magyarázat elmaradt.

A három kötetes katalógus használatát különböző mutatók — így személynévmutató, anonym címek címmutatója, nyomdász és kiadói mutató, a nyomdai és kiadói helyek mutatója — könnyítik meg.

Az összeállítón és szerkesztőn kívül köszönet illeti meg mindazokat, akiknek szerepe volt e három kötetes nyomtatott katalógus létrejöttében. Mindenekelőtt a Herzog August Könyvtár vezetőit és munkatársait illeti az elismerés ezen értékes mű megvalósítása feltételeinek biztosításáért, valamint a müncheni K. G. Saur Kiadót a kötetek szép nyomdai előállításáért. A Klaniczay Tibor emlékének ajánlott hungarica katalógus reméljük követésre buzdító kezdeményezés lesz közös kulturális hagyományaink feltárásának és szellemi kapcsolataink további fejlődésének történetében.

KÓKAY GYÖRGY

Magyar Könyvészet 1921–1944. Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921–1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 4. [köt.] Természettudományok — Orvostudomány — Technika — Mezőgazdaság. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. KERTÉSZ Gyula. Bp. 1992. 770 p.

Egy nagy bibliográfiai vállalkozás megvalósulásának finisében az utolsóként megjelent alapkötetről írjuk recenziókat. A korábban megjelent kötetekről írók már méltatták a vállalkozás hézagpótló szerepét, illeszkedését a nemzeti bibliográfiai rendszer egészéhez stb. Mindezek megismétlését elkerülendő, inkább a kötetet kíváncsi érdeklődéssel böngésző olvasó néhány — bizonyára szubjektivitástól sem mentes — észrevételét adjuk közre.

Elsőként mindjárt a kötet tartalmáról, amely felöleli az ETO két — talán leginkább összetett és zsúfolt — főosztályát. Egy kötetbe került a matematika, a természettudományok, a társadalom anyagi termelésének szakirodalmá, beleértve a humán- és állatorvostudomány publikációit is. A tartalmi és műfaji sokrétűséget jól érzékelteti, hogy a nemzeti tudományosságot reprezentáló el-

méleti munkák mellett itt találjuk meg a társadalom anyagi javainak előállításával foglalkozó praktikus ismereteket közreadó kiadványokat is, beleértve pl. a hobbiikészlet, a lakberendezés, a testápolás és házi kozmetika, a reklám, a barkácsolás stb. népszerűsítő ismeretterjesztő irodalmát.

Arról most nem érdemes sok szót ejteni, hogy egy nemzeti bibliográfiai számbavétel tehet-e különbséget kiadványok között aszerint, hogy adott korban melyiknek mennyi volt a tudományos és szakmai súlya, értéke. Kötetünk szerkesztője, munkatársai a kínálókozó jó megoldást választották. Megbékélve az ETO szerkezeti felépítésének furcsaságaival, a lehetőségek szerint jól összeegyeztették a tudományosság és a gyakorlatiaság szempontjait, s biztosítani tudták a teljesség igényével történő áttekintést. Tételszámozás híján csak becsülni tudom a kötetben feldolgozott dokumentumok mennyiségét. Számomra igen imponáló a 743 oldalon kéthasabosan szedett 12 000–15 000 körüli bibliográfiai tételszám. Ez a tekintélyes mennyiségű szakirodalom két elveszett világháború között az anyagi feltételeinek, szellemi alkotóműhelyeinek tekintélyes részétől megfosztott Magyarországon jött létre.

Az 1. kötet előszavában meghirdetett szerkesztői szándék szerint a ciklus kötetei a teljesség igényével kívánják feltárni a hazánkban 1921–1944 között megjelent könyveket. A szerkesztő a 4. kötetben is túllépett a „könyv” hagyományos (4 nyomdai íves) határán, s ez mindenképpen gazdagította a feldolgozott anyagot. Így pl. bekerültek a kötetbe (sorozatba nem tartozó) különnyomatok és kisnyomtatványok is abban az esetben, ha ezek a korszakra vagy az adott szakterületre nézve karakterisztikus adatokat tartalmaznak, vagy ha azokat szerzőjük személye tette jelentőssé. Szakmailag sem volt könnyű feladat e válogatási szempontnak következetesen eleget tenni az anyaggyűjtés és feldolgozás hosszú és változatos éveit során! Sok értékes különnyomat és egyéb, hagyományosan könyvnek nem tekinthető dokumentum került így be a kötetbe. Helyesnek ítéltető az a törekvés, hogy helyet biztosítottak — szakterületenként eltérő mélységben — a kinyomtatott doktori disszertációknak, illetve kivonataiknak. Ezek eddig jőszerűen feltáratlanok voltak.

Értékes gazdagodást eredményezett a tanulmányi irodalom bizonyos típusainak felvétele is. Elsősorban a felsőoktatásban használt tanköny-

vek, jegyzetek stb. kevés közgyűjteményben fennmaradt bibliográfiai tételeire gondolunk, amelyek tudomány- oktatás- és intézménytörténeti szempontból is jelentős források lehetnek. (Az alap- és középfokú oktatás tankönyveit egy külön – a 3. kötetet kiegészítő – kötet tárja fel, amely az Országos Pedagógiai Könyvtárral közös kiadásban jelenik meg.)

A tételek bibliográfiai leírásánál az adatelemeket illetően következetesen, a megformálást tekintve rugalmasan alkalmazzák az MSZ 3224–60 előírásait. A címleírások pontosak és a laikusok számára is jól érthetőek. Külön értékelendő a sorozatok szakonkénti önálló kimutatása, amely felhívja a figyelmet egyes számozott sorozatok foghíjaira is, valamint a több kiadást megért műveknek az időrendben első tétel alatti apróbetűs leírása, összegyűjtése. Hasonlóképpen kumulálják azonos művek különböző nyelvi változatainak leírását. E módszer lehetővé teszi az egyes kiadványok korszakbeli teljes életútjának, változatainak nyomkövetését. Az éves periodicitású kiadványoknál a korszakon kívüli előzmény és folytatás adatait is közlik megjegyzésben.

Nem mulaszthatjuk el a kötet s általában az egész ciklus egy további értékének kiemelését, ti. azt, hogy a munkatársak autopszián alapuló analitikus leírást adtak minden elérhető – tudományos szempontból is rangos egyetemi, kutatóintézeti és más testületi – évkönyvről, gyűjteményes munkáról, kongresszusi kiadványról.

A kötet az ETO alapján kialakított több mint 300 szakcsoportba rendezi tételt. A kutató-használói igényeket jól kielégítő bibliográfiai szerkesztő munka alapkövetelménye, hogy minden tétel a dokumentum tartalmának legmegfelelőbb helyen legyen megtalálható, ugyanakkor minden egyéb szakrendi helyen is nyoma legyen, ahol tartalmánál fogva kereshető. A munkatársak a sikeres keresést elősegítendő két megoldást alkalmaztak. A fejezetcímek alatt közlik annak a szakcsoportnak a jelzetét, ahol a rokontárgyú dokumentumok tételei kereshetők. Ezek az általános szakutalók részint kötetünk másik szakcsoportjához, részint pedig más kötetek megfelelő fejezetéhez irányítják a használót. Ugyanezt hivatottak biztosítani, de már konkrét címre utalással, a bőségesen alkalmazott egyedi szakutalók. Ez a hely- és munkaigényes, alapos szakértelmet és mérlegelést feltételező utalórendszer a bibliográfia egyik nagy értéke.

Az ETO jelzetrendszerében járatlan keresőt mintegy 1200 fogalmat tartalmazó tárgymutató segíti, az ETO-számokra hivatkozással.

Kötetünk – a kolofon adatai szerint – ezer példányban jelent meg. Összevetve ezt az előző kötetek egyenkénti kétezereztizedes példányszámával, kissé tanácstalanok vagyunk. A kötet tartalma iránti érdektelenség vagy átmeneti anyagi nehézség lenne a magyarázat? E nagy vállalkozás minden kötete egyformán fontos. A különböző kötetekben feltárt szaktudományok és ismeretágak kölcsönös kapcsolata, egymásra épülése és hivatkozása miatt a közgyűjtemények, magánszemélyek csak az egész művet tudják sikerrel használni, maradéktalanul kiaknázni.

Az eddig megjelent hét kötet szerencsés birtokosaként nagy érdeklődéssel várom a nyolcadik kötetet, amely a pótlásokat és javításokat fogja tartalmazni. Ismerve és elismerve a nagy mű létrehozásában részt vett szakemberek eddigi munkáját, bizton remélhetjük, hogy várakozásainkban nem csalódunk.

BILINCSI LAJOS

Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. – Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. – Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti dolgozatok I–III.)

A művelődéstörténet kutatói által csak szegedi „könyves műhely”-ként számoltartott munkaközösség, amely a Mester, Keserű Bálint professzor, majd a műhelyszervezővé felnőtt tanítvány, Monok István körül tevékenykedik immár másfél évtizede, már eddig is két könyvsorozattal gyarapította hírnevét. *Az Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* és a *Könyvtártörténeti füzetek* jelentős könyvtörténeti anyagok feldolgozását tartalmazták és hatalmas adatmennyiség birtoklásáról árulkodtak. A műhely újabb könyvsorozata, *az Olvasmánytörténeti dolgozatok az összegyűjtött könyvtörténeti adatok értékelő feldolgozását* tűzte ki feladatául, elsősorban 2–7 év terjedelmű – másutt nehezen elhelyezhető – tanulmányoknak nyújtva megjelenési lehetőséget. Mint a sorozat útrabocsátó előszavában Monok Istvántól megtudjuk, ez az olvasmánytörténeti ku-

tatás a könyves program másik két ágához, a Kulcsár Péter vezette possessor-kutatáshoz és a Borsa Gedeon által irányított egyházi könyvgyűjteményfeltáráshoz kapcsolódik, a feltárt anyagot az olvasáskultúra szempontjából közelítve meg.

A sorozat egyszerre három meglehetősen eltérő terjedelmű és műfajú füzetrel indult, ennek megfelelően csak nagyon árnyaltan lehet rajta számonkérni a sorozat egységességét sugalló következetességet. A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának történetéhez már értékes forrásokat közölt az *Adattár* 16/2. köteté, Sipos Gábor feldolgozása gazdagabb forráskörre támaszkodva teszi teljesebbé az eddigi ismereteket. Korábban hozzáférhetetlen levéltári adatok, a fennmaradt kötetek kézírásos bejegyzései valamint a hiányosan megőrződött katalógus értékelése egyetlen tanulmányba olvasztva kísérel meg a kolozsvári könyvtár XVII. századi fejlődéstörténetének feltárását. A rendkívül nehéz feladatot, az esszéyszerű vagy inkább magyarázó megközelítés és a szövegközlés (könyvjegyzékek) egységbe ötvözését Sipos Gábor megbízható színvonalon oldotta meg úgy, hogy tanulmánya nem válik sem csevegéssé, sem száraz adathalmazzá. Vizsgálódási szempontja elsősorban a könyvtár adományozóira irányul, rajtuk keresztül jut el a könyvanyag elemzéséig. A feltárt adatok az ajándékozók (professzorok, városi polgárok, volt diákok) életrajzához számtalan új adalékot szolgáltatnak, a katalógus elemzése pedig a könyvtár tartalmi összetételébe is betekintést nyújt.

Varga András másfajta megközelítést választott a szegedi minorita könyvtár XVIII. századi történetének megismeréséhez. A sorozat második füzeté valójában „csupán” két könyvjegyzék kiegészítések, feldolgozások nélküli közreadása, amelyet a szerző takarékosan fogalmazott bevezetője kísér. (Ebben a füzetben megtalálható a bevezető jegyzetek nélküli angol fordítása is, az első füzetben csupán az előszó (németül), sajnos az idegennyelvű rezümé hiányzik.)

Ismét más megközelítés jellemzi a sorozat harmadik füzetét. Kokas Károly tanulmányában Nyugat-Magyarország, de elsősorban Kőszeg könyvkultúrájának történetével foglalkozik, levéltári adatokra, főleg könyvjegyzékekre építve, de a jegyzékeket nem közölve. (Ebben a kötetben német nyelvű összefoglaló olvasható.) Munkájából csupán egy elvi tisztázatlanságra szeretnénk felhív-

ni a figyelmet. A 35–36. lapon a szerző leszögezi, hogy „igen nehéz, szinte lehetetlen megállapítani a könyvgyűjteményekben előforduló hungarika anyag pontos számát, hiszen rendkívül sok külföldi mű magyar fordításban, átdolgozásban is létezett, s nem tudni, hogy a lejegyzők előtt az eredeti vagy a hazai kiadás feküdt-e”. Mindebből és a szöveghez fűzött jegyzetből úgy tűnik, hogy Kokas Károly csak a magyar nyelvű nyomtatványokat tekinti hungarikáknak, és a szerzői, területi, tartalmi hungarikum fogalmát nem használja. Mindhárom tanulmányról megállapítható, hogy a szerzők jelentős adatmennyiség birtokában, a felhasználható források széleskörű megismertetésével a téma minél teljesebb feldolgozására törekedtek és nagyon jelentős lépéseket tettek az olvasáskultúra egyik elhanyagolt vidékének feltérképezésére.

Miután azonban ezzel a három füzetrel új sorozat indult útjára, úgy véljük, nem haszontalan, ha a sorozat egészét illető észrevételeinket is meg tesszük, a későbbi hasznosítás reményében. A recenzens számára nem világos, hogy a felsorolt kifogások mennyire írhatók a szerzők, a sorozat-készítő, a lektorok vagy a számítógépes szedést végző Scriptum Kft. számlájára, azonban sajnálatos kell megállapítani, hogy — a pontosság igényével műfaji alapkövetelményként fellépő sorozat esetében — már régen láttunk ennyi sajtóhibát és szedéstechnikai hibát. A III. füzet 41. lapos tanulmányában csupán 6 (!) sajtóhiba-mentes lapot találtunk. A szokásos — és elkerülhetetlen — nyomdahibák mellett bőven van névírásbeli következetlenség és alapvető helyesírási hiba is. A technikai lapszusok közül az I. füzet 31. lapja kétharmad részének indokolatlanul üresen hagyását vagy a III. füzet 23. lapjának rossz tördelését jegyezzük meg. A három füzet nem követ azonos elveket a névalakok tekintetében, de sajnos még egy-egy tanulmányon belül is eltérő nevekkal találkozhatunk, a névmutató pedig újabb névalakokat kanonizál. Nem világos továbbá, hogy mikor használják a szerzők a latinizált és mikor a nemzeti nyelvű névalakokat. (Példáinkban a füzetszámot és a lapszámot adjuk meg.) Pl. Szikszai Valentinus Hellowpaeus (I./36), Szikszai Hellowpaeus Valentinus (I./60), Szikszai Hellowpaeus Bálint (I./114); Peucerus, Casparus (I./71), Peucerus, Gasparus (I./111), Burgersdicius (I./89), Burgersdicius (I./104). Nyelvtanilag helytelen a Frankfurt am Oder névalak (I./107). Nyilvánvalóan számító-

gépes hiba, hogy a II. füzet névmutatója számos helyen olyan lapszámokra utal, amelyek nem is találhatóak benne. Alapos helyesírási lektorálást igényelt volna a III. füzet és akkor nem maradt volna benne a kulturális szó helytelenül hosszú úval, a Habsburg–magyar kapcsolatok nagy m-mel, a melanchthonianus ugyancsak nagybetűvel. Nehezen menthető, ha egy tanulmány cím két egymást követő jegyzetben eltérő módon szerepel, ráadásul a második közlés a teljesebb (III/12). Felületes korrektúrázásra vagy fogalmazásra utal a következő mondat is: „De föllelhetünk Zwingli, Béza, sőt Bullinger művei is” (III./32). Szintén a nyelvtani egyeztetés hiánya miatt bosszankodhatunk a következő mondatnál: „A teológiai érdeklődésen túl legjellemzőbb. . . a jogi–történeti munkák” (III./34).

Mindennek ellenére reméljük, hogy az 1991-ben elindult sorozatnak mostanáig azért nincs folytatása, mert a szerkesztők a tapasztalatok hasznosítására és még átgondoltabb munkára törekedtek és az újabb füzeteket már ebben a reményben üdvözölhetjük.

NÉMETH S. KATALIN

Miskolc, Lévay József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk.: Kis Józsefné és GARAMVÖLGYI Ernőné. Miskolc 1990. 935. 97 p. – 2 db. (A Lévay József Könyvtár katalógusai 4.)

Örömmel üdvözölhetjük egyik legértékesebb hazai iskolai gyűjteményünknek, a múzeális anyagban gazdag miskolci Lévay József Könyvtárnak itt bemutatandó katalógusát. A több, mint ezer lap terjedelmű – ezért két kötetben megjelent – katalógus a Könyvtár régi magyarországi nyomtatványait tartalmazza: tehát a Magyarországon bármely nyelven, vagy külföldön magyar nyelven megjelent kiadványokat 1800-ig. A katalógus a „Kulturális és történeti emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program támogatásával jelent meg és összeállítói a Könyvtár munkatársai.

A Lévay József Könyvtárnak nem ez az első ilyen jellegű, a Könyvtár anyagát feltáró katalógusa, hiszen a sorozat első tagjaként 1984-ben megjelent az állományában található *Folyóiratok, hírlapok katalógusa*, majd az *Iskolai értesítők katalógusa* (1986) és az *Iskolai értesítők cikkek katalógusa* (1991). A sorozat mostani, negyedik

tagjával együtt pedig a Lévay József Könyvtár állományának feltártsága valóban példászerű. Látható a Könyvtár munkatársainak szándéka, hogy sorban egymás után szakszerűen bemutassák és hozzáférhetővé tegyék a gazdag gyűjtemény anyagát.

A gyűjtemény történetéből és jellegéből ered – a hajdani Református Lévay József Főgimnázium Nagykönyvtára volt – hogy tekintélyes mennyiségű iskolai értesítő, a tanítást és a tanárok tájékozódását segítő országos és helyi folyóirat és hírlap is található a gyűjteményben.

Emellett jelentős múzeális anyagot is őriz a Könyvtár. Katalógusunk több, mint 900 16–18. századi régi magyarországi nyomtatványt ír le és mutat be. Bemutat – szószertint. Hiszen aki bárhol felüti ezt a katalógust, mindenegyes leírásnál vagy a könyv címlapját, vagy egy-egy jellegzetesen díszített nyomtatott lapját, illusztrációját találja. A régi könyvekkel foglalkozóknak nem kell magyarázni, hogy mennyire elősegíti az azonosítást a címlap reprodukciójának közlése, hiszen ezt a gyakorlatilag az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai által összeállított Régi magyarországi nyomtatványok című bibliográfia éppen a régi könyvek leírásánál alkalmazta először.

A Lévay Könyvtár katalógusában bemutatott illusztrációs anyag azonban a címlapok közlésénél jóval több: szinte felfogható a 17–18. századi magyarországi könyvdíszítés annyira hiányzó képek könyvének, áttekintésének is. Bepillantást ad minden műbe: a bőségesen válogatott könyvdíszítő elemek között van iniciálé, díszes fejléc, egész oldalas fa- vagy rézmetszet, geometriai ábra, sőt olyan alkotórészei is a könyvnek, amelyek az egyedi példány azonosítását szolgálják: így a tulajdonosi bejegyzések, dedikációk, művészi ex-librisek reprodukciói. A leírásokat kiegészítő képanyag közreadása nem öncélú, nemcsak dekoráció, mert a (kissé kicsinyített) reprodukciók mindegyike alatt ott a hivatkozás és magyarázat, hogy a mű melyik lapjáról származik – tehát ezek is az azonosítás eszközei.

A katalógusban közölt 906 régi magyarországi nyomtatványból 60 RMK, a többi 18. századi. A gyűjtemény értékét növeli, hogy a hatvan RMK közül három unikum, amely tehát mai ismereteink szerint sem más hazai, sem külföldi gyűjteményben nem található. Jónéhány unikuma van a Könyvtárnak a 18. századból is.

A bibliográfiai leírások szakmailag igényesek. A kötet felépítése időrendi, tehát a katalógus első tétele a gyűjtemény legkorábbi magyarországi nyomtatványa (Melius Juhász Péter: Az Szent Jánosnak... Várad 1568). Az időrenden belül a nyomdák rendjében következnek a nyomtatványok. A leírásokban megtalálni a bibliográfiai hivatkozásokon túl az egyes példányra jellemző adatokat, tehát a kötést, possessor bejegyzést vagy pecsétet, ex librist, stb. Egy-egy mű minden egyes példányát leírja, a könyvtári jelzetet is megadva. Mint-hogy a Lévy Könyvtár régi anyaga jórészt adományokból (18–19. századi miskolci vagy északmagyarországi személyek könyvtárából) gyarapodott, ezzel magyarázható, hogy nem ritka az a 18. századi könyv, amely két, sőt három példányba is megtalálható a gyűjteményben.

A katalógust gondosan összeállított hely- és nyomdamutató, címmutató, arcképek mutatója és végül névmutató egészíti ki. Ez utóbbi a valamikori tulajdonosok névmutatója, amelyről külön is érdemes néhány szót ejteni. A szerkesztők a bevezetőben elmondják, céljuk a kutatók és könyvtárosok tájékoztatása az állományról, másrészt anyaggyűjtés saját könyvtáruk állományához. Éppen ezzel kapcsolatban kell hangsúlyozni a tulajdonos személyek névmutatóját, amelynek miskolci helytörténeti, honismereti jelentősége van, hiszen a fáradságos és hozzáértő munkával összegyűjtött nevek, amelyeket a bejegyzések és dedikációk rejtnek, a helytörténeti kutatás forrásai.

Csak buzdítani lehet mindazokat, akiknek gondjaira hasonló nagyságú és értékű gyűjtemény van bízva, hogy ilyen módszerrel tegyék közkinccsé állományuk egy-egy részét. Jelentek már meg hasonló katalógusok az utóbbi években, például az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtárának szép kiállítású kötete (összeállítója Bakonyi Ferencné és Gábor Iván), és reméljük a közeljövőben ezt több másik követi majd.

V. ECSÉDY JUDIT

Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. Bibliographical Society of America, New York 1990. 252 p. 42 tábla

A németalföldi lemezdzíves reneszánsz könyvkötések talán legismertebb és nagyon dekoratív képviselői azok, amelyeken a megszemélyesített

Spes vagy Lucretia képe látható. A Széchényi Könyvtárban néhány évvel ezelőtt rendezett kötéskiállításon szerepelt Spes lemezes könyv (OSzK App. H. 1767), és Lucretiát ábrázoló kötés is (MTAK Ant. 197). Mindkét lemez szignált IP monogrammal. Fogelmark könyvének címlapján az olvasó rögtön a Spes lemezzel találja szemben magát.

Nagy felfedezésnek számított, amikor 1957–58-ban a híres baltimore-i kötészkiállítás alkalmával a rendező, Dorothy Miner, feloldotta az IP monogramot, Jacques Pandoelaert louvaini könyvkereskedő személyében. A kötéskutatók számára ugyanis egy szép kötés meghatározásának lehetséges csúcspontja a könyvkötő névszerinti azonosítása. A most ismertetésre kerülő könyv szerzője ezzel szemben kimondja, hogy ezek a bőrkötések díszítésére szolgáló flamand és velük rokon lemezek, még ha szignáltak is sok esetben, nem egyediek, hanem ezekből számtalan öntvény készült. Így ezeket akár egyidejűleg több könyvkötő különböző városokban használhatta az éppen bekötésre szánt könyv tábláján. Tehát hiába oldják föl a monogramot, a könyvkötő nevének kiderítése nem visz közelebb a kötés meghatározásához. Fogelmark könyve olvasásakor a kötéskutatónak először ekkor akad el a lélegzete.

A szerző nem kötéskutató, hanem az ógörög nyelv professzora Svédországban, a lundi egyetemen, szenvedélyes könyvgyűjtő, akinek kedvenc auctora Pindaros, s ennek kapcsán foglalkozik Zacharias Callierges görög származású római nyomdással (1515). Pindaros-szal összefüggő szövegtörténeti kutatásai során a nyolcvanas években kerültek a látóterébe a gazdagon díszített 15–16. századi bőrkötések. Ekkor fordult új irányba érdeklődése, mégpedig a klasszikus szövegeket borító kötések felé. Ezt követően vette kézbe a standard kötéstörténeti könyveket, s amit ezek a lemezdzíszítéssel kapcsolatban állítottak, számára elfogadhatatlan volt. Úgy tűnt, a kötéskutatók nem látják a fától az erdőt. A filológiában bevált módszerrel közelített tárgyhöz, a flamand díszítő lemezekhez. Minuciózusan megvizsgálta sok-sok kötés (kb. ezer) különböző lemezeit. A Spes lemezes kötések felderítésére körlevelet küldött a világ nagykönyvtáraiba (a recenzens is kapott), s mintegy harminc európai könyvtárt felkeresett. Kutatásai tíz évet vettek igénybe, s felfedezésének eredménye ez a könyv.

A bőrkötések díszítését egyszerűsítő lemezt a késő gótikus korszakban fedezték fel, de igazán a reneszánsz idején lett népszerű. Először a flamandok használták, s jó ideig csak ők. A Németalföldről terjedt át Észak-Franciaországba és Angliába.

A könyvnyomatás felfedezését követően úgrásszerűen megnőtt a könyvtermelés, és ezzel a bekötni való könyvek száma is. A kisméretű egyesbélyegzőkkel szemben a lemez gyorsabbá tette a kötéstábla díszítését. A flamand kötésekben, a könyv méretétől függően, kettő, négy vagy olykor akár nyolc egyforma lemez is látható az elő- és háttáblán azonos kompozícióban. Fogelmark éppen ezt a kérdést feszegeti: ha gazdasági megfontolásból és időnyerés céljából kezdték el használni az egyébként önmagában elég drága lemezt, akkor mit nyernek, ha csak egy lemez van és mondjuk négyszer kell ugyanazt a felületre vinni. Ha négyszer vagy hatszor kell a kötetet emiatt a présbe tenni és kivárni a szükséges időt, amíg a minta maradandóan a bőrbe nyomódik, akkor hol nyertek időt? Ha viszont egyetlen munkafolyamatban végzik el mindezt, ahhoz 4-6-8 lemez kell. Az egyedileg metszett lemez ahhoz túl drága, hogy egy könyvkötőnek több egyforma példánya legyen. Ez mindenképpen ellentmondás, ami csak úgy oldható fel, hogy valóban egyetlen munkafolyamatban préseltek több lemezt, szépen egymás mellé, alá és fölé rendezve, a bőrrel bevont fóliás táblájába, csak hogy ezek nem metszett lemezek, hanem *öntvények* voltak.

Ezt a nagyon logikus feltevést fejti ki és bizonyítja be Staffan Fogelmark könyvének I–XII. fejezetében. Kezdi a probléma felvetésén (I.), folytatja technikai megfontolásokon (II.), végighaladva a lemezeket a fatömbhöz erősítő szögeknek a bőrkötésen látható áruklódó nyomain (III: Nailmarks), a préselés folyamán (IV.), majd a lemezek célszerű elrendezésén (V: Alignment). A lemezek mintája (VI: Design) olyan hibákat mutat, amelyek öntésből eredhetnek, és amelyeket a metsző nem engedhetne meg magának. Ezt a fejezetet is alapos technikai megfigyelés, illetve ezek leírása (VII.) követi. A VIII. fejezetben tárgyalja az üres címerpajzsok (Blank shields) kérdését. E címerpajzsok is amellet szólnak, hogy e lemezeket piacon kinnálják a könyvkötőknek és nem egyedi megbízásra készülték. A hibák fejezetben (IX: Flaws) él a szerző igazán a szövegkritika filológiai módszerével: az azonos lemezekben felfedezhető azonos és

eltérő (újabb) hibákat vizsgálva aprólékosan. Minden lemeznek megvan az első öntésből eredő primer hibája, amely ezeket ugyanahhoz az első öntvénymintához kapcsolja, és gyakran van egy második, egyéni hibája is. A lemezek sokszorosításához öntőformát készítettek (X: Clichage). Eme eljárás során lehetőség nyílik arra is, hogy a lemez díszén változtassanak, például egy motívumot töröljenek, vagy valamit hozzáadjanak. Ezt a fejezetet is – immár harmadszor – technikai mérlegelések (XI: Technical considerations) követik. Az utolsó fejezet a végeredmények összefoglalása (XII: The issue: One or many?). Ebben a szerző nem kis ironiával állapítja meg, hogy a flamand lemezek vizsgálatakor senki nem mérlegelte igazán az öntés lehetőségét a metszéssel szemben. A kötéskutatók az ikonográfia, a datálás és lokalizálás kérdéseire ke-resték a választ, s a technikai szempontokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyták. Fogelmark könyve után sokkal óvatosabban kell eljárni egy-egy kötés műhelyhez rendelésekor.

Szükségesnek tartom, hogy kitérjek itt a német típusú reneszánsz kötésekre. Ezek döntő többségét egy lemez, illetve lemezpár díszíti. Az elő- és háttábla közepén látható egy-egy lemez sokszor jelentéstani összefüggésben áll egymással. A német lemezek jó része szignált, és ezeket eddig valóban egyedi metszésűnek tartottuk. Most is úgy vélem, hogy zömükben egyediek is. De vannak olyan rejtélyek, mint például a német NP mester, akinek tevékenysége tisztázásában Fogelmark nyomdokain járva még érdekes eredményekre juthatunk.

A könyvhöz három függelék járul még, ezek közül is a terminológia címet viselő különösen hasznos. Az egész mű hét indexszel zárul. A 42 tábla, amelyek a szó legszorosabb értelmében illusztrálják a szerző fejtegetéseit, a könyv közepén található. Szép a könyv tipográfiája, szinte klasszikus szedéstükre, amelyet még hangsúlyoznak a fejezetkezdő fejlécdíszek, a szerző szakjához illően a rodoszi Ialisszoszból származó antik kőlapokról mintázva.

Fogelmark világosan fogalmaz, mert logikusan, világosan és pontosan gondolkodik. Stiflusa igen élénk, mert vitatkozó, olykor kötekedő. Nem mindig rokonszenves, ahogy régi, neves kutatókat szinte pellengérré állít, s szemükre hányja, hogy nem gondolkoztak el mélyen, s nem látták meg a helyes összefüggéseket. Viszont sok mindenben neki van igaza. Volt bátorsága felvetni a tudósok

felelősségét, számonkérni logikájukat, gondolkodásuk precízességét, vitába szállni hovatovább száz éve megrogzött álláspontokkal. Ebben áll könyve forradalmi jelentősége.

Kérdés, hogy kellett-e egy egész könyvet e témának szentelni, két és fél száz fólió méretű oldalon érvelni, a teljes bizonyítási anyagot közölni. Nem lett volna-e elegendő egy nagyobb tanulmány, amelyben vizsgálatainak csak az eredmé-

nyét közli? Lehet, de mert témájában úttörő, egy egész arzenált használ igaza kiküzdésére. Biztos, hogy a könyvvilág így jobban fölfigyel erre a kiállításában is tekintélyes könyvre.

Fogelmark könyve és gyökeresen új teóriája nyomán új alapokra kell helyezni a kötéskutatás elveinek és módszereinek legalábbis egy részét.

ROZSONDAI MARIANNE

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 10,72 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdájában

Felelős vezető: Cimpfán Péterné

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Fehér Katalin</i> : Magyar nyelvű pedagógiai előadások kollégiumainkban a 19. század első évtizedeiben	373
<i>Korompay H. János</i> : Az „Egyéni és eszményi” szerzősége és forrásai	383
<i>Z. Karvalics László</i> : Könyvbegyűjtés és bezárás 1946-ban	404
<i>Remete László</i> : Egy visszahozott hadiszákmány	419

KÖZLEMÉNYEK

<i>Vészprémy László</i> : Kézai Simon a „fajtiszta” Magyarországról	430
<i>Szentmártoni Szabó Géza</i> : Pótlás az RMNy-hez	433
<i>Gömöri György</i> : Egy angol prédikáció-gyűjtemény viszontagságai	433
<i>P. Vásárhelyi Judit</i> : Bethlen János Históriajának függelékéről	435
<i>Borsa Gedeon</i> : Ismét a selyemre készült hazai nyomtatványokról	440
<i>Enyedi Sándor</i> : 1794-es levelek Aranka Györgyhöz és a Nyelvmívelő Társasághoz	441
<i>Mónus Imre</i> : Czéh Sándor kölcsönkönyvtára Magyaróvárott a 19. században	450

FIGYELŐ

Borsa Gedeon köszöntése	460
<i>Soltész Zoltánné</i> : Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól	460
<i>Schwarz Katalin</i> : Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára	463

BIBLIOGRÁFIA

<i>Heltai János</i> – <i>V. Ecsedy Judit</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1992-ben	468
<i>Murányi Lajos</i> : Az MTA Könyvtárának 1992. évi új külföldi beszerzései	476
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1992. évi új külföldi beszerzései	480

SZEMLE

Gesta typographorum. Szerk. P. Vásárhelyi Judit. Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483
Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolffenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa 1–3. köt. Összeáll. Németh S. Katalin. Bp. 1992. (<i>Kókay György</i>)	484
Magyar könyvészet 1921–1944. Szerk. Kertész Gyula. Bp. 1992. (<i>Bilincsi Lajos</i>)	486
Sipos Gábor: A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században. – Varga András: A szegedi minorita könyvtár a XVIII. században. – Kokas Károly: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. században. Szeged, 1991. (<i>Németh S. Katalin</i>)	487
Miskolc, Lévy József Könyvtár. Régi magyarországi nyomtatványok. Szerk. Kis Józsefné-Garamvölgyi Ernőné. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsedy Judit</i>)	489
Fogelmark, Staffan: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	490

SOMMAIRE

<i>Fehér, Katalin</i> : Des cours de pédagogie en langue hongroise dans nos collèges dans la première moitié du XIX ^e siècle	373
<i>Korompay H., János</i> : Le problème de l'auteur et des sources de l'étude „Egyéni és eszményi” (Individuel et idéal)	383
<i>Z. Karvalics, László</i> : Des livres ramassés et mis au pilon en Hongrie en 1946	404
<i>Remete, László</i> : Un butin de guerre recouvert	419

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Veszprémy, László</i> : Simon Kézai sur la Hongrie „de race pure”	430
<i>Szentmártoni Szabó, Géza</i> : Supplément à RMNy (Anciens Imprimés de Hongrie)	433
<i>Gömöri, György</i> : Les vicissitudes d'une collection de sermons anglaise	433
<i>P. Vásárhelyi, Judit</i> : Sur l'appendice de Historia de János Bethlen	435
<i>Borsa, Gedeon</i> : De nouveau sur les imprimés sur soie de Hongrie	440
<i>Enyedí, Sándor</i> : Lettres de 1794 à György Aranka et à la Société pour cultiver la langue hongroise	441
<i>Mónus, Imre</i> : La bibliothèque de prêt de Sándor Czéh à Magyaróvár au XIX ^e siècle	450

CHRONIQUE

Hommage à Gedeon Borsa	460
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Sur la chronique Schedel âgée de 500 ans et sur ses rapports hongrois ..	460
<i>Schwarz, Katalin</i> : Le centenaire de la Bibliothèque du Musée d'Histoire de Budapest	463

BIBLIOGRAPHIE

<i>Heltai, János — V. Ecsedy, Judit</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1992	468
<i>Murányi, Lajos</i> : Les acquisitions de l'étranger de la Bibliothèque de l'Académie des Sciences de la Hongrie en 1992	467
<i>Klinda, Mária</i> : Les nouvelles acquisitions de l'étranger de la Bibliothèque de la Capitale Ervin Szabó en 1992	480

REVUE

Gesta typographorum. Réd. par Judit P. Vásárhelyi Bp. 1993. (<i>Dörnyei Sándor</i>)	483
Les imprimés hongrois et ayant un rapport hongrois, 1480–1720. La catalogue de la Bibliothèque Herzog August de Wolfenbüttel. Vols 1–3. Réd. par S. Katalin Németh. Bp. 1992. (<i>Kókay, György</i>)	484
Magyar Könyvészet = Bibliographie Hongroise, 1921–1944. Réd. par Gyula Kertész. Bp. 1992. (<i>Bilincsi, Lajos</i>)	486
Sipos, Gábor: La Bibliothèque du Collège Réformé de Kolozsvár au XVII ^e siècle. — Varga, András: La bibliothèque des minorites de Szeged au XVIII ^e siècle. — Kokas, Károly: Livre et bibliothèque aux XVI ^e et XVII ^e siècles. Szeged, 1991. (<i>Németh, S. Katalin</i>) ...	487
Miskolc, Bibliothèque József Lévy. Anciens imprimés de Hongrie. Réd. par M ^{me} József Kiss et M ^{me} Ernő Garamvölgyi. Miskolc, 1990. (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	489
Fogelmark, Steffen: Flemish and Related Panel-stamped Bindings: Evidence and Principles. New York, 1990. (<i>Rozsondai, Marianne</i>)	490